

Nekrológ

Péter Katalin egyike volt azoknak a történészeknek, akik az *Egyháztörténeti Szemle* leghűségesebb támogatói voltak már akkor is, amikor a folyóirat még meg sem született. A bátorító szeretetét az elmúlt húsz év alatt mindvégig éreztük.

Péter Katalin különleges történész volt, már a pályája kezdete is annak tekinthető, hiszen Debrecenben és Budapesten is volt egyetemista, ezért nemcsak természetes nyíltsága, hanem valós személyes kötődései révén is átjárása volt Budapest és a vidék között. Amíg csak utazni bírt, kötelességének érezte, hogy ezeket a személyes kapcsolatokat ápolja. Valamiképpen mindenki

közül tudta érezni magához, hiszen soha nem hagyta el a gyermeki, őszinte kíváncsiság, ha érdekeset látott vagy hallott. Zseniálisan tudott rákérdezni, olyat észrevenni, amit senki sem. Számos téma kutatását megújította, miközben nem csapott maga körül zajt emiatt. A magyar reformációról való gondolkodásunkat úgy fordította új irányokba, hogy közben mélységesen tisztelte az elődök munkáját. Még ifjan sem rontott rá a múlt hibáira, hanem elegánsan tett hozzá, fordított a kormánykeréken. Ez a finom elegancia mindvégig jellemző volt rá, akármihez nyúlt vagy akármit csinált. Akkor is tudott újat mondani, amikor észre sem vettük, csak késve érzékeltük egy-egy félmondat zsenialitását.

A rábízott összes kutatási téma egészzé állt össze a munkája nyomán. Éppoly jól tájékozódott az általa sokáig vizsgált jobbágyok között, mint az arisztokrata családok világában. A család- és nőtörténet már akkor foglalkoztatta, amikor még a honi szakma csodálkozva szemlélte, hogy Esterházy Miklósról írva felesége ruházatának elemzése is fontos adalék lehet egy főúri reprezentáció plasztikus leírásához.

Minden bizonnyal számos dolgot ösztönösen tett, viszont sok más tüpontos tudatossággal. A nemzetközi szakirodalom állandó olvasása és nyomon követése már akkor is állandó szenvedélye volt, amikor azt itthon csak kevesen tették. Fontos és azóta is kevés követőre talált műfaja volt az esszé, ami több teret engedett a száraz szakmai szövegnél gazdagabb nyelvhasználatának, gondolkodása szabadságának. Az elegancia mellett másik alapvető ismérve a szabadsága volt. Szabadon bánt mindennel a kutatásban, a munkában és a tanításban is. Sokszor mondogatta, hogy őt a kutatás izgalma érdekli, könnyedén engedett el témákat és fordult más, új utak felé. Nem kötötték konvenciók és mégis, nem rúgott fel semmit, úgy tudott szabad lenni, hogy közben tisztelte mások szabadságát is. Nem volt a trendek szolgája sem, mégis folyamatosan hihetetlenül modern tudott maradni. A konfesszionalizáció körül zajló vitában az elsők között mondott ellent a divatnak, ám eközben épp annyit épített be a műveibe mindenből, ami szükséges volt ahhoz, hogy új eredmények szülessenek általa. A szemé-

lyét egyszerre jellemezte a büszke szemérmesség és a nagyfokú nyitottság mások irányában. Tudott kritizálni, nagyon is, sőt vitázni remek, néha zavarba ejtő érvekkel. És tudta azt mondani, hogy tévedett. Máig megbor-zongat az a természetesség, ahogyan mindez egyszerre volt benne meg. A nehézségek vagy érdemtelen bántások közepette is megmaradt büszke nőként, tudósként. Nehéz volt dicsérni, mert még az őszinte lelkesedést is finom iróniába fojtotta, kedves humorral ütve el a túllelkesült tanítványi hízelgéseket. Az élet bármely kérdéséről éppen úgy véleményt formált, mint a korról, amit kutatott. Nagyon szerethető volt benne, ahogyan személyes ismerőseként tekintett az általa kutatott személyekre, akik közül némelyeket szimpátiával, másokat ellenszenvvel kezelt.

Több egyetem is a magáénak tekintette. Így volt ezzel alma matere, a Debreceni Egyetem, ahová nagy szeretettel járt haza, igazi barátként tekintve a történészekre. Egy rövid ideig a Miskolci Egyetemen is tanított, az alakuló történettudományi intézetben sokakat nyert meg a kora újkor kutatásának. Tíz éven át oktatott az ELTE-n is, a doktori iskolában később is gyakori vendég volt címzetes egyetemi tanárként. A Miskolci Egyetem díszdoktora is volt. Igazi tanára azonban a CEU-nak volt. Az egyetem szellemisége nagyszerűen megfelelt az ő szabad és nyitott alkatának. Mindemellett vagy minden origójaként azonban egész pályája idején az akadémia kutatója volt, aminek a rendezvényeit még nyugdíjasan is látogatta, a jelenléte, szavai sokaknak adtak biztatást, új inspirációkat. Mindenkit egyénként, egyediként kezelt, szívesen adott tanácsot és bátorított, ha szükségét látta. Az Egyháztörténeti Szemle szerkesztőinek pályáját kezdet-től nyomon követte, a majd' három évtizede elkezdett egyháztörténeti konferenciáinkon őszinte lelkesedéssel fogadott minket, akkori pályakezdőket, és fesztelen jelenléte elhitette velünk, hogy amit teszünk, az fontos. Így állt az *Egyháztörténeti Szemle* mellé is, és maradt mellettünk mindig. Egész pályám fontos pillanatai, órái voltak a telefonbeszélgetéseink, találkozása-ink. Szívesen gondolkodott együtt másokkal, nagyszerűen tudott reflektálni, tükröt tartani, egy-egy jó kérdéssel továbblendíteni egy-egy gondolatot.

A 70. születésnapján a kevésbé ismert írásaiból készítettünk egy számot. Nehezen vettük rá, hogy az egész szám róla szóljon, de a tiszteletére szervezett ünnepeknél kevés bensőségesebb eseményre emlékszem a szakma hasonló rendezvényei közül. A nyolcvanadikra újra kértük, hogy kiadhassuk a tízkötetes *Magyarország történetébe* írt reformáció fejezetet. Nem adta, mert azt mondta, hogy akkor lenne értelme, ha fel tudná frissíteni az azóta megjelent hazai és külföldi munkákra való hivatkozásokkal. Igényes és büszke volt, elegáns, eleven és eredeti elme, egy csodálatos szabad ember. Nagy ajándék, hogy tanulhattunk tőle, hogy ismerhettük. Nehéz hinni, hogy az a sok remek beszélgetés, még idősen is fiatalos gondolat mostantól a műveiben és az emlékeinkben, a barátok, tanítványok, kollégák emlékeiben és munkáiban él tovább. Kedves Katalin, mindent köszönünk. Nyugodj békében!

„Az igazak emlékezete áldott.” (Péld 10,7)

(Balogh Judit)

Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években*

Klestenitz Tibor

„Mi még nem kezdtük meg a protestáns nagygyűléseket, de a reformáció megünneplése nálunk is seregszemle és őszi hadgyakorlat” – jelentette ki 1925-ben Raffay Sándor evangélikus püspök.¹ Szavai megmutatják, hogy a hazai protestáns közösségek vezetői ekkoriban pontosan tudatában voltak az egyházi tömegrendezvények jelentőségének, az „őszi hadgyakorlat” kifejezés ugyanis eredetileg a német katolikus nagygyűlésekre utalt. Ez a közéleti eseménytípus a 19. század folyamán a modernizáció – elsősorban a hírközlés és a közlekedés forradalma, illetve a választójog kiterjesztése – következtében jött létre német nyelvterületen. Az évenként megtartott rendezvény segítségével a helyi katolicizmus a politikai érdekérvényesítés érdekében arra vállalkozott, hogy demonstratív módon felmutassa a hívek tömegeinek ragaszkodását az egyházhoz és a vallásos világnézethez a teljes közvélemény előtt. Az eseménytípus hamarosan egész Európában elterjedt, és 1900-tól Magyarországon is rendszeresen megtartották a katolikus nagygyűléseket. Ezek – akárcsak a nemzetközi előképek – jelentős részben médiaesemények voltak, amelyek mintegy kifejezték és nyomatékosították a nyilvánosság számára a közösség álláspontját az aktuális kérdésekben.² A számos egyéb egyházi eseménnyel – népmisziókkal, zarándoklatokkal, körmenetekkel – együtt pedig azt a célt is szolgálták, hogy meggyőzzék a külvilágot a katolicizmus erejéről és nagyságáról.³

A hazai protestáns egyházak részéről viszonylag későn figyeltek fel erre a mintára, ám az 1920-as évektől megjelentek a törekvések a protestáns, illetve református és evangélikus felekezeti nagygyűlések intézményének meghonosítására, és bizonyos kezdeményezések el is jutottak a megvalósulásig. A korszak protestáns tömegrendezvényei azonban mindmáig az alig kutatott résztémák közé tartoznak.⁴ Jelen tanulmány ezért arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az 1920-as években jelentkező, újszerű protestáns törekvéseket a tömegek megszólítására.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

¹ Raffay Sándor beszéde. In: *Néptanítók Lapja*, 1925. november 15. 23. p.

² GIANONE ANDRÁS – KLESTENITZ TIBOR: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Bp., 2017.; KLESTENITZ TIBOR: A katolikus nagygyűlések mint médiaesemények a dualizmus korában. In: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok*. Szerk. Klestenitz Tibor. Bp., 2015. 45–58. p.

³ GICZI ZSOLT: A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon. Bp., 2009. (Kézirat. PhD-disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola.) (továbbiakban: GICZI, 2009.) 108. p.

⁴ MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY: Budafoki lelkészek önéletrajzai 1943-ból. In: *Acta Papensia*, 2016. 3–4. sz. 410. p.

1919–1921: politikai demonstrációk mint protestáns nagygyűlések

1919 őszén, a Tanácsköztársaság bukását követően a politikai élet erőteljesen jobbra tolódott, számos véleményformáló követelte Magyarország „keresztény-nemzeti” alapokon történő megújítását.⁵ Ennek részét képezte volna a keresztény felekezetek közötti hagyományos ellentétek meghaladása, a katolikusok és protestánsok politikai szövetségének megteremtése a „destruktív”, azaz liberális és baloldali eszmeáramlatok ellensúlyozására. Ezek a népszerű követelések fontos szerepet játszottak a Keresztény Nemzeti Egység Pártja vezetőinek a szemében is, akik igyekeztek egyértelművé tenni, hogy elutasítják a „felekezetieskedést” és a nemzeti érdekeknek adnak elsőbbséget. Ahogyan azt a katolikus keresztényszocialista Huszár Károly megfogalmazta: „a pártvezetőség mindenkit félre fog tolni az útból, aki a régi klerikális politika felidézésével a katolikus és protestánsok testvéri együttélését megbontani törekednék”.⁶

Ezek a követelések komoly visszhangra találtak a protestáns közvéleményben is, amelyen belül egyfajta eszmei fordulat zajlott: a dualizmus korára jellemző liberális eszmei orientációt a konzervatív irányba való tájékozódás váltotta fel.⁷ Ebbe jól illeszkedett a keresztény összefogás gondolata. Ezt az a protestáns nagygyűlésnek nevezett esemény is igyekezett nyomatékosítani, amelyet 1919. december 3-án tartottak meg Budapesten az egyetem egyik épületében, a Gólyavárban. Az esemény hivatalosan a fővárosi protestáns polgárság megmozdulása volt, és a meghívó szerint elsősorban azt célozta, hogy a végveszélyben lévő magyarság végleg leszámoljon a felekezeti viszálykodások korszakával.⁸ A szervezők kifejezetten azt remélték, hogy jelentős számú résztvevőt tudnak felvonultatni, amivel hatást kívántak gyakorolni a vidék protestáns közvéleményére is.⁹ Ezt a célt el is érték, hiszen a sajtóbeszámolók szerint tömeges érdeklődés mutatkozott a gyűlés iránt, a résztvevőknek csak kisebb része fért be az épületbe, a kívül rekedtek számára külön szónoklatokat kellett tartani.¹⁰ Az előadók a keresztény-nemzeti politika reprezentánsai közül kerültek ki: az eseményt Székely György, a keresztény párt protestáns bizottságának elnöke nyitotta meg, majd az evangélikusok képviselőjében Pekár Gyula vallás- és közoktatási ügyi államtitkár beszélt. Ő a keresztény egyetértés megteremtésének érdekében arra tett javaslatot, hogy a jövőben a protestánsok a hagyományos katolikus nagygyűlésekkel párhuzamosan rendezzenek saját összejövotelt, majd katolikusok és protestánsok együtt tartsanak keresztény nagygyűlést, ahol megvitathatják közös ügyeiket. A nagy tetszéssel fogadott javaslat után a reformátusok nevében Csilléry András, a Friedrich-kor-

⁵ LACKÓ MIKLÓS: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. In: *Múltunk*, 2007. 3. sz. 4–39. p.

⁶ Protestánsok a keresztény pártban. In: *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 27. 4. p.

⁷ HATOS PÁL: A protestáns liberalizmus válsága és a protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs, 2018. 283–304. p.

⁸ Protestáns nagygyűlés. In: *Nemzeti Újság*, 1919. december 3. 6. p.

⁹ Protestáns nagygyűlés. In: *Kecskeméti Közlöny*, 1919. december 4. 3. p.

¹⁰ Protestáns nagygyűlés. In: *Budapesti Hírlap*, 1919. december 4. 3. p.

mány népegészségügyi minisztere szól, majd az unitáriusok képviselőiben Kozma Jenő tartott szónoklatot. Ezután a hivatalban lévő vallás- és közoktatásügyi miniszter, Haller István emelkedett szólásra, aki mintegy a katolikusok szószólójaként ígéretet tett a „zsidó destrukcióval” szembeni fegyverbarátság érvényesítésére. A nagygyűlés végül határozatokat fogadott el, amelyek szerint a protestantizmus „vállát a katolicizmus ércvállának vetve, vele testvériséget fogad”, továbbá „aki ez egyetértést megbontja: ellenségeink szövetségésének s nemzetünk árulójának tekintjük”. Mint láthatjuk tehát, a gólyavári gyűlés valójában a keresztény párt politikai demonstrációja volt, amely semmilyen szempontból nem tekinthető valódi protestáns nagygyűlésnek, hiszen azon a hivatalos egyházi vezetés nem játszott szerepet. Az eseményen megjelent ugyan Petri Elek református és Raffay Sándor evangélikus püspök, de ők csak mintegy magánemberként voltak jelen, igaz, végül – programon kívül és a résztvevők kifejezett kérésére – ők is rövid beszédet rögtönöztek.¹¹

A gyűlés, amint a határozat is mutatja, azt a célt is szolgálta, hogy elszigetelje a frissen létrejövő keresztény-nemzeti egységfronthoz csatlakozni nem kívánó protestáns vezetőket. Ezt az irányzatot a kortársak elsősorban Baltazár Dezső tiszántúli református püspök nevével azonosították, aki ragaszkodott a protestantizmus és a liberalizmus hagyományos szövetségéhez.¹² A gólyavári gyűlés lelkesedése azonban nem bizonyult tartósnak, és egyes befolyásos résztvevők kisvártatva kénytelenek voltak kételyeiket kifejezni a katolikus részről tett ígérek komolysága iránt: Raffay püspök egy évvel később már úgy találta, hogy hiába fogadta sok katolikus lelkesen Pekár Gyula felvetését a közös keresztény nagygyűlésről, mert „mikor most meg kellett és meg lehetett volna valósítani, a mi szerény tudakozódásunkra nemleges választ kaptunk”.¹³ Hittestvérei ezért elkezdték annak lehetőségét vizsgálni, hogy egy saját összejevetelt tartsanak: az Országos Evangélikus Szövetség választmánya 1920 decemberében vetette fel, hogy közös protestáns nagygyűlést hívjanak össze a tavasszal, és előkészítő bizottságot is kiküldött a református és unitárius társszervezetekkel való egyeztetés céljából.¹⁴ A református közvéleményen belül szintén megjelent az igény egy közéleti erődemonstráció megrendezésére, azonban ez igen képlékeny felvetés volt, a megvalósítását elképzelhetőnek tartották akár általános

¹¹ Protestánsok a keresztény egységért. Impozáns gyűlés a Gólyavárban. In: *Nemzeti Újság*, 1919. december 4. 3. p.; Protestáns nagygyűlés. In: *Pesti Napló*, 1919. december 4. 5. p.

¹² A politikai katolicizmus egyik vezéregyénisége, a jezsuita Bangha Béla például úgy vélte, hogy a Baltazár által képviselt régi protestáns politika „gyűlöl mindent, ami katolikus, és szívesebben szövetkezik a zsidókkal és a szabadkőművesekkel ellenünk, mint velünk ezek ellen”. KLESTENITZ TIBOR: Bangha Béla jelentése a budapesti nunciussnak a Központi Sajtóvállalat helyzetéről. In: *Magyar Könyvszemle*, 2017. 1. sz. 78. p.

¹³ RAFFAY SÁNDOR: A keresztény kurzusról. In: *Evangélikusok Lapja*, 1920. december 12. 2. p. A püspök ezzel feltehetően Scholtz Ödön evangélikus lelkész, nemzetgyűlési képviselő nyilvánosan, a *Szózat* hasábjain tett együttműködési javaslatára utalt. FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 422. p.

¹⁴ Az Országos Evangélikus Szövetség első választmányi ülése. In: *Evangélikusok Lapja*, 1920. december 19. 7. p.

protestáns, akár külön református felekezeti alapon.¹⁵ 1921 elején az idea állítólag már kezdett testet öltetni, hiszen májusra vártak Budapestre egy svéd–dán evangélikus egyházi küldöttséget, amely a protestáns egyházak közép-kelet-európai sérelmeit kívánta tanulmányozni, és a magyar egyháziak egy nagygyűlés összehívásával is befolyásolni kívánták a küldötteket. Ez végül nem valósult meg, ám egy másik, ugyanekkor tervbe vett és kifejezetten politikai demonstráció elindult a megvalósulás útján. Miután Baltazár Dezső – provokálva a keresztény-nemzeti irányzat híveit – szerepet vállalt a Munkások és Polgárok Szövetsége nevű politikai alakulatban, az ellentábor úgy határozott, hogy egy református nagygyűlés elnevezésű rendezvény összehívásával, mintegy a református hívek nevében ítelteti el a püspök irányvonalát. A kurzussajtó értesülései szerint „kálvinista körökben komolyan foglalkoznak nagygyűlés összehívásának tervével, amelyet márciusban tartanának Budapesten, és amelyen formálisan is kifejezésre juttatnák, hogy Baltazárokkal közösséget nem vállalnak”.¹⁶

A történelmi kálvinizmus eszmei alapjain szerveződő társadalmi egyesület, a Kálvin Szövetség¹⁷ ezért Szilassy Aladár nyugalmazott közigazgatási bírósági másodelnök vezetésével 1921. február 28-ára a budapesti reformátusok számára előkészítő értekezletet hirdetett, amelynek résztvevői a „destrukció” megerősödésétől tartva, „szeretett hazájukat és egyházukat féltő aggodalommal” megállapították, „hogy a tisztántúli református püspök ezekkel az elvekkkel [a keresztény-nemzeti irányzattal] szembehelyezkedett”. Állásfoglalásuk népszerűsítésére országos mozgalmat indítottak, amely iránt állítólag komoly érdeklődés mutatkozott, még Debrecenből is kaptak nyolcszáz támogató aláírást. A kezdeményezők ezen felbátorodva elhatározták egy nagygyűlés megtartását, és április 27-én a református társadalmi egyesületek meghívásával előkészítő értekezletet rendeztek, amely május 21-ére a régi országház nagytermébe hívta össze az „országos református nagygyűlést”. Az esemény elnökévé Szilassy Aladárt, alelnökévé Bernát Istvánt, a Kálvin Szövetség világi vezetőjét és Biber Gyula közigazgatási bírót, jegyzőivé pedig Takaró Géza lelkészt és Porcs István ügyvédet jelölték ki.¹⁸

A nagygyűlést megnyitó beszédében Bernát kijelentette: céljuk a tiltakozás minden olyan törekvés ellen, amely a nemzeti egységet meg akarja bontani. Somogyi Lajos budai presbiter igyekezett leleplezni „bizonyos nemzetrontó elemek” kísérletét a kálvinisták megnyerésére és ezáltal „a faji öntudat” letörésére, Hamar István teológiai tanár pedig a „destrukció” elleni keresztény felekezeti összefogást sürgette. Az előterjesztett határozati javaslat szerint a nagygyűlés azt kérte az egyház tagjaitól és vezetőitől, hogy „mind hivatalos, mind egyéni életükben és működésükben a magyar nem-

¹⁵ Az anglikán egyház. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1920. december 19. 77. p.

¹⁶ A reformátusok nagygyűlésre készülnek Baltazár ügyében. In: *Új Nemzedék*, 1921. február 15. 3. p.

¹⁷ KÁDÁR PÉTER: Adalékok a Kálvin Szövetség történetéhez I. In: *Református Egyház*, 1994. 7. sz. 168.

¹⁸ A Magyar Kálvinszövetség jelentése az 1921-ik évről. H. n., é. n. 10–13. p.; A reformátusok nagygyűlése. In: *Kecskeméti Közlöny*, 1921. május 3. 2. p.

zeti és keresztény új életre keltés odaadó munkásai legyenek,” és elítélte a keresztény-nemzeti irányzat ellenfeleit.¹⁹

A nagygyűlés azonban nem úgy zajlott le, ahogyan azt a szervezők remélték. Az eseményen ugyanis váratlanul megjelent számos debreceni civis, akik az éppen akkor megrendezett gazdaggyűlésre jöttek a fővárosba, de Baltazár érintettsége miatt a régi országházba is elmentek.²⁰ A pontos történéseket nehéz rekonstruálni, azonban az bizonyos, hogy a rendezvény káoszba fűlt: a liberális *Világ* helyszíni beszámolója szerint a debreceni résztvevők folytonos bekiabálásokkal fejezték ki nemtetszésüket, a keresztény-nemzeti irányvonal képviselőit, például a jelenlévő Szabó Dezsőt kritizálták, Baltazárt éltették, majd szerették volna saját szónokaikat felléptetni, ám az elnökség megtagadta tőlük a szót és egyszerűen lezárta a gyűlést.²¹ A szoros kormányzati ellenőrzés alatt működő Magyar Távirati Iroda beszámolója szerint viszont mindössze annyi történt, hogy alig tucatnyi debreceni polgár szervezett módon éltette a püspököt.²²

A rendezvény minden bizonnyal éppen ellentétes hatást váltott ki, mint amit a szervezők kívántak, hiszen a sajtóreakciók szerint a püspök elleni személyes támadások inkább rokonszenvet keltek iránta,²³ és ahhoz is hozzájárulhattak, hogy Debrecen közvéleménye feltűnően lelkesen ünnepelte meg Baltazár püspöki jubileumát.²⁴ A Kálvin Szövetség sem volt elégedett a visszhanggal: bár a nagygyűlés határozatát az összes egyházkerületnek, egyházmegyének és presbitériumnak megküldték állásfoglalást kérve, mégis mindössze harminc választ kaptak, ráadásul, mint megjegyezték: „Ezek egy része lelkesülten teszi magáévá a határozatot, míg a másik része hűvösen, vagy bizalmatlanul halad el mellette.”²⁵ A kudarc mindenesetre nem vette el a szervezők reményét arra, hogy ad hoc kezdeményezésük intézményesülhet: a Kálvin Szövetség vezetősége „elhatározta, hogy az egész országban megszervezi a Kálvin Szövetséget és a megszervezés betetőzéséül megtartja a Református Nagygyűlést”. Ennek érdekében külön bizottságot is létrehoztak Sáfrán Géza nyugalmazott altábornagy vezetésével,²⁶ amelynek tényleges működéséről azonban semmilyen adatot nem sikerült találni.

Útkeresés az 1920-as évek közepén

Mint láthatjuk, ezek a korai próbálkozások konkrét célokat szolgáló politikai nyomásgyakorlási kísérletek voltak, amelyek szervezői azzal kívántak maguknak befolyást szerezni a nyilvánosság előtt, hogy álláspontjukat a teljes protestáns közvélemény nevében próbálták megfogalmazni – vagyis

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL.) K 428. (= Sajtó levéltár. Könyvmatosok.) a, MTI Napi Hírek, 1921. május 21.; Mi történt a reformátusok nagygyűlésén? In: *A Nép*, 1921. május 24. 7. p.

²⁰ Református nagygyűlés Baltazár ellen. In: *Új Nemzedék*, 1921. május 24. 8. p.; CZAPIK GYULA: Országos református nagygyűlés. In: *Magyar Kultúra*, 1921. június. 128. p.

²¹ Debreceniek a református nagygyűlésen. In: *Világ*, 1921. május 22. 3. p.

²² MNL OL K 428. a, MTI Napi Hírek, 1921. május 21.

²³ A reformátusok nagygyűlése Budapesten. In: *Reformátusok Lapja*, 1921. május 29. 106. p.

²⁴ Baltazár Dezső tízéves püspöki jubileuma. In: *Az Újság*, 1921. május 24. 3. p.

²⁵ A Magyar Kálvinszövetség jelentése az 1921-ik évről. H. n., é. n. 16. p.

²⁶ A Magyar Kálvin Szövetség évi jelentése az 1926-ik évről. Bp., é. n. 3. p.

egyfajta kommunikációs trükköt hajtottak végre. Ezek a kísérletek ugyanakkor azt is jelzik, hogy a magyar protestánsok táborában felismerték a nagygyűlések eszközében rejlő lehetőséget, és a következő években lassan általános igénnyé vált egy „valódi”, azaz reprezentatív, a teljes közösséget megszólító, a hivatalos egyházi hatóságok által is támogatott nagygyűlés létrehozása. Abban a kérdésben azonban egyáltalán nem uralkodott egyetértés, hogy ezt vajon „általános protestáns” vagy kifejezetten felekezeti alapon kellene-e megvalósítani.

Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök például 1924-ben határozottan sürgette egy protestáns nagygyűlés összehívását, a kezdeményezést pedig elsősorban a reprezentatív társadalmi egyesülettől, az Országos Luther Szövetségtől várta.²⁷ Berzsényi Jenő, a zalai egyházmegye felügyelője szintén protestáns nagygyűlést javasolt, mert ezt elengedhetetlennek ítélte a hívek közéleti öntudatának erősítése szempontjából.²⁸ A Magyar Evangélikus Lelkészegyesület ülésén viszont Paulik János nyíregyházi lelkész egy evangélikus nagygyűlés megrendezését sürgette – elsősorban a katolikus oldalról általa érzékelt államegyházi törekvésekkel szembeni nyilvános kiállás igényével.²⁹

Egy másik evangélikus véleményformáló, Scholtz Oszkár jogtanácsos protestáns nagygyűléseket kívánt, és úgy találta, hogy ezeket Magyarországon a reformáció emlékünnepehez kapcsolódva lehet a leghatékonyabban megalapozni.³⁰ Ezzel ahhoz hasonló stratégiát ajánlott, mint amit korábban a katolikusok követtek, akik az 1890-es években különböző történelmi jubileumokhoz kapcsolódva honosították meg a német eredetű nagygyűléseket.³¹ Ennek jegyében a protestáns érdekek közéleti védelmére vállalkozó Bethlen Gábor Szövetség 1924. október 31-re demonstratív nagygyűlést szervezett a régi országház nagytermébe, ahol az összes fővárosi protestáns gyülekezet testületileg képviseltette magát.³² 1925-ben, a reformáció ünnepén szintén megtartották az eseményt, amelyen a református, az evangélikus és az unitárius felekezetek vezető személyiségei tartottak beszédeket.³³

Míg tehát az evangélikusok körében az általános és a külön felekezeti megoldásnak is voltak hívei, addig a református közösségen belül erősebbnek tűnt a saját felekezeti seregszemle megrendezésének igénye. A kérdés komolyan foglalkoztatta a lelkészi kart: amikor 1925 februárjában a budapesti teológia által rendezett szokásos közéleti konferencián Muraközy Gyula kecskeméti lelkész előadást tartott egy másik témáról, a hozzászólá-

²⁷ Luther-Szövetség. Kapi Béla dunántúli püspök évi jelentéséből. In: *Harangszó*, 1924. augusztus 31. 266. p.

²⁸ Lelkiismereti szabadságot, szabadelvűséget és demokráciát követelt székfoglalójában Berzsényi Jenő dr. evangélikus egyházmegyei felügyelő. In: *Világ*, 1925. július 9. 7. p.

²⁹ Evangélikus lelkészek támadása a kormány és a katolicizmus ellen. In: *Világ*, 1924. október 16. 9. p.

³⁰ SCHOLTZ OSZKÁR: Solafide. In: *Harangszó*, 1924. november 9. 1. p.

³¹ KLESTENITZ TIBOR: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Szerk. Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Bp.–Pécs, 2014. 476–489. p.

³² A protestánsok demonstratív nagygyűlésen ünneplik a reformáció évfordulóját. In: *Pesti Napló*, 1924. október 26. 14. p.

³³ A reformáció egyetemes ünnepe. In: *Budapesti Hírlap*, 1925. november 1. 4–5. p.

sok nyomán felvetődött a nagygyűlés előkészítésének kérdése.³⁴ Az ügy hamarosan elérte a hivatalos egyházi fórumokat is: a dunamelléki egyházkerület 1925 októberében „a legnagyobb örömmel” üdvözölte „egy évenként Budapesten tartandó országos református nagygyűlés szervezésének gondolatát”, a szükséges intézkedések megtételére pedig felkérte az egyetemes konventet.³⁵

A kezdeményezést azonban végül nem a hivatalos szervek, hanem egy frissen létrejött egyházi szerveződés ragadta magához. 1925 végén alakult meg két folyóirat, a fővárosi *Kálvinista Szemle* és a győri *Keresztyén Család* munkatársainak megbeszéléseiből a Hit és Szolgálat Mozgalma, amely az egyház megújítását és az egység megerősítését tűzte ki céljául, egyebek mellett egy református politikai napilap megindítását és a nagygyűlések intézményének bevezetését tervezve.³⁶ Az utóbbi vonatkozásban a „főpróba” már 1926-ban elkövetkezett, amelyhez a mohácsi csatavesztés háromszáz éves jubileuma szolgáltatta az apropót. A mohácsi református egyházmegegyeztetői vetették fel annak a gondolatát, hogy az évfordulóhoz kapcsolódva szükséges lenne általános bűnbánati napot tartani, az elképzelést pedig a Hit és Szolgálat Mozgalom tagjai azonnal magukévá is tették. Hamarosan kiderült azonban, hogy augusztus 29-ére a katolikusok már előkészítették a maguk megemlékezését Mohácson, a szervezők ezért inkább – technikai nehézségekre hivatkozva – egy hónappal későbbre helyezték a dátumot.³⁷

Az előkészítés bizonyára nem volt mentes a zökkenőktől, hiszen a Hit és Szolgálat főtítkára, Bereczky Albert csak szeptember 10-én adta ki a részvételi felhívást. Az elsősorban a lelkészeket és presbitereket megcélzó szöveg a református egység demonstrálásában látta az esemény jelentőségét, kiemelve azt, hogy azon a régi vágású református liberalizmus, illetve a konzervatív fordulat vezéregyénisége is részt vesz: „A program nagyvonalúsága s a szolgálatot végzők között zsinatunk elnökének, Baltazár Dezső püspök úrnak s a dunamelléki egyházkerület püspökének, Ravasz Lászlónak személye a mohácsi gyűlés egyetemes értékét Isten kegyelméből biztosítja.”³⁸ Az eseményt „első református nagygyűlés” néven hirdették, és a részvételt az egyház presztízsére hivatkozva bátorították.³⁹

A szeptember 29-én tartott esemény végül beváltotta a szervezők várakozásait: a mohácsi színházban tartott nagygyűlésen több ezer fő vett részt, köztük számos budapesti egyháztag, akik a József főherceg nevű gőzös fedélzetén utaztak a baranyai városba. A két fő szónok a két püspök volt, akik elsősorban a bűnbánat jelentőségét hangsúlyozták, párhuzamokat vontak a Mohács és a Trianon utáni történelmi helyzet között, ugyan-

³⁴ A budapesti református konferencia. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1925. február 15. 27. p.

³⁵ Dunamelléki Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei, 1925. október 10. 172. p.

³⁶ RÁCZ LAJOS: 75 éve indult a Kálvinista Szemle. In: *Theológiai Szemle*, 1995. 6. sz. 331. p.

³⁷ Ravasz László püspök a nemzetközi megértésről, a Hadur-vitáról és a mohácsi országos nemzeti ünnepről. In: *Pesti Hírlap*, 1926. július 18. 7. p.

³⁸ Református Zsinati Levéltár 61. fond, 1. doboz, 3. tétel. Az I. Református Nagygyűlésre jelentkezési fölhívás 1926.

³⁹ Országos református nagygyűlés Mohácson. In: *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 12. 6. p.; Református nagygyűlést tart Mohácson. In: *Páosztortúz*, 1926. szeptember 16. 8. p.

akkor határozottan szembeszálltak azokkal a katolikus oldalon megjelenő vélekedésekkel, amelyek a nemzet hanyatlását – a 16. és a 20. század vonatkozásában egyaránt – a reformációval kötötték össze.⁴⁰ Ezzel tehát a kálvinista öntudat megerősítésén dolgoztak. Ahogy a Hit és Szolgálat elnöke, Czegléd Sándor utólag megfogalmazta, az ünnep „természetes gyászán elemi erővel ragyogott keresztül a magyar ref[ormátus] egyház nagy ébredésének diadalmas ereje”. A szervezők természetesen tudatában voltak annak, hogy a rendezvény egyben sajtóesemény is, amely az újságírók közvetítésével a teljes nyilvánosságot megcélozza. Ebből a szempontból is elégedettek voltak: „Világi sajtónk is tudomásul vette és tovább adta ezt a kifejezést [az ébredést]. Valószínű, hogy a mohácsi nap is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy országszerte nagy református ébredésről beszélnek” – vélte Czegléd.⁴¹

Az első (1927) és második országos református nagygyűlés (1928)

Az esemény egyik hatásaként értelmezhető, hogy ösztönzően hatott az evangélikus felekezeti szerveződés híveire. Októberben az Országos Luther Szövetség eldöntötte, hogy közgyűléséhez kapcsolódva december 10-én evangélikus napot tart a fővárosban.⁴² Erre ugyan nem került sor, ám a szövetség közgyűlése novemberben egy még ambiciózusabb tervet tűzött ki: 1927-re országos evangélikus nap megtartását irányozta elő, azzal a reménnyel, hogy az összeköthető lesz egy köztéri Luther-szobor leleplezésével.⁴³

A Hit és Szolgálat szintén lendületet merített a sikeres mohácsi rendezvényből. A mozgalom állandó bizottsága 1926. december 6-án tartotta meg gyűlését Győrben, ahol döntöttek egy országos nagygyűlés megrendezéséről, megállapították a programtervet és a rendezés alapelveit, amit továbbítottak a püspököknek. Ők hozzá is járultak az elképzeléshez és engedélyezték, hogy a mozgalom az ország minden gyülekezetéhez meghívólevelet küldjön. Ez 1927. február elején jelent meg.⁴⁴ A május 21–22-ére meghirdetett esemény teljes támogatást élvezett a hivatalos egyházi vezetés részéről, a püspökök a rendezvény díszelnökeiként szerepeltek. Az előkészítő bizottság, amelyet Demjén István budafoki lelkész vezetett, mindent megtett a gyülekezeti tagok tömeges részvételre bírása érdekében. A jelentkezők két pengős díj ellenében vehettek részt a programokon, és félárú utazásra jogosító vasúti menetjegyre is jogosultak voltak. A vendégek nagy részét iskolákban, közös szállásokon, továbbá református családoknál, evangéliumi egyesületeknél és intézményeknél, Budapest-környéki, villamossal megközelíthető gyülekezetekben helyezték el díjtalanul vagy mini-

⁴⁰ A szent mag. Ravasz László püspök egyházi beszéde. In: Négyszázados sírok felett. A mohácsi református nagygyűlés emlékkönyve. H. n., 1926. 19. p.

⁴¹ CZEGLÉDY SÁNDOR: Előszó. In: Négyszázados sírok felett. A mohácsi református nagygyűlés emlékkönyve. H. n., 1926. 3., 5. p.

⁴² Az Országos Luther Szövetség. In: *Evangélikusok Lapja*, 1926. október 17. 336. p.

⁴³ Az Országos Luther Szövetség. In: *Evangélikusok Lapja*, 1926. november 21. 387. p.

⁴⁴ A Nagygyűlés keletkezése. In: Dicsőség Istennek. Az Első Református Nagygyűlés Emlékkönyve. Összeáll. Bereczky Albert. Tahitótfalu, 1927. (továbbiakban: BEREZKY, 1927.) 7. p.

mális, legfeljebb egy pengős díj ellenében. A szervezők igyekeztek biztosítani a zökkenőmentes ügymenetet: a jelentkezési lapon a vidéki csoportoknak pontosan jelezniük kellett érkezésük idejét, hogy az állomásokon a rendezőség és a munkában közreműködő cserkészek mindenkinek irányítást adhassanak. A szervezők a költségek – terembérlés, nyomtatványok, plakátok, irodai- és postaköltségek – fedezésére minden gyülekezettől legalább egy vasárnapi perselypénz-gyűjtés összegének felajánlását kérték.⁴⁵

A kezdeményezők nem lehettek biztosak a sikerben, hiszen a konzervatív felfogás képviselői nem feltétlenül rokonszenveztek egy tömegrendezvényen való részvétel gondolatával, ezért igyekeztek elébe menni a kifogásoknak. Egy jellemző érvelésmód szerint: „Ha azt halljuk, hogy a kálvinista lélekalkat sajátossága nem tűri a tömeges felvonulást, ha a személyes megtérés egyéni voltát emlegetik, miközben aggodalmasan figyelnek, hogy nem a római katolicizmus formáit kölcsönöztük-e át, sietnünk kell a nyugtató válasszal. A nagygyűlések éppen úgy nem katolikus jellegűek, mint amennyire nem protestánsok, vagy egy más síkban – nem szociáldemokraták. De hatásuk mindig kivételes.”⁴⁶

A mozgósítás rácafolta az aggodalmakra, és olyan sikeresnek bizonyult, hogy a jelentkezők száma túlszárnyalta az előzetes várakozásokat. Egy héttel az esemény előtt a szervezők azzal szembesültek, hogy az érdeklődőket a főváros nagy gyűléstermei, a Pesti Vigadó, illetve a régi országház nem tudták befogadni, ezért úgy döntöttek, hogy a gyűléseket a városligeti Iparcsarnokban bonyolítják le, és értesítették a gyülekezeteket, hogy további jelentkezéseket már nem tudnak elfogadni.⁴⁷ Ez az előzetes költségtervek felborulását is magával hozta, a szervezők ezért május 17-én, tehát mindössze öt nappal az esemény kezdete előtt háromezer pengő segélyért folyamodtak a fővároshoz, amelyet ez sürgősséggel ki is utalt.⁴⁸

Az eseményre vidékről mintegy tizenötezer érdeklődő érkezett: Debrecenből nagyjából nyolcszáz, Kecskemétről és Kaposvárról százötvenen, Hódmezővásárhelyről, Ceglédről, Székesfehérvárról száz, Szolnokról, Győrből, Karcagról, Szegedről, Miskolcra, Veszprémből, Jászberényből, Sopronból nyolcvan-száz jelentek meg, ezenkívül pedig közel háromszáz egyházközséget képviselt kisebb-nagyobb létszámú küldöttség. A nagygyűlés május 21-én, szombaton reggel kilenckor az Iparcsarnokban istentisztelettel kezdődött, majd délelőtt előkészítő gyűlésen világította meg az Isten dicsőségének szolgálata alaptémáját négy előadó. Délután három órakeresztény nagy küldöttség kereste fel a Szabadság teret, ahol ünnepélyes keretek között megkoszorúzták az irredenta szobrokat. Este három különböző helyszínen tartottak vallásos estétet, ahol teológusok és világi értelmiségiek adtak elő. Másnap ünnepi istentiszteletek kezdték a programot: a Kálvin téren Baltazár Dezső, a fasori templomban Ravasz László, a régi országházban Muraközy Gyula kecskeméti lelkész, a Ráday utcában lévő teológiai

⁴⁵ Első Országos Református Nagygyűlés. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1927. május 1. 75. p.

⁴⁶ Zs. F.: Református nagygyűlés. In: *Protestáns Szemle*, 1927. 382. p.

⁴⁷ Tízezrek jelentek meg az első országos református nagygyűlésre. In: *Új Barázda*, 1927. május 14. 4. p.

⁴⁸ Fővárosi Közlöny, 1927. június 28. 1838. p.

akadémián pedig Gönczy Béla vésztői lelkész prédikált. A szervezők nagy gondot fordítottak az ezután következő eseményre, a résztvevők ünnepélyes felvonulására az Iparcsarnokba, hiszen a nagygyűlés tagjai ezzel az aktussal mutatták meg önmagukat a főváros nyilvánosságának, és egy tömegrendezvény soha nem válhat sikeressé, ha nem képes megnyerni a kívülállók rokonszenvét.⁴⁹ A pontosan kimunkált koreográfia szerint a menet pontban fél tízkor indult a Kálvin térről, majd a Múzeum körúton csatlakoztak hozzá a régi országházban tartott istentisztelet résztvevői. Ezután a Károly körúton, a Vilmos császár úton (a mai Bajcsy-Zsilinszky úton) keresztül az Andrásy útra kanyarodtak, és zárt, négyes sorokban vonultak a Városligetbe. A fasori templom közönsége a Bajza utcánál csatlakozott a többiekhez. A felvonulást Puskás György rendőrfőtanácsos rendezte, egy lovasrendőr-szakasz és egy cserkészcsapat vezette fel. A felvonulás és az elhelyezkedés sok időt vett igénybe, így délre tűzték ki az ünnepélyes ülés kezdetét. A helyszín eredetileg az Iparcsarnok gépcsarnoka lett volna, ez azonban szűknek bizonyult, ezért egy második hangszórót állítottak fel a kupolacsarnokban, hogy az ide szoruló résztvevők is hallhassák a beszédeket. Az ünnepségen a bevezető ének és imádság után elnöki megnyitó és ünnepi beszédek hangzottak el. A megjelenteket többek között Sipőcz Jenő, a főváros katolikus felekezeti polgármestere, valamint a magyar evangélikus, illetve a francia és a holland református egyház képviselői is köszöntötték. Ezután betérjlesztették és megszavazták a határozati javaslatokat, majd énekek, imádság és áldás után a Himnusz eléneklése zárta le az eseményt.⁵⁰

A nagygyűlést az országos politikai sajtó élénk figyelemmel követte, nagy terjedelemben tudósított az eseményekről, amivel beváltotta a szervezők reményeit – ennek jelentőségét jelzi, hogy a nagygyűlés hivatalos emlékkönyve külön fejezetben számolt be a fontosabb sajtóreakciókról.⁵¹ Néha maguk az újságírók is utaltak arra, hogy benyomásaik szerint a szervezők mennyire fontosnak ítélték a külvilág felé sugárzott képet: „Látszott, hogy az ünnepi felvonulás rendjét és méltóságát, a számbeli nagy demonstrációt a nagygyűlés egyik legkomolyabb ügyének tartotta”⁵² – írta a liberális *Az Est* szerzője. A sajtóban megfogalmazott méltatások jelentős része arra vonatkozott, hogy az esemény egyszerre reprezentálta a református társadalom elitjét és széles tömegeit, ezáltal pedig demokratikus jelleget öltött. Az *Újság* publicistája például leszögezte: „Látni érdemes volt ezt a közönséget.” A pódiumon helyet foglalt számtalan politikai és országgyűlési képviselő mellett Juhász Andor, a Kúria elnöke, Horthy István lovassági tábornok, továbbá számos volt miniszter Balogh Jenőtől Ráday Gedeonig. A teremben pedig „Ott látni a magyar református népet minden változatában. A falu népét a jegyzőtől a földművelőig, mind ünnepi díszben és ünnepi komolysággal. Hitükhöz ragaszkodó kálvinista hölgyeket, feketébe öltö-

⁴⁹ PATAKI FERENC: A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba. Bp., 1998. 137. p.

⁵⁰ BERECZKY, 1927. 14–232. p.; Első Országos Református Nagygyűlés. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1927. május 1. 75. p.; A nagygyűlés vasárnapi programja. In: *Magyarság*, 1927. május 22. 6. p.

⁵¹ BERECZKY, 1927. 255–276. p.

⁵² Békességet akarunk, de a békességet az igazságért nem áldozzuk föl – mondta Baltazar püspök. In: *Az Est*, 1927. május 27. 13. p.

zött diákkisasszonyokat, aztán a rend fenntartói közt a cserkészek kedves alakjait. Látni kell ezt a népet, ahogy az ország minden részéből ideözönlöttek, a községük nevét viselő tábla körül csoportosulnak.”⁵³ A konzervatív szellemiségű népszerű bulvárlap, a *Kis Újság* tudósítója szintén nagy jelentőséget tulajdonított a különböző társadalmi csoportok közös jelenlétének: „Erre a cifra külsőségektől mentes, de bensőséges hit által áthatott nagygyűlésre százával, ezrével zarándokoltak föl Budapestre az ország minden részéből. [...] Ünnepi fekete ruhát éppen annyit lehetett látni, mint egyszerű falusi asszonyok színes fejkendőjét.”⁵⁴

A konzervatív-liberális újságírás nesztora, Rákosi Jenő szintén csatlakozott ehhez a vonulathoz, és nagyszabású seregszemleként méltatta az eseményt, amely megmutatta, hogy a református egyház tagjai milyen óriási szerepet játszanak az ország életében. A megjelent díszvendégek listája tiszteletet parancsoló volt, írta, hozzátéve, hogy ez még úgy is igaz, hogy a kormányzó és a miniszterelnök nem is volt jelen. Másrészt viszont azt is hangsúlyozta, az első református nagygyűlés megrendezése bizonyítja, hogy a trianoni katasztrófa után új lendületet kezd venni a hitélet, ami mindenképpen vigasztaló jelenség. „Mert a ma megnyílt nagygyűlés szónokainak a tanítása az igaz: Krisztus az igazi hazafiság és csak Krisztus tanításaiban támad új életre és régi nagyságára a nemzet.”⁵⁵

Rákosi véleménye már átvezet a nagygyűlés értékelésének másik fő motívumára, amely erkölcsi sikerként méltatta az eseményt. Ez elsősorban azon alapult, hogy a – feszült felekezeti helyzet ellenére⁵⁶ – a református szónokok túlnyomó többsége tartózkodott a katolikusellenes támadásoktól, vagyis nem veszélyeztették a nemzeti szempontból döntő jelentőségűnek értékelt felekezeti békét. A *Pesti Napló* értékelése szerint az eseményen „erős szóval tettek hitet a magyar nemzeti eszme és a felekezeti béke mellett. A lélek és a lendület, a hit és a megértés hangzott ki minden szóból, ami a nagygyűlésen elhangzott.”⁵⁷ A *Budapesti Hírlap* pedig a felekezeti béke éltetése terén egyenesen odáig ment, hogy azt állította, a református nagygyűlés szellemét Ravasz László és az alig egy hónappal korábban elhunyt katolikus püspök, Prohászka Ottokár szelleme határozta meg.⁵⁸

A felekezeti béke kiemelése olyan általános szempontnak számított, hogy alapvetően meghatározta a katolikus egyházhoz kötődő lapok értékelését is. A jezsuita Bangha Béla által alapított kiadó, a Központi Sajtóvállalat *Új Nemzedék* című lapjának munkatársa szerint az első református nagygyűlés impozáns keretekben, zavaró momentumok nélkül, az egész ország keresztény társadalmának rokonszenve mellett folyt le. Azt is bizonyította, hogy a reformátusok tudatában vannak a teljes kereszténységet fenyegető veszélyeknek, ezért készek ezek ellen közösen fellépni a katoliku-

⁵³ „Egyedül Istené a dicsőség”. Az Első Országos Református Nagygyűlés. In: *Újság*, 1927. május 22. 2. p.

⁵⁴ Tizenötezen vettek részt a reformátusok országos nagygyűlésén. In: *Kis Újság*, 1927. május 22. 3. p.

⁵⁵ RÁKOSI JENŐ: Kálvinista nagygyűlés. In: *Pesti Hírlap*, 1927. május 22. 1–2. p.

⁵⁶ Erről részletesen lásd: GICZI, 2009.

⁵⁷ „Békességszerzésre, nem harcért gyűltek össze a magyar kálvinisták.” In: *Pesti Napló*, 1927. május 24. 10. p.

⁵⁸ Református magyarok. In: *Budapesti Hírlap*, 1927. május 24. 1. p.

sokkal, és ennek érdekében „félre tudták állítani az útból azokat a kicsinyes féltékenységből táplálkozó támadásokat, amelyek a református kis sajtóorgániumokban itt-ott jelentkeznek”.⁵⁹ A vállalat másik napilapja, a *Nemzeti Újság* alapvetően osztotta az udvarias hangnemet, ám határozottan érzékelte azt is, hogy a protestánsok rendezvényükkel csupán egy már létező hagyományt vettek át: „A katolikus nagygyűlések mintájára az ország reformátusai is elhatározták, hogy országos kongresszust tartanak.” A szerző szerint továbbá a szervezők nem tudtak igazán jelentős tömegeket a fővárosba vonzani: „arányaiban nem közelítette meg ez a nagygyűlés a hasonló katolikus megnyilvánulásokat”, írta, de hozzátette: a szervezőket így is nagy elismerés illeti a vidékről érkező tömegek igényeinek lelkiismeretes kiszolgálása miatt.⁶⁰

A sajtóvisszhang tehát általában véve rendkívül kedvező volt, azonban egyes szerzők kifogásokat is megfogalmaztak. A kritikusok egy része a liberális és szociáldemokrata táborból érkezett. A liberális *Pesti Napló* egy publicistája azt a nagygyűlési javaslatot támadta, amely a káromkodás visszaszorítására a jogszabályok szigorítását indítványozta. Ő teljesen más stratégiát javasolt a cél elérésére: „Tessék megkedveltetni a templomot az emberekkel, s azután majd ki fognak békülni az Úristennel!” – írta.⁶¹ A szociáldemokrácia napilapja, a *Népszava* szintén igen kritikusnak mutatkozott, elsősorban a valódi demokratikus szellemet hiányolva a rendezvényről: „a XVI. évszázad dohossága áradt ki a beszédekből, amelyeket csak papok, vagy más, a nép fölött álló egyházi vagy politikai előkelőségeik tartottak, míg maga a nép, amely a nagygyűlés tömegét alkotta, néma maradt. Irányt szabó szava nem volt, hangját csak a zsoldárénekléshez adta oda” – vélte a lap tudósítója. Ő – teljes összhangban a sajtó főáramával – úgy találta, hogy a rendezvény a reformátusok és a katolikusok egymásra találását fejezte ki, azonban ezt korántsem ítélte örömtelinek. Véleménye szerint: „A szónokok beszédeikben gyakran hangoztatták a régi reformáció történelmi jelentőségét, de ugyanakkor kifejezést adtak annak is: hogy irtóznak minden új reformációtól. Számukra a XVI. században megállt a világ. Így kerültek teljes harmóniába a katolikus egyházi és földesúri reakcióval a szabadgondolkodás és a polgári szabadságjogok egykori harcosai.”⁶²

Érdekesebb jelenség azonban, hogy a református felekezeti sajtóban szintén felbukkantak kritikus vélemények. A *Sárospataki Református Lapok* szerzője kijelentette: kálvinista emberként vereségnek tartja, hogy az eseményen „nem volt ott a református tábori püspök, nem volt ott a miniszterelnök és nem volt ott a kormányzó. Más országban király vagy trónörökös nélkül nem tartanak ilyen gyűlést. Ebből az látszik, hogy nem volt minden református elem megmozgatva.” Ennek okát főleg abban látta, hogy a Hit és Szolgálat Mozgalma szerinte nem törekedett megfelelő együttműködésre a többi egyházi szövetséggel, elsősorban a Lelkészesegyesü-

⁵⁹ A védőgáton. In: *Új Nemzedék*, 1927. május 25. 1. p.

⁶⁰ „Krisztus legyen a király a népek életében.” In: *Nemzeti Újság*, 1927. május 22. 7. p.

⁶¹ Káromkodók és istentelenek. In: *Pesti Napló*, 1927. május 25. 8. p.

⁶² A református nagygyűlés. In: *Népszava*, 1927. május 24. 8. p.

lettel és a Kálvin Szövetséggel.⁶³ A *Reformátusok Lapja* pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagygyűlés húszezer résztvevője a kétmillió egyháztaghoz viszonyítva kevés, igaz, megengedően hozzátette: „De ez a szám nagy-nak is mondható abból a szempontból, hogy a kálvinista lélek karakteréből, öntudatos egyéniségéből folyólag nem hajlamos a tömegmegmozdulások-ra.”⁶⁴ A kritika azonban inkább kivételszámba ment, ahogyan az egyház vezetői is elégedettek voltak a történetekkel. „Napokon át vidéki és fővárosi tömegek ezrei özönlöttek el az igehirdetésnek helyeit. Impozáns volt ez a hallgatag, komoly tömeg, félelmes és egyben biztató” – írta például Antal Géza dunántúli püspök éves jelentésében.⁶⁵

A református megmozdulást az evangélikus sajtó is impozánsnak ítélte,⁶⁶ és a rendezvény sikere bizonyára ahhoz is hozzájárult, hogy az evangélikusok aktívabban keresni kezdték a közéleti megnyilvánulás lehetőségeit. 1927 szeptemberében a tiszáninneri evangélikus egyházkerület lelkészi értekezlete elfogadta Csengödy Lajos salgótarjáni lelkész indítványát, és felkért három fontos protestáns egyesületet, a Luther Szövetséget, a Bethlen Szövetséget és a Kálvin Szövetséget, hogy lépjenek egymással érintkezésbe egy évenként megrendezendő protestáns nagygyűlés megvalósítása tárgyában, amelynek helyszíne lehetőleg Budapest legyen.⁶⁷ Az általános protestáns elképzelés azonban nem feltétlenül nyerte el a református felekezeti reneszánsz híveinek tetszését: Czeglédy Sándor például egy interjúban azt mondta, annak örülne, ha az evangélikusok inkább saját nagygyűlést rendeznének.⁶⁸

Az evangélikusok végül maguk is a saját gyűlés gondolata mellett tettek le a voksukat: októberben bejelentették, hogy november 9-én és 10-én rendezik meg az első országos evangélikus napot, amit lényegében a Lutheránus Világkonvent Végrehajtó-bizottságának budapesti látogatásához igazítottak, és feltehetően elsősorban azt szolgálta volna, hogy „a magyar evangélikusok az illusztris külföldi vendégekhez méltó fogadtatást” nyújthassanak.⁶⁹ A szervezők azonban kisvártatva komoly gyakorlati problémákkal szembesültek: a hívek ugyanis olyan váratlanul nagy számban jelentkeztek a rendezvényre, hogy a tömeges elszállásolás megszervezése megoldhatatlan akadályokba ütközött, a rendezőség ezért úgy döntött, hogy az evangélikus nap megtartását tavaszra halasztja.⁷⁰

A reformátusok első nagygyűlésük kedvező fogadtatása nyomán arra törekedtek, hogy hagyományt teremtsenek, és – a katolikusokhoz hasonló-

⁶³ DR. H. K. G.: A református egységért. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1927. június 26. 111–112. p.

⁶⁴ KRÓNIKÁS: Az első református nagygyűlés. In: *Reformátusok Lapja*, 1927. május 29. 130. p.

⁶⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve, 1927. október 21. 20. p.

⁶⁶ A reformátusok első nagygyűlése. In: *Harangszó*, 1927. június 5. 196. p.

⁶⁷ Dunáninneri Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei, 1927. szeptember. 105–106. p.

⁶⁸ A református nagygyűlések nem a felekezeti türelmetlenséget, hanem a nemzeti egységet kívánják szolgálni – mondja Czeglédy Sándor, a nagygyűlés elnöke. In: *Pesti Napló*, 1928. június 2. 7. p.

⁶⁹ Az evangélikusok nagy napjai Budapesten. In: *Magyar Protestánsok Lapja*, 1927. október 23. 6. p.

⁷⁰ Az Evangélikus Nap tavaszra marad. In: *Magyar Protestánsok Lapja*, 1927. november 20. 5. p.

an – ők is évenként megrendezték összejövetelüket. „A mostani nagygyűlésnek nagyobbak és hatalmasabbnak kell lennie, mint az előző volt”⁷¹ – tűzték ki a célt 1928-ban. Czeglédy Sándor pedig a már idézett interjúban abban látta az esemény értelmét, hogy az végre az egység tudatára ébreszti az egymástól gyakran elszigetelt, sokszor „toronygomb-politikát” folytató gyülekezeteket, elősegíti a cselekvést a közös egyházi érdekekért. A rendezők tudatosan a sikeresnek ítélt első év mintáit követték – ahogy azt maga Ravasz László is hangsúlyozta.⁷² Emellett igyekeztek még nagyobb hangsúlyt helyezni arra, hogy az esemény ne csak a fővárosiakat mozgassa meg, hanem valóban országos jellegű legyen, ezért azt kérték, hogy minden gyülekezetből küldjenek – még ha alacsony létszámban is – küldöttséget a fővárosba.⁷³

Az 1928. június 2–3-án megrendezett, a megújulás kérdéskörét vizsgáló második országos nagygyűlés – ha hihetünk a sajtóbeszámolóknak – valóban jelentős vidéki tömegeket vonzott. „A nagygyűlés résztvevőinek több mint 90 százaléka vidékről jött fel Budapestre. Egyszerű csizmás gazdaemberek, fejkendős parasztasszonyok tömege és a városi polgárság az utolsó helyig megtöltötte az Iparcsarnok zászlódiszes nagytermét”⁷⁴ – tudósított a *Magyar Hírlap*. Az események menetrendje az előző évi mintát követte, azonban két fontosabb újítást is tartalmazott: a résztvevők ez alkalommal ünnepélyesen megkoszorúzták az Országház előtt 1927 októberében felavatott Kossuth-szobrot is, ami egyfajta szimbolikus elköteleződést jelentett a függetlenségi hagyomány mellett. A másik változást az jelentette, hogy az ünnepi vasárnapi istentiszteletet egyetlen helyszínen, az Iparcsarnokban tartották, ami a szervezők reményei szerint hatalmas dimenzióival még nagyobb lelki élményt jelentett a tömegek számára.⁷⁵

A nagygyűlésen a református zsinat elnöke, Dókus Ernő jelentős gesztust tett a testvéregyház felé, kijelentve, hogy az evangélikusok és reformátusok nemsokára együtt tarthatják meg nagy hitújító manifesztációikat, és a két egyházat semmi sem választhatja el egymástól.⁷⁶ Az evangélikusok azonban ekkor már saját erőpróbájukra készültek, amelynek kivitelezése során más utat választottak, mint a katolikusok és a reformátusok. Az Országos Luther Szövetség 1928. november 14-én mintegy ötszáz résztvevővel megrendezte országos gyűlését zárt konferencia formájában, mivel úgy ítélte meg, hogy „egy külső tüntetésnél eredményesebb a belső, elmélyítő munka”.⁷⁷ Egy év múlva a szövetség ismét zárt konferenciát tartott, amelyet

⁷¹ II-ik református nagygyűlés Budapesten június 2-án és 3-án. In: *Reformátusok Lapja*, 1928. április 1. 82. p.

⁷² Ravasz László vasárnapi akadémiai székfoglalójáról és a júniusi református nagygyűlés céljairól. In: *Magyarság*, 1928. május 29. 8. p.

⁷³ A második Országos Református Nagygyűlés tudnivalói. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1928. április 15. 65. p.

⁷⁴ Új társadalmi rétegre van szükség, amely átveszi a magyar élet irányítását – mondták a reformátusok nagygyűlésén. In: *Magyar Hírlap*, 1928. június 3. 6. p.

⁷⁵ A második Országos Református Nagygyűlés tudnivalói. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1928. április 15. 65. p.; Hítségokok. In: *Magyar Hírlap*, 1928. június 5. 1. p.

⁷⁶ Református nagygyűlés. In: *Evangélikusok Lapja*, 1928. június 10. 189. p.

⁷⁷ Evangélikus Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1928. november 16. 28. p.

ekkor már evangélikus nap névvel illettek, és az egyházi sajtó útján nagy vonalakban a nyilvánosságot is tájékoztatták a történeésekről.⁷⁸

A Hit és Szolgálat Mozgalma viszont kitartott a tömeggyűlések koncepciója mellett, és 1929-ben elkezdte a harmadik református nagygyűlés szervezését, az időpontot a konvent hozzájárulásával június 8–9-re tűzte ki. A témaválasztás terén ugyanakkor némi hangsúlyeltolódás érzékelhető, hiszen a kegyességi kérdések mellett az egyház anyagi terheit, illetve „az állammal szemben fennálló és sürgető megoldást kívánó” igényeket is tárgyalni kívánták.⁷⁹

Az előrehaladott előkészületek dacára ugyanakkor a rendezőség május elején bejelentette, hogy a kálvinista seregszemlét „több oldalról megnyilvánult kívánság folytán” őszre halasztja. Az indoklás szerint a résztvevők nagy része ugyanis a falvakból érkezik, a mezőgazdasági élet rendje pedig a szokatlanul hosszú tél miatt annyira felborult, hogy fontos munkáktól kellene elvonni a földművelőket.⁸⁰ A döntés hátterében talán gazdasági nehézségek is szerepet játszhattak, hiszen az Országos Református Lelkészegyesület 1929-ban a szokásosnál nagyobb szabású, a presbiterek országos találkozójával bővített, mintegy ezeröttszáz főt megmozgató rendezvényt tartott Miskolcon, és lehetséges, hogy ez túlzottan igénybe vette az erőforrásokat. A miskolci gyűlés után bejelentették, hogy a következő országos református nagygyűlést 1930-ban rendezik meg.⁸¹ Ez azonban végül nem valósult meg – feltehető, hogy ebben már a gazdasági világválság volt a döntő. A megtorpanásban a Hit és Szolgálat Mozgalmának belső válsága is komoly szerepet játszott, hiszen a mozgalom két csoportja, a történelmi kálvinizmus, illetve az általános keresztyénség vezetői – különböző gyakorlati nézeteltérések miatt – 1928 folyamán beszüntették az együttműködést, sőt folyóirataik hamarosan éles sajtópolémiaikat kezdték egymással.⁸²

* * *

A református nagygyűlések sorozata ezzel lényegében megszakadt Magyarországon. Ennek egyik döntő oka a gyakorlati nehézségek mellett bizonyára az a probléma volt, hogy a nagygyűlés alapvető célja jellegéből következően mindig a hívő közösség egységének felmutatása, ez azonban – ahogy a Hit és Szolgálat sorsa is jelzi – a magyar reformátusság számára a belső ellentétek következtében nehéz feladatot jelentett. 1933-tól elkezdtek ugyan egy új sorozatot református nagygyűlés néven, amely azonban már nem is törekedett a teljes közösség képviselőjére, hiszen csak a budapesti hívek számára szólt, így helyi eseményként nem élvezett kiemelt sajtófigyelmet sem. Változásra csak a Horthy-korszak végén, 1939-ben került sor, amikor – az általános keresztyén elképzelések jegyében – a Bethlen Gábor

⁷⁸ Evangélikus nap Budapesten. In: *Harangszó*, 1929. november 24. p.

⁷⁹ A harmadik református nagygyűlés. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1929. március 24. 48. p.

⁸⁰ Őszre halasztották a harmadik református nagygyűlést. In: *Az Est*, 1929. május 4. 7. p.

⁸¹ A református egyház augusztusi nagygyűlése Miskolcon. In: *Pesti Hírlap*, 1929. augusztus 6. 8. p.; „A pápai államon kívül Magyarország a világon az egyedüli reakciós állam.” In: *Délmagyarország*, 1929. augusztus 27. 2. p.

⁸² RÁCZ, 1995. 332–333. p.

Szövetség szervezésében életre hívták az Országos Protestáns Napok sorozatát, amelyet 1943-ig rendszeresen megtartottak. Az 1920-as években jelentkező kezdeményezések ugyanakkor jól jelzik az egyházi vezetők útkezesését, a modernitás körülményeihez való alkalmazkodás igényét. Amint 1928-ban Vass Vince, a Hit és Szolgálat egyik tagja kifejtette: „Nem szabad lekicsinyelnünk a tömeghatást, azokat az érzéseket, amelyek egy 25 ezer főnyi református seregben eltöltik az ember szívét, [...] s azt a körülményt, hogy a magyar sajtó két napon át kénytelen volt hasábokat szentelni a reformátusság ügyének. Erőt mutattunk a világnak s ez fokozza erőinket, lelkesedésünket és önbizalmunkat. Mégis a nagygyűlés igazi jelentősége abban van, hogy neveli a tömegeket. Feltárja az egész reformátusság előtt hitünk, reménységünk tartalmát, küzdelmeink célját, feladataink nagyságát, nehézségeink helyes mérlegelését. Öntudatosítja az embereket a magyar reformátusság isteni missziójának hordozására, demokratizálja a református keresztyénség aktuális feladatait.”⁸³

⁸³ VASS VINCE: A nagygyűlés után. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1928. június 10. 98. p.

A reformáció és a Forgách család a 16–17. század fordulójáig

Benkó Gábor

Bevezetés

A konfesszionalizáció folyamata a Magyar Királyság területén¹ viszonylag hamar elindult.² A reformáció tanaival több, az elithez tartozó főúri család tagja is rokonszenvezett. A korábban meglévő politikai, társadalmi ellentétek mellé a felekezeti hovatartozás is megosztó erőként jelent meg a főúri társadalomban. A Forgách család különösen hamar kapcsolatba került a reformáció eszméivel. Felekezeti hovatartozásukat azonban, úgy tűnik, befolyásolta a karrierstratégiai érdek is. A család jó példa arra, hogy a konfesszionalizáció kezdeti évtizedeiben egy feltörekvő nemesi család hogyan igyekezett kiiktatni azokat a bizonytalansági tényezőket, melyek a felekezeti hovatartozásból adódtak. A család Mohács után felemelkedő generációjában egyszerre volt jelen a tudatos protestáns felekezetválasztás és a katolikus felekezeti orientáció. A katolikus Habsburgok által irányított országban ez a felekezeti rugalmasság a felemelkedés zavartalan voltát szolgálta.

Jelen tanulmányomban a család protestánsná válásának folyamatát kívánom bemutatni 1526-ot követően, valamint azt, hogy a család felekezetválasztásával miként reagált a 16. század végén, 17. század elején kialakuló változó politikai környezetre. A Forgách család tagjai az adott időszakban jól tájékozódtek a felekezetek között, és felekezeti hovatartozásukat mindig a karrierstratégiájuk erősítésére tudták használni. Érdeemes figyelmet fordítanunk arra, hogy a 16. század folyamán az arisztokrácia soraiba emelkedő família miként reflektált korának vallási kérdéseire, a 17. században bekövetkező változásokra s hogyan birkózott meg annak kihívásaival. Munkámban a család 11–13. generációit³ vizsgálom, pontosabban a

¹ Bővebben: CSEPREGI ZOLTÁN – DIENES DÉNES: Kereszténység Magyarországon 1526 előtt. Sárospatak, 1997. (továbbiakban: CSEPREGI–DIENES, 1997.) 110–116. p.; CSEPREGI ZOLTÁN: A magyarországi reformáció első nemzedéke: családi háttér – tanulmányok – papszentelés. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk.: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. 135–156. p.; SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Stephan Xylander és a szepességi testvérületi jegyzőkönyvek. In: Od reformácie po založenie cirkvi – A reformációtól egyházalapításig. Szerk.: Peter Kónya – Annamária Kónyová. Prešov, 2015. 165–175. p; UÓ: Szepességtől Biharig. Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században. Komárom, 2013.; Mezőváros, reformáció és irodalom. (16–18. század) Szerk.: Szabó András Péter. Bp., 2005. (Historia Litteraria, 18.); ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1921.)

² Maga a folyamat hosszan, egyesek szerint egészen a 18. századig elnyúlik, pl.: FORGÓ ANDRÁS: A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről. In: *Korall*, 2014. 57. sz. 92–109. p.; TUSOR PÉTER: Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon. Egyetemi jegyzet. Piliscsaba, 2008. Online: tk.pilisart.hu – 2016. október. (továbbiakban: TUSOR, 2008.)

³ Ezek a generációk esnek az 1526 és 1604 közötti időszakra, ami a tanulmány időkorlátja. A végpontot Forgách Zsigmond katolizálása jelenti.

karrierstratégia és emelkedés szempontjából a generációk meghatározó tagjait.

A Forgách család protestánssá válásának körülményei

A 16. század a reformáció időszaka, ami az 1520-as években jelentkezett a Magyar Királyság területén, ekkortól indult meg folyamatos terjedése mind a német ajkú szabad királyi, valamint bányavárosokban, mind a nemesség felsőbb köreiben is.⁴ Feltehetőleg a Forgách család is ekkor lett protestáns, akárcsak több főúri család, erről pontos adatunk jelenleg nincs, az első valamelyest közvetett adat, hogy 1545-ben Balázs prédikátor Komjátiban szolgált.⁵ Az 1548-as hatalmaskodásuk következtében keletkezett iratanyagban található az első olyan forrás, mely teljesen nyíltan kimondja felekezeti hovatartozásukat, 1549-ben.⁶

Valószínűsíthető, hogy a Forgáchok a Thurzó családnak, közelebről Thurzó Eleknek köszönhetően ismerkedtek meg a protestantizmussal. A humanista műveltségű Thurzó kétségtelenül rokonszenvezett a protestantizmussal, birtokain megjelentek prédikátorok és támogatásukkal elősegítette a reformáció terjedését.⁷ Kapcsolata a Forgách családdal egyrészt birtokaik szomszédossága miatt feltételezhető,⁸ másrészt rokoni kapcsolat

⁴ CSEPREGI–DIENES, 1997. 110–116. p.

⁵ BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora, 1512?–1575. Bp., 1991. (továbbiakban: BOTTA, 1991.) 295. p.

⁶ 1549-ben, amikor a hatalmaskodási ügy tárgyalása alatt visszatérhettek Komjátiba, onnan a katolikus papokat (újfent) elüldözték, magukat és jobbágyaikat pedig a „Luther és Zwingli-féle tévelygésnek” („novis erroribus secundum Lutherum et Zwinglium”) adták át. Erről tanúskodik a Helytartótanács 1549. június 26-án I. Ferdinándhoz címzett levele. KISS ISTVÁN: A magyar Helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp., 1908. 124. p.; a másik fontos bizonyíték pedig a Forgách-család kegyelemlevele: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL.) E 148. (= Magyar Kamara Levéltára. Neo-regestrata acta.) Fasc. 600. No. 28. (A kegyelemlevélről és a keletkezés okáról a későbbiekben lesz szó.)

⁷ A reformáció korai időszakának tekintetében érdemes óvatosan kezelnünk Thurzó Elek felekezeti gondolkodását, Zoványi Jenő is figyelmeztet az éles határvonalak meghúzhatatlanságára, ezt támasztja alá az is, hogy Gecsényi Lajos kutatásai alapján Thurzó Elek a nyitrai püspökséget igyekezett megtartani a család kezében, sőt feltételezése szerint 1526-ban ezt Thurzó maga számára is megpróbálhatta biztosítani. Zoványi Jenő érvelését Thurzó mostohaleányának katolikus módon való kiházasításával támasztja alá, Botta István viszont ezt a protestáns egyházjog kialakulatlanságával magyarázza, helyesen, miután Mikler Károly a magyar evangélikus vallás kialakulása kapcsán azt írja, hogy a 16. század közepe előtt a katolikus és lutheránus szertartások „nagyobbrészt azonosak”. Ha ez az érv nem is fogadható el teljesen, Thurzó Elek püspökségekkel kapcsolatos megmozdulásai mégis óvatosságra intenek véleményem szerint. GECSÉNYI LAJOS: A rejtélyes Thurzó. Thurzó Ferenc, a magyar és az udvari kamara elnöke. (1549–1563) In: *Levéltári Közlemények*, 2010. 3–31. pp (továbbiakban: GECSÉNYI, 2010.); PÉTER KATALIN: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. (továbbiakban: PÉTER, 1995.) 17. p.; ZOVÁNYI, 1921. 49. p.; BOTTA, 1991. 294. p.; MIKLER KÁROLY: Magyar evangélikus egyházjog. Bp., 1906. 21. p.

⁸ A Thurzók bírtak Nyitrában birtokokkal, illetve a nyitrai püspökség birtokait is kezelték. GECSÉNYI, 2010. 6. p.

is összefűzte a két családot: Mind a Thurzó-, mind a Forgách familia házasodott a Lévy Cseh családdal, közelebbről Cseh Zsigmond gyermekeivel: Thurzó Anna Lévy Cseh Gábor felesége lett, míg a Forgách II. Ferenc⁹ Lévy Cseh Zsófiát vette nőül.¹⁰ A magyar elit soraiban gyorsan emelkedő Elek¹¹ jelenthetett követendő mintát a Forgáchok számára, a kettős kapcsolódási pont révén pedig nem zárható ki, hogy ez a reformációhoz fűződő viszonyukra is kihatott. Forgách (I.) Zsigmond (? – 1563) hivatali karrierjének forrásokkal igazolható kezdőpontja 1537, ekkor nyerte el kincstárnoki tisztségét, ugyanis a legkorábbi forrás, mely kincstárnokká választásáról szól, az 1537-es nyitrai részleges gyűlés, ahol a hadi célokra beszédett adók kezelésével bízták meg. Ettől kezdve rendszeresen a kincstárnoki feladat végzésére vonatkozó források 1548-ig.¹² A reformáció szempontjából azért fontos Zsigmond kincstárnoki karrierje, mert feltételezhető, hogy ennek köszönhetően kerülhetett kapcsolatba az evangélikus Pemflingerekkel, akik közül István komoly szerepet játszott a Magyar Kamarában. A kapcsó-

-
- ⁹ Forgách Péter fia, Forgách Zsigmond unokatestvére. 1490 és 1531 között élt. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách-család története. Esztergom, 1910. (továbbiakban: BÁRTFAI, 1910.) 229. p.
- ¹⁰ Bár Anna nem Thurzó Elek lánya volt, hanem Thurzó VI. János, Elek unokatestvérenek gyermeke, az 1534-ben elhalt János gyermekei, köztük Thurzó Ferenc a későbbi nyitrai püspök az ő nevelésébe kerültek. NAGY IVÁN: Magyarország családai czimeekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. köt. Bp., 1857–1868. Elektronikus dokumentum (1999). (továbbiakban: NAGY, 1999.); MIROSLAV ELIÁŠ: Forgáchovci – šľachtický rod z Gýmeša. Nové Zámky, 2010. (továbbiakban: ELIÁŠ, 2010.) 91. p.; GECSÉNYI, 2010.
- ¹¹ Thurzó Elek pályafutásáról bővebben: PÁLFFY GÉZA: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában: Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. In: *Történelmi Szemle*, 2011. 1. sz. 63–84. p. (továbbiakban: PÁLFFY, 2011.)
- ¹² Zsigmond korábban II. Lajos udvarában is tölthetett be cubicularius-i tisztséget, azonban Bártfai Szabó László és Bartoniek Emma erre vonatkozó állításukat forrással nem támasztották alá, eddigi kutatásaim során pedig én sem találtam ennek nyomát. Ráadásul Bártfai önmagával is ellentmondásba keveredik az 1904-es, Forgách Ferencről írott és az 1910-es, Forgách családról szóló monográfiáiban, 1904-ben azt állítva, hogy Zsigmond cubicularius volt II. Ulászló és II. Lajos udvarában, 1910-ben viszont azt írja, hogy a mohácsi csata előtt tisztséget nem viselt. Írásaiban nem tér ki arra, hogy ezen következtetései honnan származnak, illetve az sem egyértelmű, hogy 1910-ben felülbírálná korábbi álláspontját. Írásaira jellemzőek az önellentmondások, leginkább az 1910-es Forgách monográfiában (szintén Forgách Zsigmond esetében a Szapolyai-Ferdinánd szembenállásban történő oldalválasztását illetően is két ellentétes állítást tett). Ezek alapján és forrásmegjelölés hiányában jelen esetben az 1537-es időpontot tartom a leginkább elfogadható kezdőpontnak. Az 1537-es megbízás: Magyar Országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. 2. Szerk.: Fraknói Vilmos. Bp., 1875. (továbbiakban: FRAKNÓI, 1875.) 30. p. Ezen felül 1545-ből is vannak adataink kincstárnoki tisztségére: MNL OL. A 57. (= Kancelláriai Levéltár. Libri Regii.) 2.131.; 1547-es kinevezése Thurzó Ferencsel együtt: FRAKNÓI, 1875. 136. p. 1548-ban Báthory András nyugtájából és Dobó István leveléből értesülünk arról, hogy Zsigmond viseli a tisztséget: BÁRTFAI, 1910. 213. p.; BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Ghymeszi Forgách Ferenc, 1535–1577. Bp., 1904. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu/05600/05658 – 2019. március. (továbbiakban: BÁRTFAI, 1904.); BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975. (továbbiakban: BARTONIEK, 1975.)

lódási pontot az képezheti, hogy Zsigmondot az országgyűlés több ízben is a hadiadó kezelésére választotta kincstárnokká, s a hadiadó kezelése is a kamara hatáskörébe tartozott.¹³ Pemfflinger István az uralkodó egyik jelentős bizalmi embere és magyarországi szakértője volt. 1521-től szolgálta Ferdinándot, 1528-tól tanácsos volt a Magyar Kamarában, majd 1531-ben nyerte el az elnöki posztot.¹⁴ A Pemfflinger család regensburgi származásával¹⁵ még inkább kötődhetett a reformációhoz, miután a protestantizmus egész korán megjelent a városban.¹⁶ István testvére Márk, mint nagyszabedű királybíró, komoly szerepet vállalt az erdélyi szászok körében a protestantizmus terjesztésével kapcsolatban.¹⁷ A Pemfflingerek Forgách Zsigmondra gyakorolt hatását azért sem zárhatjuk ki, mert ugyancsak ők voltak jelen a szintén protestánsá váló enyingi Török család felekezetsváltásakor is többek között rokoni kapcsolataik miatt.¹⁸ A Forgách-Pemfflinger kapcsolatot tovább erősítette, hogy Forgách Simon Pemfflinger István testvérének, Sebestyénnek a lányát vette el.¹⁹

¹³ Amellett, hogy a hadiadó nem királyi, hanem országos jövedelemnek számított, így az akkor vált királyi bevétellé, ha ezt az országgyűlés megszavazta. Viszont Ferdinánd pénzügyi reformjai, központosítási törekvései racionálisan indokolták a kamarai érintettséget, illetve kezelést. Ezt az is mutatja, hogy 1537-ben és később, 1547-ben is a hasonlóan kincstartónak választott Forgách Zsigmond (és 1547-ben Thurzó Ferenc) mellé a király jóváhagyásában kamarai tanácsosokat delegált. Az előző jegyzetben taglalt források alapján látszik, hogy Forgách Zsigmondot a rendek választják meg, ennél fogva tehát a korábbi, Bártfai által leírt vélekedés, miszerint Zsigmond a kamara tisztségviselője lett volna, kormányzattörténeti szempontból nem helytálló. Zsigmond tisztsége révén munkakapcsolatban állt a kamarával, de ez a kincstartóság rendi eredetű. BÁRTFAI, 1910. 231. p. A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Szerk.: F. Kiss Erzsébet. Bp., 1995. (továbbiakban: F. KISS, 1997.) 7. p.; GECSÉNYI, 2010.

¹⁴ F. KISS, 1997. 5. p.

¹⁵ KUBINYI ANDRÁS: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. 2. köt. Bp., 2009. (továbbiakban: KUBINYI, 2009.) 744. p.; NAGY, 1999.

¹⁶ A hitújítás első hívei már az 1520-as években megjelentek a városban (például az anabaptizmus), az éles váltás végül a regensburgi hitviták után következett be az 1540-es években. HILLERBRAND, HANS J.: The Protestant Reformation. New York, 1968. (Documentary History of Western Civilization) 137. p. A regensburgi reformáció háromszázadik évfordulójakor megjelent kötet: HERMANN, KARL FRIEDRICH HEINRICH: Kurzgefaßte Geschichte der Kirchen-Reformation in Regensburg. Regensburg, 1842.

¹⁷ KUBINYI, 2009. 753. p.

¹⁸ Pemfflinger Márk lánya enyingi Török Bálint felesége lett, Szerémi György „jó lutheráná”-nak nevezte. BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint okmánytára. Bp., 1994. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu/02200/02211 – 2013. október.; BOTTA, 1991. 294. p.; NAGY, 1999.

¹⁹ A korábbi szakirodalom (Bártfai, Sörös és Nagy Iván) tévesen Pemfflinger Márk lányának írta Orsolyát, azonban a Forgách Simon Dobó Istvánhoz írt 1559-es esküvői meghívójában egyértelműen Pemfflinger Sebestyén lányaként szerepel Orsolya. MNL OL. E 172. (= Magyar Kamara Levéltára. Archivum Familiae Dobó) II. t., No. 13. Emellett alátámasztja ezt a tényt: KUBINYI, 2009. 753. p.

A reformáció hatása a Forgách család 11. generációjára

A Forgách család tagjai közül feltehetően többen is a reformációhoz csatlakoztak, s ez birtokaik hitéletére is hatott:²⁰ az 1560-as egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján a katolikus vallás nagyban visszaszorult a térségben, csak a Kéri járásban, ahol Komjáti volt, 21 plébániából körülbelül 16 protestáns kézben volt.²¹ Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a Forgách család által a 11. generáció aktív időszakában birtokolt, több mint 33 birtokuk²² esetében többségében hasonló lehetett a helyzet.²³ A protestáns prédikátorok fontos szerepet játszhattak a család vallási életében, hiszen Forgách Zsigmond, amikor 1559-ben két papjának menekülnie kellett, személyesen igyekezett a helyzetüket rendezni, Nádasdy Tamást levélben kérte segítségnyújtásra.²⁴ A protestáns hitelvek követése a Forgách család országon belüli kapcsolataira is nagyban rányomta a bélyegét, ugyanis ez egy újabb szállal erősítette meg a Nádasdyakkal²⁵ kialakult kapcsolatukat. Ná-

²⁰ Fontos teoretikus vita a papi, illetve nemesi reformáció kérdése, az, hogy a földesurak vagy a felekezetet váltó alsópapság szerepe a meghatározóbb. Az kétségtelen, hogy a reformáció tanainak megjelenését a katolikus egyházhoz tartozó személyeknek (magyar viszonylatban különösen a minoritáknak) köszönhetjük, ugyanakkor fontos azt is szem előtt tartani, hogy a reformáció tanításai terjedésük során a városokon túl elsősorban a földesurakat érintette, érdemesnek tartom itt kiemelni, hogy az első protestánsnak tekinthető papi gyűlés összehívója Somlyai Báthori Anna is ehhez a réteghez tartozott. Ennélfogva tehát a földesúri támogatás fontos szerepe a reformáció terjesztésében nem vitatható el. A jobbágság felekezeti hovatartozását a kegyúri jogon keresztül aktívan befolyásolhatta a nemesség, viszont a prédikátorok tevékenysége is legalább ilyen fontos volt ebből a szempontból. Ez természetesen 1526 után válik egyre meghatározóbbá, mivel addig elsősorban a köznemesség németellenes érzelmi világa csökkentette nyitottságukat, az 1526 előtti Luther tanait terjesztők pedig ebbe a csoportba estek. CSEPREGI–DIENES, 1997. 110–111., 116–119. p.; KULCSÁR PÉTER: A Jagelló-kor. Bp., 1981. 146. p.; PÉTER, 1995. 11., 17., 22. p.; VÉGH ZSUZSANNA: A reformáció előzményei és kezdetei Ung vármegyében. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2005. 2. sz. 80–97. p.

²¹ BOTTA, 1991. 288. p.

²² A birtokhálózatot illetően bővebben ld.: BENKŐ GÁBOR: Alternatívák a mohácsi csata után a magyar nemesség számára: Forgách Zsigmond karrierépítő tevékenysége. In: Adsumus XIII. Tanulmányok a XIV. Eötvös Konferencia előadásaiából. Bp., 2015. 7–25. p (továbbiakban: BENKŐ, 2015.)

²³ A földbirtokosi viselkedésnek egy másik példáját mutatta Perényi Péter, aki várában már 1537 karácsonyán protestáns prédikátort tartott, viszont Sárospatak népe még katolikus misére járhatott ezzel egy időben. SZÜCS JENŐ: Sárospatak reformációjának kezdetei. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. Bp., 1982.; DIENES DÉNES: Sárospatak reformációja. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 40–68. p.

²⁴ MNL OL. E 185. (= Magyar Kamara Levéltára. Archivum Familiae Nádasdy.) A.12.

²⁵ Nádasdy Tamás udvarával számos jelentős reformátor állt kapcsolatban, például Bornemissza Péter, Szilveszter János, Melius Juhász Péter, Dévai Bíró Mátyás. Udvarában nyomdát is létesített, valamint iskolát, ezzel kapcsolatban Philip Melanchton is ír levelet Nádasdy Tamásnak. ŐZE SÁNDOR: Adatok a reformáció elterjedéséhez a Nádasdy uradalomban. In: Zalai Múzeum, 7. Zalaegerszeg, 1997. 19–23. p.; CZENTHE MIKLÓS: Melanchton levele Nádasdynak. In: *Credo*, 1997. 1–2. sz. 19–25. p. Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről: PÉTER, 1995. 56–65. p.; PAYR SÁNDOR: A nádorispán udvara. Történeti kép a reformáció korából. Sopron, 1903. (Klny. a Csanádi Evang. Nőegylet által kiadott „Emléklapok”-ból.) 8–16. p.; UÓ: Protestáns volt-e Ná-

dasdy Tamás nádor támogatása komoly kapcsolati tőkét jelentett. A korábban említett hatalmaskodást lezáró királyi kegyelem kieszközölői között már Nádasdy Tamás is ott volt,²⁶ ami jól mutatja a két család érdekeinek, kapcsolatrendszerének összefonódását. A hitújítás iránti közös érdeklődés elősegítette, hogy a Nádasdy-Forgách viszonyt további szálakkal erősítsék meg. Ezek egyike volt, hogy Zsigmond egyik fia, Simon (1526–1598) minden bizonnyal Nádasdy Tamás szervitoraként működött, első kimutatható katonai szereplése pedig 1551-ben Lippa alatt Nádasdy seregében csapatvezérként zajlott.²⁷

A már korábban említett 1548-as hatalmaskodási ügy²⁸ a család számára szerencsésen zárult, hiszen 1550-ben végül I. Ferdinándtól kegyelmet nyertek: az ügy februárban rendeződött, a következő hivatalos iratokkal: február 13-án kelt Pozsonyban az az irat, mely a kegyelem feltételeit állapította meg,²⁹ a kegyelmet pedig február 21-én kapták meg.³⁰ A feltételeket két csoportra oszthatjuk: kártérítés és vallási kérdések rendezése. Munkám szempontjából a forrás fontosságát a vallási kérdések adják. A február 13-i feltételek elsősorban a felekezeti hovatartozás kérdésére koncentráltak, arra szólították fel bennük a Forgáchokat, hogy térjenek vissza a katolikus hithez a tévelygésekből.³¹ A korábban már említett gyülekezeti viszonyok azonban azt mutatják, hogy a kegyelem ezen feltétele nem teljesült, legalábbis nem a család egészét érintően. Zsigmond megmaradt protestánsnak, s fiai közül egyedül Ferenc (1535–1577) lett katolikus, minden bizonnyal karrier-stratégiai szempontokat figyelembe véve, mivel egyetemi tanulmányainak pártfogója Oláh Miklós esztergomi érsek volt.³² Simon és Imre is megmaradt a protestáns hitelvek követőjének.

A hatalmaskodás miatti felségértési per azt is mutatja, hogy a reformációnak ebben a korai szakaszában az uralkodónak nem állt érdekében a hozzá más tekintetben hűséges elitet még ilyen szituációban sem „lecserelni”, ám Ferdinánd ezt igyekezett kihasználni a Lutherrel szimpatizáló elit katolikus egyházba történő visszatérésének előmozdítására. A kegyelem feltétele volt a rekatolizálás, ám a valóságban ezt nem sikerült érvényesíteni.³³ Az 1560-as egyházlátogatási jegyzőkönyvek ugyancsak a kialakulóban

dasdy Tamás? Bp., 1914. (Klny. a Protestáns Szemléből.); KOVÁCS SÁNDOR: A magyar reformáció és a Nádasdy-ház. In: *Ösvény*, 1917–1920. 5–8. sz. 139–152. p.; ZOVÁNYI, 1921. 124. p.

²⁶ MNL OL. A 57. 2.517.

²⁷ SÖRÖS PONGRÁC: Ghimesi Forgách Simon báró. I. In: *Századok*, 1899. 7. 595–617. p. (továbbiakban: SÖRÖS, 1899.) 596. p.

²⁸ MNL OL. A 57. 2.399.; BARTFAI, 1910. 214. p.; újabban: BENKŐ, 2015.

²⁹ MNL OL. E 148. Fasc. 600. No. 28.

³⁰ MNL OL. A 57. 2.517.

³¹ „Primo quod dicti fratres cum uxoribus liberis totaque ipsorum familia ab omnibus parvis et perversis dogmatibus et erroneis seetis cavere ac veram catholicam et orthodoxam fidem et religionem Christianam agnoscere amplecti tenere et observare” MNL OL. E 148. Fasc. 600. No. 28.

³² BARTONIEK, 1975. 222. p.

³³ MNL OL. E 185. a.12. Forgách Zsigmond – Nádasdy Tamás. No. 1. „Császár öfölsége parancsolatjából, hogy ne tartsák, hanem elküldjék onnan őket, ide jöttek vala hozám Ghymesbe, kérnek engemet, hogy jónék ómellöttük könyörögniök, azon én is

lévő evangélikus felekezet következetes támogatását mutatják.³⁴ Az, ahogy egy család, amely a katolikus Habsburg uralkodók pártján próbálta felépíteni a karrierjét, reagált az uralkodói rekatolizációs utasításra, jól mutatja a kor arisztokráciájának a viselkedését a felekezetválasztás tekintetében. A karrier építésének csak részben rendelték alá a felekezeti hovatartozásukat, amikor a fiútestvérek egyike számára a katolizálás útját jelölték ki. Erős lutheránus meggyőződésüket az mutatja, hogy a család nagyobb része megmaradt a reformált hitben, és csak egy fiú katolizált. Az egy fiú azonban, a nagyhatalmú Oláh Miklós támogatását élvezve, hatékony segítségére, sőt védelmére is lehetett a család protestáns tagjainak.

A felekezeti szerepe a 12. generáció életében

Forgách Ferenc felekezeti hovatartozásának szerepe

Forgách Ferenc azokat a nemesi ifjakat követte, akik a humanista oktatás fellegvárának tartott padovai egyetemen szerezték meg műveltségük alapját.³⁵ A tanulmányaiból 1556-ban tért vissza a még ugyanabban az évben váradi püspökké tette őt Ferdinánd,³⁶ ami remekül mutatja, hogy a család felemelkedése szempontjából mennyire kedvező lépést jelentett Ferenc katolikusága. Ez a lépés a testvére emelkedését is segítette, ugyanis Simont még ebben az évben tiszántúli főkapitánnyá és váradi végvidéki főkapitánnyá nevezte ki az uralkodó.³⁷ Valószínűnek látom, hogy a kinevezésében fontos szerepet játszott testvére, Forgách Ferenc: a püspök jól felfogott érdeke volt, hogy székhelyét megvédhesse, valamint, hogy egy családtagja legyen annak kapitánya. A pozícióját megszilárdította volna, ha Váradot sikerült volna ekkor megvédeni a török támadás ellen, ami Izabella és János Zsigmond Erdélybe történt visszatérése után következett be, azonban a püspöki székhely 1557-ben elesett.³⁸ Ferencet 1558-ban minden valószínűség szerint az alsó papi rendekre is felszentelték, ami arra utalhat, hogy katolikusága ekkorra identitásának része lehetett, átélt vallásos meggyőződésre válhatott.³⁹ Ebből az évből származik egy Ferdinánd által aláírt és

őmellettök, hogy nagyságod adna valami plébánosságot nekik, az nagyságod jószágában.”

³⁴ BOTTA, 1991. 288. p.

³⁵ Forgách Ferencről bővebben: ALMÁSI GÁBOR: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. In: *Századok*, 2006. 6. sz. 1405–1440. p.; BARTONIEK, 1975.; BARTFAI, 1904.; BORZSÁK ISTVÁN: Forgách Ferenc és Tacitus. In: *Irodalomtörténeti közlemények*, 1977. 1. sz. 51–60. p.; SÖRÖS PONGRÁC: Forgách Ferenc élete. I–II. In: *Századok*, 1896. 6. sz. 519–541. p.; 7. sz. 634–648. p.

³⁶ MNL OL. A 57. 3.369.

³⁷ FORGÁCH FERENC: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford.: Borzsák István. In: *Humanista történetírók*. Szerk.: Kulcsár Péter. Bp., 1977. (továbbiakban: FORGÁCH, 1977.) 702. p.; PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 257–258. p. Online: Elektronikus Periodika Archívum: epa.oszk.hu – 2019. december.

³⁸ FORGÁCH, 1977. 710. p.; ISTVÁNFY MIKLÓS: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. Bp., 2009. 264. p.; VERANCICS ANTAL: *Memoria rerum*, 1504–1566. Bp., 1981. 104. p.

³⁹ BARTFAI 1904. Legalábbis annak a jele, hogy püspöki pályaképét mélyen átélte, ha figyelembe vesszük, hogy Thurzó Ferenc püspöki pályafutása miként alakult. Thurzó

több nemeshez és városhoz (köztük Révay Mihály turóci főispánhoz, Nyáry Lajoshoz és Nyáry Lőrínchez, Loránth Miklóshoz, Sárkány Orsolyához⁴⁰) elküldött levél, melyben a katolikus vallás pártolására szólítja fel őket. Bártfai Szabó László, a Forgáchok első kutatója szerint a levelek stílusa Forgáchéra erősen hasonlít, és maga Ferenc alá is írta őket.⁴¹ A felszentelésből és a levelekből arra következtethetünk, hogy Ferenc esetében a katolikus egyház 1550-es választása történhetett érdekből, azonban ez az évek múlása hitbeli meggyőződésé alakulhatott. Ferenc karrierjének másik fontos, a család előrelépését szolgáló eredménye az volt, hogy 1560-ban kapta a Forgách család gácsi ága a bárói rangemelését,⁴² amely név szerint Zsigmondot, Simont, Ferencet, Pált és Imrét említette, s jelentős lépcsőfokot jelentett, ugyanis innentől az arisztokrácia körébe sikerült felemelkedniük, bár hatalmuk és vagyoni helyzetük ekkor még messze nem érte el a későbbi szintet. Az oklevélben a báróvá emelés indoklásaként két tényező jelenik meg: az egyik a katonai szolgálat a törökök és János király, annak fia, valamint alattvalói ellen, ez Zsigmond, majd Simon katonai szolgálataira vonatkozik egyértelműen.⁴³ A másik tényező azonban egyértelműen csak Ference vonatkozik: „*fidelia et grata servitia singularem eruditionem liberarium scientiarum peritiam aliasque praeclaras animi virtutes et dotes fidelis nobis dilecti reverendi Francisci Forgach de Gyemes episcopi Varadiensis ac consilarii et secretarii nostri*”,⁴⁴ vagyis Bártfai fordításában: „tiszteendő Forgách Ferenc váradi püspök, titkos tanácsosunk kedves és hű szolgálataiért, kiváló képzettségéért, a tudományban való jártasságáért

Ferenc stallumát elhagyva házasságot kötött, a szakirodalomban a vallásváltás kérdése is felmerült. Sajnos Thurzó Ferenc vallási hovatartozásáról egyértelmű korabeli adataink nincsenek, ezért kérdéses a vallásváltás. Az bizonyos, hogy a Thurzó család a 16. század elején a püspöki stallumok tekintetében erős pozíciókkal rendelkezett, a nyitrai püspökséget már-már családi örökségként kezelte. A kérdés abból a szempontból mindenképpen érdekes és elgondolkodtató, hogy Thurzó Ferenc fia, György a későbbi nádor bizonyíthatóan az evangélikus vallást követte s védelmezte is. Amennyiben Thurzó Ferenc nem lett protestáns, úgy György vallási nevelésében kiemelkedő szerepet töltött be a Forgách család, miután Forgách Imre lett mostohaapja, s György később a Forgách családba házasodott, Forgách Simon lányát véve feleségül. Ez azért is erősen valószínű, mert Thurzó Ferenc csak hétéves koráig nevelhette Györgyöt 1574-ben bekövetkezett halála miatt. GECSÉNYI, 2010. 3. p.; TAKÁTS SÁNDOR: Thurzó Ferenc. In: Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é.n. 75–81. p.; WENZEL GUSZTÁV: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló, Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból, 1497–1540. Bp., 1878. György evangélikus felekezeti pártolása kapcsán bővebben: ILA BÁLINT: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. Bp., 1934. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 15.) 234–286. p. Thurzó György házasságát illetően: BÁRTFAI, 1910. 491. p.; PÁLFFY, 2011. 67. p.

⁴⁰ BÁRTFAI, 1904.

⁴¹ BÁRTFAI, 1910. 239. p.; BÁRTFAI, 1904.

⁴² MNL OL. P 287. (= Családi Levéltárak. A Forgách család gácsi iratai.) Fasc. A. No. 30.

⁴³ Uo. „*Quare cum vos sacrae coronae nostrae ac nobis quoque pro locorum et temporum varietate tam contra Thurcas crucis Christi hostes, immanissimos quoque rebelles nostros factionem quondam Joannis regis et filii eius sequentes cum bonorum fortunarumque vestrarum amissione, tum vero periculo vitae et capitis sanguinique effusione, summa fide et integritate nullatenus declinando servivisse, multis magnisque testimoniis compertissimum habemus.*”

⁴⁴ Uo.

és más jeles lelki tulajdonságaiért”.⁴⁵ Ebből az következik, hogy Ferenc szolgálata az időszakban egyenértékűek voltak a család katonai szolgálataival, tehát kijelenthetjük, hogy az ő udvari hivatali működése az időszakban sikeres volt és a család szempontjából kedvező. 1568-ban viszont elhagyta a Magyar Királyságot s Erdélyben próbált érvényesülni. Ezt követően már nem tudta előmozdítani a család emelkedését a Magyar Királyságon belül.⁴⁶

Forgách Simon protestantizmusának szerepe a család emelkedésében

A protestantizmus Forgách Simon pályája szempontjából egyrészt konfliktusforrásként jelent meg, másrészt viszont családi stratégiájának fontos elemét képezte a felekezetválasztás.⁴⁷ Mint korábban említettem, Forgách Simon Pemfflinger Orsolyát vette el 1559-ben, s ebből az alkalomból két esküvői meghívó is ránk maradt, melyek felekezeti szempontból is fontosak. Az egyik meghívó Habsburg Miksának szól, a másik pedig Dobó Istvánnak. Fontos különbség, hogy a meghívók tanúsága szerint két egymást követő (s vélhetően egybekapcsolódó) alkalommal is megülték az esküvőt, Miksa meghívója Diósgyőrbe szól december harmadikára s említi, hogy utána hatodikán Hertneken is tart az ünnepélyes alkalom.⁴⁸ Ezzel szemben Dobó István meghívójában már csak a hertneki esküvő szerepel, ami vélhetően egy zártabb körű esemény lehetett.⁴⁹ Ezt támasztja alá az az egyháztörténeti szempontból nem elhanyagolható különbség, hogy Miksa meghívójában Simon kiemeli: a szertartás Diósgyőrben a katolikus egyház rítusa szerint fog zajlani!⁵⁰ Ez egyrészt jól jelzi a korai konfesszionalizációs állapotokat, a markánsan még ki nem alakult határvonalakat,⁵¹ másrészt arra

⁴⁵ BÁRTFAI, 1910. 241. p.

⁴⁶ Legalábbis ami a Magyar Királyságot illeti. Erdélyben János Zsigmond halála után a Báthory családhoz fűződő Forgách kapcsolatok erősítésében komoly szerepe volt a Báthory István környezetében betöltött szerepével. Erről bővebben: HORN ILDIKÓ: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában. (1556–1588) Bp., 2013. (továbbiakban: HORN, 2013.) 166. p.; BARTA GÁBOR: Az Erdélyi fejedelemség első korszaka. (1526–1606) In: Erdély története. I. Szerk.: Makkai László – Mócsy András. Bp., 1986. 453–454. p.

⁴⁷ A még meglévő egyházzal és az udvarral szemben konfliktusokat jelenthetett a reformáció, míg a protestáns magyar elit irányába kapcsolódási pontot képzett.

⁴⁸ ÖStA. HHStA. StaW Hung. Fasc. 80.

⁴⁹ MNL OL. E 172. II. t. No. 13.

⁵⁰ ÖStA. HHStA. StaW Hung. Fasc. 80.

⁵¹ Természetesen ezt indokolja a még kialakulóban lévő-, s államilag még nem elfogadott protestáns egyházjog, így a katolikus szertartás volt a jogilag érvényes házasságkötés. Az viszont elgondolkodtató, hogy Thurzó Ferenc Nádasdy Tamáshoz és a soproni városi tanácshoz szóló esküvői meghívójában is visszaköszön a katolikus szertartással kapcsolatos latin szófordulat. Mint korábban írtam, Thurzó Ferenc protestáns hitre térése egyelőre megnyugtatóan nem tisztázott kérdés, így azt sem jelenthetjük ki, hogy az ő esetében a katolikus szertartás említését protestáns volta tette volna fontossá. A fordulat megjelenése egymáshoz időben elég közel (Thurzó 1556 Forgách 1559) arra is enged következtetni, hogy ebben az időszakban esetleg elképzelhető lett volna más szertartási formája is a házasságkötésnek, még ha az jogi értelemben nem is lett volna érvényes, és pont ez tette indokoltá a jogilag érvényes keret megjelölését. BOTTA, 1991. 294–295. p.; GECSÉNYI, 2010. 3. p; MIKLER 1906. 21. p.

is enged következtetni, hogy a kilenc évvel korábbi kegyelemlevél vallási intelme Forgách Ferenc esetén kívül is hatással lehetett a családra, ha kis mértékben is.

Simon az 50-es években bonyolódott konfliktusba Verancsics Antal⁵² egri püspökkel, a korszak zseniális diplomatájával, humanistájával. Kettejük konfliktusát két szempont alapján lehet leírni: egyrészt elkülöníthetünk egy felekezeti természetű szembenállást, másrészt az egy területen való közös hatalomgyakorlásból adódó hatalmaskodásokat. Először 1559-60 fordulóján Huszár Gál⁵³ ügyében kerültek szembe, ekkor Simon a katonasággal lehetőséget adott a prédikátor számára a menekülésre.⁵⁴ 1568-as egri főkapitányi kinevezésekor⁵⁵ az ellentét tovább mélyült.⁵⁶ A püspök komoly támadásnak tekintette, hogy az Eger környéki Felnémetibe protestáns prédikátort vitetett, a katolikus papot pedig templomából kizárta és jövedelme felét a protestáns lelkésznek adta.⁵⁷ Több esetben, hogy katonáinak zsoldját biztosítsa, papok hagyatékát foglalta le, de ez már kettős természetű, a vallási vonatkozás mellett már a hatalmaskodás kategóriába is beletartozik.⁵⁸ A Forgách-Verancsics konfliktus felekezeti vetületében

⁵² GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA: Verancsics Antal korának humanista hálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 2009. fasc. 2. 115–144. p. (továbbiakban: GÁL-MLAKÁR, 2009.); UÓ: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. In: *Fons*, 2007. 2. sz. 279–337. p.; SÖRÖS PONGRÁC: Adatok Verancsics Antal primás családi viszonyaihoz. In: *Magyar Sion*, 1897. 1. sz. 18–31. p.; UÓ: Verancsics Antal további élete. In: *Magyar Sion*, 1898. 350–432. p.; THALLÓCZY LAJOS: Verancsics Antal mint egri püspök. In: *Történelmi Tár*, 1879. 3. sz. 597–598. p.

⁵³ Verancsics Antal 1559 végétől a Ferdinándtól kapott két rendeletre hivatkozva lépett fel a protestánsokkal szemben. A Huszár Gállal való szembenállása 1560-ban bontakozott ki, amikor a püspök Zay Ferenc felső-magyarországi és végvidéki kerületi főkapitány személyében segítséget kapott törekvéseihez. Zay 1560 októberében fogatja el Huszárt, ugyanakkor a polgárság és a katonaság – kiemelkedő személyiségként Forgách Simon is – közbenjárt Huszár ügyében Ferdinándnál és Miksánál, valamint gátolták a prédikátor Egerbe szállítását, ami oda vezetett, hogy végül megszöktették Kassáról, Forgách Simon unokasógora, Enyingi Török Ferenc személyében akadt új pártfogója Simon közbenjárásával. A Miksához folyamodó levelek egyikében az Ágostai hitvallás VII. cikkének idézete is megjelenik, ahogy Ráth György és Botta István megállapították, ez pedig egy újabb bizonyosága Forgách Simon felekezeti hovatartozásának, miután a levelet ő is aláírta a kassai helyőrség nevében. Österreichisches Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA. HHStA.) StaW Hung. Fasc. 431a fol. 179–180.; BOTTA, 1991. 185. p.; bővebben: Uo., 150–189. p.

⁵⁴ BOTTA, 1991. 290. p.

⁵⁵ BÁRTFAI, 1910. 249. p.; SÖRÖS, 1899. 698. p.

⁵⁶ A főkapitányságnak és a püspökségnek Simon és Verancsics személyétől, felekezeti különbségeiktől eltekintve is viszállyokkal teli kapcsolata volt, ennek jó példája, hogy Verancsics Mágócsy Gáspár leváltásakor úgy vélekedik, hogy „végre már ez a pestis elment”, az itt említett konkrét Simon eseteken túl az egyházi javak katonai célra fordítása az egyházmegyére a többi kapitány munkássága alatt is negatív hatással volt. SÖRÖS, 1899.; BOTTA, 1991. 153. p.; ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 276. p.

⁵⁷ BÁRTFAI, 1910. 250. p.; SÖRÖS, 1899. 699. p.

⁵⁸ SÖRÖS, 1899. 699. p.

érezhető, hogy Simon cselekedetei provokálták a főpapot.⁵⁹ A hatalmaskodások miatti konfliktus 1559-től húzódott egészen 1572-ig. Többnyire a katonai költségek rendezésére irányultak Simon tettei, de 1569 és 1572 között Surány határainak ügyében már kisebb harcba kezdtek egymással, s itt már nem katonai költségekről, hanem Simon birtokairól volt szó.⁶⁰

Az evangélikus Forgách Simon ezekben az években emelkedett fel az elit soraiba, ennek pedig az volt a következménye, hogy igyekezett elsajátítani az arisztokraták viselkedésmódját egyháztámogató, mecénási tevékenységgel is. Ennek első, a forrásokból általunk ismert jelensége az volt, amikor Huszár Gált segítette Kassáról való kiszabadulásában, s minden bizonnyal Simonnak köszönhetette a protestáns prédikátor, hogy Debrecenben a Simon rokonságához tartozó enyingi Török János Huszár Gált oltalmába vette.⁶¹ 1579-ben a főkapitánysága hatókörébe tartozó Nagymaros antitrinitárius prédikátorát igyekezett Simon elfogatni, igaz sikertelenül.⁶² Magatartásán és a budai pasának írt válaszlevelén érződik, hogy a hitújításnak ezen ágazatával kortársai többségéhez hasonlóan (s a katolikus gondolkodásmóddal ebben meg is egyezve) üldözendőnek tartotta a szentháromságtagadókat, „gonosztevőnek” nevezi, valamint „mi hitünket káromló papnak”.⁶³ 1591-ben a gyöngyösi protestánsokat támogatta Forgách Simon, átengedvén egy jobbágytelkét a gyülekezet számára, ahol a gyöngyösi protestánsok erre a célra házat építettek.⁶⁴ A későbbiekben kimutathatóan Bocatius Jánoson⁶⁵ keresztül támogatta Simon a saját felekezetét. Ő lett Bocatius János mecénása, s Bocatius 1598-ban Forgách Simon halálakor könyvet is szentelt mecénása emlékének.⁶⁶ Bocatius az eperjesi evangélikus iskola rektora volt.⁶⁷ Az ő támogatása a Forgáchok regionális hatalmának kiterjesztését is elősegítette.

⁵⁹ Huszár Gál elfogatása képez csak kivételt, ott Verancsics lépett fel először a protestantizmus ellen. GÁL-MLAKÁR, 2009. 127. p.

⁶⁰ BÁRTFAI, 1910. 254. p.; SÖRÖS, 1899. 701. p.; ZOVÁNYI, 1977. 278. p.

⁶¹ BOTTA, 1991. 204. p. A család kapcsolata Huszár Gállal ezt követően is megmaradt, Forgách Imre révén került Huszár az 1570-es években Komjátiba, mint lelkipásztor. BOTTA, 1991. 307–308. p.

⁶² A budai basák magyar nyelvű levelezése, 1. 1553–1589. Szerk.: Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. 196–197. p., 174. levél. (továbbiakban: TAKÁTS–ECKHART–SZEKFŰ, 1915.); SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. Bp., 1995. 324. p.

⁶³ TAKÁTS–ECKHART–SZEKFŰ, 1915. 196–197. p., 174. levél.

⁶⁴ MNL OL. P 1887. (= Családi Levéltárak. A Forgách család gácsi iratai.) 6. dob. 15. tétel no. 9.

⁶⁵ Bocatius-ról bővebben: BOCATIUS JÁNOS: Öt év börtönben: 1606–1610. Ford., jegyz., utószó: Csonka Ferenc. Bp., 1985.; JANSON VILMOS: Bocatius János élete és munkái. Bp., 1918.; TÓTH GERGELY: Az erasmista szatirikus és a bebörtönzött mártír Bocatius két műve, a Hungaroteutomachia és az Olympias carceraria. In: Börtön, exilium és szenvedés Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai. Szerk.: Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Bp., 2017. 61–77. p.

⁶⁶ BOCATIUS, JOANNES: Musae parentales ... Simonis Forgacz, liberi baronis de Gyemes ... placide et pie 20. Septemb. anno MDXCVIII. demortui / Conscriptae et dedicatae filii eiusdem a m. Ioanne Bocatio p. l. Bártfa, 1598. (= RMK II. 257.) (továbbiakban: BOCATIUS, 1598.) Bocatius művében leírta, hogy Simon szerzett számára a császárnál nemességet és koszorús költői címet.

⁶⁷ BOCATIUS, 1598.

Felekezeti tudat és Simon végrendelete

A Forgách Simon által a gyermekei számára kijelölt felekezeti utak ugyanazt a józan reálpolitikusi attitűdöt mutatják, amit a végrendelet is tükröz.⁶⁸ A főúr minden bizonnyal már ekkor felismerte, hogy az elit első vonalában való megmaradásához elengedhetetlenül szükséges a katolizálás. Az 1598-ban született végrendelet *invokációjának* második részét a kora újkori végrendeletekre jellemző felajánlás képezte, mely egyfajta személyes vallomásnak, illetve rövid elmélkedésnek tekinthető a túlvilági életről.⁶⁹ Forgách Simon esetében ez egy szikáran egyszerű mondat: „Legelőször lelkömet az mindenható irgalmas, kegyelmes Úristennek szent kezeiben ajánlom, az ő szent fiának az mi urunk Krisztus Jézusnak az mi kegyelmes idvözítőknek általa.”⁷⁰ Érezhető a végrendelező karakán, katonásan egyszerű stílusa, ám ez a pár szó is inkább a protestáns fohászokkal rokon, mint az ebben az időben született katolikus végrendeletek részleteivel.⁷¹ Az egyszerű, puritán szemlélet megmarad az *invokációban*, mert az itt jellemző temetési rendelkezések is ennek szellemében fogantak, Simon egyszerűen nyughelyét jelöli ki, a temetés „tisztességes” módját pedig feleségére és gyermekeire bízta.⁷² Ez szemben áll valamelyest a Kubinyi András által elemzett főúri végrendeletekkel, melyek nem egy esetben pontosan szabályozták magát a temetési szertartást, azoknak pompáját is.⁷³ Az ilyenkor

⁶⁸ Annál is inkább, mivel Forgách Ferenc bevallása szerint 1587-ben a pápa „eretnek atyja” miatt nem erősíti meg veszprémi püspöki kinevezésében. A mellékelt példa remekül mutatja, hogy a karrier szempontjából milyen nehézségeket támaszthatott az érvényesülésben a vallás kérdése. SÖRÖS, 1899. 599. p. A végrendelet elemzéséről a teljesség igénye nélkül: BAUR, PAUL: Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz. Sigmaringen, 1989. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, 31.); BINSKI, PAUL: Medieval Death. Ritual and Representation. London, 1996.; ENTZ GÉZA: Középkori végrendeleteink művészeti vonatkozásai. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1953. 171–175. p.; HORVÁTH JÓZSEF: A végrendelezés jogi motivációi a 17. századi Győrben. In: Széchenyi István Egyetem. Jogtörténeti Adattár. H.n., é.n. Online: jogtortenet.sze.hu / Tanulmányok / Oktatói tanulmányok – 2015. augusztus. (továbbiakban: HORVÁTH, é.n.); JARITZ, GERHARD: A végrendeletek és a városi mindennapi élet. A Duna-völgy példája a késő-középkorban. In: *Soproni Szemle*, 1999. 4. sz. 325–330. p.; KELÉNYI BORBÁLA: Késő középkori magyar fő- és köznemesi női végrendeletek. (1440–1526) Bp., 2015. (Kézirat. Doktori – PhD – értekezés. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.); KUBINYI ANDRÁS: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. In: *Soproni Szemle*, 1999. 4. sz. 331–342. p. (továbbiakban: KUBINYI, 1999.); LUPESCU MAKÓ, MÁRIA: „Item lego...” Gifts for the Soul in the late Medieval Transylvania. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, 2001. Nr. 7. 161–185. p.

⁶⁹ Erdélyi Testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Szerk.: Tüdős Kinga. Marosvásárhely, 2003. 18. p.

⁷⁰ MNL OL. P 287. Fasc. T. No. 13.

⁷¹ A végrendelet hitvallásának fogalmazása szikárságánál fogva minden bizonnyal Simoné, ennek teológiaiul kevésbé kidolgozott formája ezt bizonyítja.

⁷² MNL OL. P 287. Fasc. T. No. 13.

⁷³ Az, hogy Simon esetében a kegyes adományok, valamint a temetés pontos módjának leírása hiányzik a végrendeletből magyarázható azzal is, hogy Simon, mint az arisztokrácia soraiba lépő *homo novus* esetében a reprezentáció tanult minta, így a tökéletes alkalmazás nem feltétlenül valósulhat meg. Fennáll az az eshetőség is, hogy hirtelem betegsége miatt a gyorsan készített végrendelet felépülése esetén egy részlete-

szokásos kegyes adományok azonban hiányoznak Simon végrendeletéből. Ez azért is szokatlan, mert ezek a kegyes adományok a protestáns főurak végrendeleteinek is szerves részét képezték,⁷⁴ mint ezt Horváth József győri végrendeletekkel kapcsolatos kutatásai kimutatták.⁷⁵ Simon esetében azonban hiányoznak az ilyen adományok, s ezt egyfajta *argumentum ex silentio*-nak tekinthetjük, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szintén meggyőződéses protestáns Forgách Imre 12 évvel korábbi végrendeletében részletesen rendelkezik ilyen kegyes adományokról, s az ő testamentumos urai között két katolikus egyházi is szerepel, a kalocsai érsek és a győri püspök.⁷⁶ Forgách Simon végrendeletét az esztergomi érsektől kért ítélőmesterrel foglaltatta írásba, sőt, az érseket megnevezte a végrendelete végrehajtói között is, ráadásul az első helyen.⁷⁷ A végrendelet megszületésekor Simon egyik fia, Ferenc már nyitrai püspök volt.⁷⁸

Amellett, hogy az evangélikus főúr tett gesztusokat a katolikusok irányába végrendeletében, hitében mégis szilárdan megmaradt, s ezt tanúsítja az is, hogy Simon még halála körül is egy szép hangú fiút kért Bocatius Jánostól az eperjesi iskola diákjai közül, aki a Bibliából olvasna fel számára.⁷⁹ Simon óvatossága, mely a végrendeletben már tetet öltött felekezeti kérdéseket illetően, nagy realitásérzékről tett tanúbizonyságot, hiszen már Ferenc fia is minden bizonnyal korai neveltetésétől katolikus lehetett.⁸⁰

Forgách Imre és a protestantizmus

A Forgách család felemelkedésében – ha a politikai- és katonai pályafutásokat tekintjük – Forgách Imrének, Simon és Ferenc kisebb testvérének szerényebb szerepe volt bátyjainál. Más szempontok szerint, többek között a család reformációhoz való kötődésének tekintetében kiemelten fontos figura volt.

Imre bátyjához, Ferenchez hasonlóan az udvari karriermodell szerint kezdte meg pályafutását, minden bizonnyal Ferenc befolyásának köszönhetően: 1563-ban részt vett Miksa királlyá koronázásán, emellett I. Ferdinánd

sebbel kívánta pótolni, azonban ilyen nem maradt ránk. Ennek az esélyét növeli az is, hogy az 1598-as végrendelettel hagyatéki lista sem maradt fenn, pedig az többnyire a végrendelet velejárója. Az, hogy Simon a temetés tisztességes módját feleségére és gyermekeire bízta, azt a lehetőséget is magában hordozza, hogy erről az érintettekkel szóban értekezett, s ezt már nem kívánta írásba is foglalni. KUBINYI, 1999. 414. p.

⁷⁴ HORVÁTH, é.n.

⁷⁵ HORVÁTH, é.n.

⁷⁶ BÁRTFAI, 1910. 318. p. Forgách Imre csak lánygyermeket hagyott maga után, ellentétben Forgách Simonnal, akinek lényeges volt gyermekeinek (köztük egy katolikus főpapnak) a sikeres előmenetele, s ez Simon részéről indokolható felekezeti szempontból tapintatosabb eljárást a kegyes adományok kapcsán.

⁷⁷ MNL OL. P 287. Fasc. T. No. 13.

⁷⁸ MNL OL. P 287. Fasc. T. No. 13.

⁷⁹ Érdemes megjegyeznünk, hogy ennek alapján valószínűsíthető, hogy Simon rendszeresen Bibliát olvasó ember volt, ez pedig mély vallásos érzületről tanúskodik. A felolvasó fiú kérését indokolhatja egészségi állapota, esetlegesen a látása se lehetett teljesen jó. BOCATIUS, 1598.

⁸⁰ BÁRTFAI, 1910. 323. p.

és Miksa kétlovas szolgálója volt 1564 és 67 között.⁸¹ Karrierjét vélhetően megzavarta Forgách Ferenc 1568-as távozása Erdélybe, ekkor feltételezhető, hogy a Habsburgok bizalma a Forgáchokat illetően megingott.⁸² Az bizonyos, hogy innentől az udvari és esetleges katonai karrier helyett inkább a lokális elit irányába mozgott, amikor 1582-ben megszerezte zálogként Trencsén várát s vele a vármegye főispánságát.⁸³ Imre 1569 után egyre inkább az értelmiségi lét irányába tolódott el, minden bizonnyal a személyisége hatására választotta ezt a pályát.⁸⁴ Ennek ékes bizonyítéka, hogy levelezési kapcsolatban állt Rimay Jánossal, Kovacsóczy Farkassal, Dudith Andrással, Hugo Blotius-szal, Karol Zerotinnal, és Théodore de Béze-zel, emellett Rimay 1592-ben Trencsénből Justus Lipsiushoz írott levelében a „műzsák legnagyobb mecénásának” és „tudománnyal és életével kiváló férfiú”-nak nevezi, egyúttal Lipsius csodálójának is.⁸⁵ A család 1568-ban tett birtokfelosztásával komjáti uradalma is Imrének jutott, s ez azért ki-

⁸¹ BOTTA, 1991. 291. p.; PÁLFFY GÉZA: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 112–113., 125. p. 1550 után indult emelkedésnek a magyarok létszáma a bécsi udvartartásban, s az egy, kettő, három vagy négy lovassal szolgáló udvarnokok, apródok és étekgókok között volt a legtöbb magyar nemes. Ha a magyarok által betöltött tisztségeket nézzük, akkor az Imre számára nyert tisztség a középkategóriát üti meg, de a későbbiekre nézve ideális kiindulópontot nyújthatott volna, ha Imre az udvarban marad. Ebben az időszakban némi katonai szereplést is magáénak mondhatott, 1565-ben 200 lovas vezetését. Forgách Ferenc emlékiratai 829.

⁸² Bártfai szerint a Dobó–Balassa összeesküvéssel „rokonszenvező” Imrének 1569-ben menekülnie kellett Erdélybe, erre viszont forrást nem közöl. Állítását Botta István úgy veszi át, hogy állítólagosnak tekinti azt. Jelenlegi kutatásaim folyamán erre vonatkozó forrást én sem találtam, azonban nem tekinthető teljesen alaptalannak a közlés, ha figyelembe vesszük, hogy Simont Rueber meg is akarta volna vádolni, az 1569-es országgyűlésen azonban Simont csak tanúként nevezték meg. Ebből érzékelhető egyfajta bizalmatlanság a Forgáchok irányába, s ez indokolhatja Imre távozását. KÁROLYI ÁRPÁD: Okiratok a Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez, 1569–1572. In: *Történelmi Tár*, 1879. 4. sz. 571., 688. p.; BÁRTFAI, 1910. 253–255. p.; SÖRÖS, 1899. 704. p. Az összeesküvést illetően Forgách Simon leírása: FORGÁCH, 1977. 946–947. p.

⁸³ MNL OL. A 57. 4.337 – 340. Bártfai pontatlanul ír 1583-at a Királyi Könyvek tanúsága szerint. BÁRTFAI, 1910. 313. p.

⁸⁴ Nevéhez fűződik Johannes Sommer *Vita Jacobi despotae Moldavarum...* című munkájának, valamint a *De Szigetho Hungariae propugnaculo a Turco anno Christi 1566.* wittenbergi 1587. évi kiadásai is. Dolgozott Forgách Ferenc történeti munkájának sajtó alá rendezésén is. Ő maga a szikszói csatáról és Székesfehérvár ostromáról, valamint Fülek visszafoglalásáról is írt rövidebb történeti munkákat (csak a szikszói eseményeket tárgyaló maradt az utókorra). Emellett ránk maradt könyveinek összefoglalása. BÁRTFAI, 1910. 314. p.; BOTTA, 1991. 292–293. p.; Magyarországi magánkönyvtárak II., 1588–1721. Szerk.: Monok István. Szeged, 1992.; SZABÓ ANDRÁS: Majdnem történetíró. Forgách Imre befejezetlen történelmi munkája az 1588-as szikszói csatáról. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon.* Szerk.: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. 40–47. p. (továbbiakban: SZABÓ, 2015.); *De Szigetho Hungariae propugnaculo* (Zrínyi-album), Wittenberg 1587. Bp., 1987. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15.) (Szabó András kísérőtanulmánya.)

⁸⁵ PÉTER KATALIN: Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század. Bp., 2008. (továbbiakban: PÉTER, 2008.) 89. p.; BOTTA, 1991. 293. p.; Régi magyar levelestár. I. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1981. (továbbiakban: HARGITTAY, 1981.) 269. p.

emelten fontos, mert Huszár Gál Komjátiban is töltött be lelképásztori szolgálatot, s ennek ideje a birtokosztály utánra esik, így ebben az időszakban Imre támogathatta őt. 1573-ban Forgách Imre gyermekének keresztelese kapcsán (melyet Huszár végzett) írt rendkívül elismerően a reformátorról.⁸⁶ Támogatta a helvét irányzatot követő Huszár Jánost, valamint több ágostai hitvallású diák wittenbergi tanulmányát is.⁸⁷ Imre jelentős patronáló tevékenységének ékes bizonyítéka, hogy 1586-os végrendeletében 200 forintot hagyott wittenbergi diák ellátására, továbbá összesen még 170 forintot lelkészek, iskolamesterek és kántorok támogatására.⁸⁸

Mecénási tevékenysége s kiterjedt levelezési kapcsolatai mellett Forgách Imre házasságai révén is kapcsolódik a magyarországi reformáció történetéhez: három házasságából kettőt emelnék ki. 1576-ban nősült másodszor, Thurzó Ferenc özvegyét, Zrínyi Katalint vette el.⁸⁹ Ilyen módon az ő nevelésébe került Thurzó György, a későbbi nádor, s 1582-ig ez az állapot állt fenn. Ekkor ugyanis a Thurzó Szaniszlóval folytatott pereskedés folyamánként Ernő főherceg környezetébe került György. Véleményem szerint azért különösen fontos ez a hatéves periódus, mert ez nagyban meghatározhatta Thurzó György vallási nevelését. Forgách Imre egyértelműen ágostai hitvallású környezete komoly hatással lehetett rá, sőt, kijelenthetjük, hogy a Forgách család egésze is, miután György 19 évesen Forgách Simon lányát, Zsófiát vette feleségül 1585-ben.⁹⁰ Imre harmadik házasságának jelentőségét az adja meg, hogy Katalin szidóniai szász hercegnőt vette feleségül 1586-ban,⁹¹ amikor Szászország jelentős protestáns hatalom volt.⁹²

⁸⁶ BÁRTFAI, 1910. 312. p.; BOTTA, 1991. 307. p.

⁸⁷ ZOVÁNYI, 1977. 252. p. Itt tartom érdemesnek megjegyezni Szabó Andrásnak azt a feltevését is, miszerint Forgách Imrének a vizsolyi Biblia létrehozásához is lehetett köze. Bővebben: SZABÓ, 2015. 41. p.

⁸⁸ BÁRTFAI, 1910. 318–319. p.

⁸⁹ NAGY, 1999.; ELIÁŠ, 2010. 91. p.

⁹⁰ BÁRTFAI, 1910. 316–317., 491. p.; BOTTA, 1991. 291–292. p.; PÁLFFY, 2011. 67. p.

⁹¹ BÁRTFAI, 1910. 318. p.; PÉTER, 2008. 87. p.; NAGY, 1999.; ELIÁŠ, 2010. 91. p.

⁹² PÉTER, 2008. 87. p.

Forgách Simon utódai és a felekezeti választás

A 13. generáció a felekezeti diverzitás tekintetében követte a Forgách Simon és testvére által adott mintát. Simon második fia, Ferenc (1560–1615) minden bizonnyal már eleve katolikusként nevelkedhetett.⁹³ Ferenc keresztnéve és az egyházi pálya is megegyezik nagybátyjával, s az egyezés mögött vélhetően tudatos családi stratégia (és arisztokratikus program névadás) áll. Feltehetőleg Simon már a saját és testvére, Ferenc esetében látta, hogy az eltérő felekezethez való tartozás a család számára stratégiai előnyöket hordozhat. Ferenc Rómában tanult a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban.⁹⁴ Simon elsőszülött gyermekét, Zsigmondot (1559–1621) (a családhoz rokoni szálakkal kötődő⁹⁵) Báthory István lengyel király udvarába küldte nevelkedni, tehát egy katolikus király udvarába egy felekezeti-ileg heterogén, azonban erős katolikusággal bíró országba.⁹⁶ Harmadik fiáról, Forgách Jánosról jelenleg sajnos kevés információval rendelkezünk,⁹⁷ az ő személyének részletesebb feltárása további kutatás feladata lesz. Sokatmondó, hogy Simon csak negyedik fiát, Miklóst küldi a protes-

⁹³ Érdekes módon ugyanez történik a Kornis család esetében is ebben az időszakban. Bővebben: HORN ILDIKÓ: Az unitárius elit stratégiái. (1571–1603) In: *Keresztény Magvető*, 1999. 1–2. sz. 28–34. p.

⁹⁴ Forgách Mihály Justus Lipsiusnak írott levele szerint Ferenc csak Rómában hagyta el a protestantizmust, azonban ez a megközelítés valószínűtlen, ha figyelembe vesszük, hogy pontosan hova is ment tanulni. Mihály levelében más pontatlanság is megjelent: atyját egész Magyarország kapitányaként jelöli meg 1588-ban, holott akkor már Simon lemondott korábbi katonai tisztéről, s ezt megelőzően sem volt az egész ország kapitánya, csupán egy adott végvidéké. Az akkor 19 éves Mihály minden bizonnyal Lipsiusnak próbált imponálni ezekkel a torzításokkal, miután az egész levél célja a humanista szimpátiájának elnyerése volt, s Mihály soraiból pontosan tudjuk, hogy Lipsiust magához hasonló hitelveket vallónak tartotta, ezért is érezhette úgy, hogy testvére katolikus voltát magyaráznia kell, netán annak körülményeit szépíteni. A sors fintora, hogy Lipsius három évvel később maga is katolikus lett. TUSOR, 2008. 54. p.; HARGITTAY 1981. 234.

⁹⁵ NAGY, 1999.

⁹⁶ Zsigmond Krakkóból levelezik atyjával. MNL OL. P 287. fasc. CC/2. no. 7. Báthory István lengyel királyként igen hangsúlyosan folytatta katolikus hitéletét. Ez megnyilvánult személyes vallásgyakorlásában, abban, hogy szinte minden nap hallgatott misét nem csak magánkápolnájában, de jelentős városi templomokban is, valamint a jezsuiták támogatásában. Amennyiben Zsigmond a rendszeres kísérethez tartozott, úgy minden bizonnyal neki is részt kellett venni ezeken az alkalmakon. Az bizonyosabbnak látszik, hogy a Báthory István hangsúlyos, nyilvános gesztusokkal gyakorolt katolikus hitéletének elemei a király környezetében nem kerülhették el teljesen Zsigmondot. Emellett Báthory István udvarát ideális környezetnek tekinthette Simon fia számára, az egyszerű, katonas és férfias léghő Simon értékrendjével egybeesett, s minden bizonnyal a fia számára eltervezett katonai-közéleti pályaképhez is ez illett a leginkább. Kiemelten fontos lehetett a királyi udvar megismerése neveltetése során. Edigi tudásunk szerint ebben az atya nem részesült, érthető, ha fia számára ezt előmeneteléhez fontosnak tartotta. Érdeemes ezt párhuzamba állítanunk Bocskai István esetével, aki Báthory környezetébe kerülve, miután udvari neveltetésen már átesett, katonai feladatokról kapott. HORN, 2013. 199–202. p.; HORN ILDIKÓ: Bocskai István a Báthoryak udvarában. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 2008. fasc. 2. 47–56. p., 49. p.

⁹⁷ BÁRTFAI, 1910. 491. p.

táns hagyományokkal bíró wittenbergi egyetemre. Az 1580-as években itt folytatott tanulmányok után azonban végül ő is a katolikus Padovában egészítette ki tanulmányait 1590-től itáliai körúttal.⁹⁸

Simon 1598-ban bekövetkező halála után a család életében elsőszülött fia, Zsigmond töltötte be a központi szerepet. Az ő karrierje 1603-ban indult el valójában, amikor Nógrád, Sáros és Szabolcs vármegye főispánjává nevezte ki II. Rudolf.⁹⁹ Ezt követően 1604 márciusában kapta pohárnokmesteri kinevezését, így az ország főméltóságai közé került.¹⁰⁰

Ezt követte időben a tanulmány szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthető konverziója. Tusor Péter kutatásai kimutatták, hogy – szemben a korábbi téves vélekedésekkel¹⁰¹ – Zsigmond vallásváltására 1604 őszén került sor.¹⁰² A konverzióról Giovanni Ferreri prágai pápai nuncius 1604. október 11-én keltezett levelében jelentett a pápa számára, viszont a térítésben a vezető szerep egyértelműen a jezsuita Alfonso Carilloé, Báthory Zsigmond korábbi gyóntatójává volt.¹⁰³ Tusor Péter kimutatja, hogy a konverziók több indítókra vezethetők vissza, valamint kevés a hiteles forrás az áttérések okaira. (Erre ritka példa Batthyány Ádám áttérési irata 1620-ból.¹⁰⁴) A jezsuita iratok az áttérésekről való beszámolóik során didaktikus szemléletben íródtak, de tartalmazznak fontos adatokat.¹⁰⁵ Forgách Zsigmond esetében is hasonlóan didaktikus szemléletű beszámolóról van szó sajnálatosan, így (re)katolizálásának indítékai nehezen megítélhetők. A Tusor Péter által vizsgált Carillo-szöveg alapján látszik, hogy hosszú folyamat lehetett az áttérés,¹⁰⁶ melyhez hozzájárulhattak a korábban említett, a katolikus lengyel királyi udvar környezetében eltöltött évek is. A beszámolóban Zsigmond virrasztása, ami a megtéréshez vezet, mint kataritikus élmény jelenik meg,¹⁰⁷ s ez egyértelműen a didaktikus eszköztár eleme. A konverzió aktusa nem nyilvánosan játszódott le.¹⁰⁸ Tusor Péter tanulmányában az áttérést inkább lelki, semmint egyéb előnyök reményében

⁹⁸ BÁRTFAI, 1910. 492–493. p.; MNL OL. P 287. fasc. CC/2. no. 17. és 19. Forgách Mihály és Krakкаи Demeter leveleiből értesülünk Mihály itáliai utazásairól.

⁹⁹ MNL OL. A 57. 37.218.

¹⁰⁰ MNL OL. A 57. 5:647.

¹⁰¹ A korábbi szakirodalom alapján Forgách Zsigmondot Pázmány térítette át: FRAKNÓI VILMOS: Pázmány Péter és kora, 1. Pest, 1868. 616–617. p. Más változatban Forgách Mihállyal együtt tért át Forgách Ferenc hatására 1603-ban. ACKERMANN KÁLMÁN: Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Bp., 1918. 35–40. p. Nála megjelenik a gondolat, hogy Forgách Ferenc hatására Zsigmond és Mihály is katolizált, erről viszont Bártfai nem tud, s az információ azért sem tűnik hitelesnek, mert Mihály végrendeletében úgy rendelkezett, hogy Forgách Imre mellé temessék, aki a család szintén kiemelkedő protestáns alakja volt. BÁRTFAI, 1910. 494. p.

¹⁰² TUSOR PÉTER: Forgách Zsigmond katolizálása. (Egy római misszilis [irodalom]történeti forrásértéke.) In: Eruditio, Virtus et Constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. I. köt. Szerk.: Imre Mihály et al. Debrecen, 2011. 640–646. (továbbiakban: TUSOR, 2011.) 642. p.

¹⁰³ TUSOR, 2011. 643. p.

¹⁰⁴ TUSOR, 2011. 641. p.

¹⁰⁵ TUSOR, 2011. 641. p.

¹⁰⁶ TUSOR, 2011. 644. p.

¹⁰⁷ TUSOR, 2011. 644. p.

¹⁰⁸ TUSOR, 2011. 644. p.

történt váltásként látja, emellett szól, hogy Zsigmondot folyamatosan érték környezeti hatások a katolikus felekezet oldaláról, valamint konverziója hosszas győzködés és hittételek megvitatásán alapult.¹⁰⁹ Ettől eltekintve azonban amellett a tény mellett sem mehetünk el, hogy Zsigmond, Carillo beszámolója szerint, először nem kívánta érvényesíteni a „cuius regio, eius religio” elvét, tehát meg akarta hagyni jobbágyságait hitükben, erről azonban Carillo lebeszélte.¹¹⁰ Az a tényező sem elhanyagolható, hogy 1604 augusztusától (a 22. articulushoz közzönhetően) fokozódott a vallási feszültség Felső-Magyarországon, ami szeptember 8-án nyílt ellenállásba csapott át.¹¹¹ Forgách Zsigmond birtokai és térítési kísérlete is áldozatul esik az ősz folyamán Bocskai hajdúinak,¹¹² s ezt figyelembe véve, nem zárhatjuk ki, hogy Forgách Zsigmond konverziója a Habsburg uralkodóház és udvar irányában tanúsított hűség manifesztumaként is értelmezhető,¹¹³ tekintve, hogy emelkedését II. Rudolfnak köszönhetette s pályafutása további kiteljesedését is onnan várhatta. Öccse egyházi karriermodellje révén szintén az udvarhoz kötődött. A hosszabb távú karrierstratégia szempontjából tehát nem elhanyagolható a gondolat, miszerint Zsigmond távlatokban gondolkodva előnyt látott a katolikus egyház keblére való „megtérésben”. Véleményem szerint a két szempontrendszer együttes alkalmazása adhatja meg a helyes választ: Zsigmond részben lelki indíttatásból, részben a későbbi előnyök reményében dönthetett a konverzió mellett.

Forgách Zsigmond további karrierje 1606-tól mutat ismét emelkedő tendenciát: 1606 júliusában országbírói kinevezést kapott,¹¹⁴ melyet 1608-ig viselt, ekkor királyi tárnokmester lett,¹¹⁵ majd 1610 és 1618 között ismét országbíró,¹¹⁶ hogy utána 1618-ban a legmagasabb országos méltóságot, a nádori címet is elnyerje.¹¹⁷ A fokozatos, gyorsnak tekinthető politikai-hivatali előmenetel nem különíthető el a konverziótól, mely, más tettei mellett, az udvar számára komoly érvet jelenthetett Zsigmond személye mellett.

Simon második fia, Ferenc, mint korábban láttuk, már korai neveltetésétől fogva katolikus hitben élhetett. Az ő pályafutását az azt feldolgozó bőséges szakirodalom miatt¹¹⁸ csak röviden vázolólok. Tanulmányai után

¹⁰⁹ TUSOR, 2011. 644. p.

¹¹⁰ TUSOR, 2011. 642. p. (Forgách Zsigmond jezsuita térítőket kért ehhez a feladathoz.)

¹¹¹ TUSOR, 2011. 644. p.

¹¹² TUSOR, 2011. 645. p.

¹¹³ Érdemes kiemelni, hogy Forgách Simon végrendeletének záró szakaszában arra intette fiait, hogy „Utolszor szerelmes gyermekeimet azon kérem, hogy legelőször Istenfélők legyenek, tökéletes és jámbor életben foglalják magokat, fejedelmőknek hívek legyenek, mindön erejükkel, töhetségekkel igyekezzenek úgy szolgálni őfőlségének, hogy okok legyen őfőlségeknek velek való jótéteményekre.” MNL OL. P 287 Fasc. T. No. 13.

¹¹⁴ MNL OL. A 57. 5:847.

¹¹⁵ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. In: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. Online: archivum.piar.hu – 2019. december / Kutatások / Arisztokrácia.

¹¹⁶ MNL OL. A 57. 6:92.

¹¹⁷ Ld. 115. sz. jegyz.

¹¹⁸ A teljesség igénye nélkül: BÁRTFAI, 1910. 489–490. p. (Ferenc életét röviden összefoglalva); ACKERMANN KÁLMÁN: Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek : életrajzi ta-

1586-ban esztergomi kanonok lett,¹¹⁹ majd 1587-ben veszprémi püspöknek nevezte ki az uralkodó (mint korábban említettük, a pápa ezzel kapcsolatban némi nehézséget támasztott,¹²⁰ de a jelek szerint 1588-ra ezek elhárultak, mivel ekkor Forgách Simon levélben köszöni meg az uralkodónak, hogy fia megkapta a veszprémi püspöki tisztelet),¹²¹ 1596-ban pedig nyitrai püspök lett.¹²² 1603-ban kapta meg kancellári kinevezését,¹²³ 1607-ben pedig esztergomi érsek,¹²⁴ valamint királyi helytartó és bíboros lett 1615-ös haláláig.¹²⁵ Rangemelkedésén jól látható, hogy a legfontosabb tisztségeket Zsigmond áttérése után sikerült Ferencnek is elnyernie.

Összegzés

A mohácsi csatát követő időszakban a Forgách család már meglehetősen korán protestánsná lett s ragaszkodott is a lutheri tanokhoz, hiszen a királyi kegyelemvel ellenére csupán egyetlen családtag hagyta el a protestáns hitet. Azt is jól láthatjuk ugyanakkor, hogy a diverzifikált családi stratégiában való gondolkodás segítette meglátni a Forgáchok számára azt, hogy a vallásváltás milyen gyakorlati előnyökkel is járhat. A váradi püspök Forgách Ferenc számára nyilvánvaló karrierrel kecsegtetett a katolikus egyház, ugyanakkor kimutatható, hogy a katolicizmus identitásának részévé vált nagyjából egy évtizeden belül. Simon ragaszkodott protestáns hitéhez és egész élete folyamán nem habozott megragadni az eszközöket, hogy hatalmát és kapcsolatait felhasználva egyháza előbbre jutását biztosítsa. Élete végéig privát hitéletében is őszintén tartotta meg a lutheri hitet, azonban, a 11. generációhoz hasonlóan, ő is felismerte a felekezeti szempontból is többoldalú családi stratégia előnyeit. Ez egyértelműen megmutatkozik második fia, Ferenc pályafutásán. Elsőszülött fia, Zsigmond minden bizonnyal a környezete hatására és a számára esetlegesen megnyíló előnyökre és hivatali előmenetelre való tekintettel dönthetett 1604-ben a konverzió mellett, hosszas győzködés után. Minden bizonnyal saját lelkiismerete is közrejátszott áttéréseben. Érdekes kérdés lenne, hogy amennyiben Simon két másik gyermeke, János és Miklós életben maradnak, miként döntöttek volna felekezeti döntésükkel illetően. Ezt azonban korai haláluk miatt kideríteni már nem tudjuk. Összességében elmondhatjuk tehát, hogy Simon felekezeti családi stratégiája minden szempontból sikeres volt. A családját minden eszközzel az elitbe emelni kívánó Forgách Simon, bár a privát hitéletét tekintve az utolsó percéig evangélikus maradt, az őt követő generációk

nulmányok az ellenreformáció korához. Bp., 1918.; SÖRÖS PONGRÁC: Forgách Ferencz élete. Bp., 1896.; Uő: Forgách Ferencz a bíboros. In: *Századok*, 1901. 577–608., 691–723., 774–818. p.; TUSOR, 2008. 54–55. p.; TUSOR PÉTER: Az esztergomi „bíborosi szék” történetéhez. In: *Vigília*, 2004. 1. sz. 13–24. p.; Uő: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. (A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán.) In: *Századok*, 2014. 5. sz. 1081–1110. p.

¹¹⁹ BÁRTFAI, 1910. 489. p.

¹²⁰ A pápa „eretnek atyja” miatt nem erősíti meg veszprémi püspöki kinevezésében, vö. 68. sz. jegyz.

¹²¹ MNL OL. A 57. 4:486.

¹²² MNL OL. A 57. 5:217.

¹²³ MNL OL. A 57. 5:531.

¹²⁴ MNL OL. A 57. 5:812.

¹²⁵ BÁRTFAI, 1910. 490. p.

számára mértani pontossággal határozta meg a karrierépítés útját, amiben a felekezetválasztás kardinális szerepet játszott. Az utódok pályája a döntést igazolta, amennyiben a 17. századi Magyar Királyság legfontosabb politikusaivá, arisztokratáivá váltak.

A francia háborúk nemesi felkeléseinek tábori lelkészete, különös tekintettel az 1809-es inszurrekcióra

Nagy Ágoston

Tábori lelkészség és nemesi felkelés

Dolgozatomban egy igen kevésbé kutatott témával, a francia háborúk korában a diétán a rendek által megajánlott, s végső szükséghelyzetben fegyverbe szólított négy nemesi felkelés (1797, 1800/1, 1805, 1809) tábori lelkészi szervezetének felépítésével és működésével, a felkelő tábori káplánok tevékenységével foglalkozom. A 18–19. századi cs. kir. reguláris hadsereg felett püspöki joghatóságot gyakorló Apostoli Tábori Helynökség (*Apostolisches Feldvikariat*),¹ illetve az első modern, önálló nemzeti hadsereg, a honvédség 1848–49-es tábori lelkészetének szervezettörténetét² Zakar Péter monográfiáiban kimerítő alaposággal feldolgozta, számos tanulmányában foglalkozott a Helynökség működésével kapcsolatos levéltári anyag problémáival,³ a tábori papság fegyelmi ügyeivel,⁴ illetve a honvéd tábori papság biografikus, prozopográfiai, eszmetörténeti szempontú vizsgálatával,⁵ s az erdélyi tábori főlelkészség történetével is.⁶ Az Apostoli Tábori Helynökség működését bemutató kötet ugyan részletesen kitért a francia háborúk időszakára is, ugyanakkor a nemesi felkelés tábori lelkészi „szervezetét” – ha beszélhetünk egyáltalán ilyenről – értelemszerűen nem érintette. A nemesi felkelés ugyanis egy középkori jogi alapokon létrejött, önálló, a rendes hadseregbe nem betagozható, rendkívüli honvédelmi intézmény volt, melynek értelemszerűen tábori papsága sem tartozott a Helynökség hierarchiájába. Az inszurrekció tábori lelkészetének jelentőségére

¹ ZAKAR PÉTER: A tábori püspökség története, 1773–1868. Bp., 2010. (továbbiakban: ZAKAR, 2010.)

² ZAKAR PÉTER: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Bp., 1999.

³ ZAKAR PÉTER: A tábori lelképásztorkodás forrásai, 1773–1868. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2000. 2. sz. 23–29. p.

⁴ ZAKAR PÉTER: Tábori papok fegyelmi ügyei a reformkorban. In: *Aetas*, 2009. 4. sz. 47–62. p.

⁵ Csak a néhány vonatkozó tanulmányt kiemelve: ZAKAR PÉTER: „A honszeretet szent tüzetől áthatva siettek vitéz seregeink zászlói alá...” – Honvéd lelkészek 1848–49-ben. In: *Egy küzdelmes év katonái*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1998. 63–83. p.; UÓ: Isten és a szabadság 1848–49 Magyarországon: a forradalom és szabadságharc liberális egyházi megközelítései. In: *Századvég*, 2001, 21. sz., 69–84. p. Továbbá ld. még a szerzőnek az egyes személyekkel, illetve a kassai és csanádi egyházmegyék tábori papságával foglalkozó újabb cikkeit és a következő szövegkiadást: „Egyedül Kosuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Sajtó alá rend.: Zakar Péter. Szeged, 2001. (Dél-Alföldi évszázadok, 16.)

⁶ ZAKAR PÉTER: Az erdélyi tábori főlelkészség története. (1750–1868) In: *Aetas*, 2002. 1. sz. 111–130. p.

másodlagos források alapján Borovi József ugyan röviden utalt, de részletesebben nem foglalkozott a témával.⁷

A korabeli magyar nemesség szemében az inszurrekció tulajdonképpen a hiányzó „nemzeti hadsereggént” jelent meg, tekintve, hogy a monarchia kompozit hadseregében a magyar ezredek (*hungaricae legiones*) nemzetiesítése a korszakban nemigen haladt előre, s a diétának gyakorlatilag csak az újonclétszámra és a sereg tartását fedező *contributio* összegére volt ráhatása.⁸ A felkelés egyúttal a nemesség (illetve azok, „kiket a törvény ezen nevezet alá foglal”) alkotmányos kötelességeként a „nemesi szabadságot”, azaz a *primae nonusban* foglalt kiváltságokat (köztük az adómentességet) ellensúlyozta, így elavultsága ellenére is érthető, hogy a vármegyék a körmük szakadtáig ragaszkodtak hozzá.⁹ A magyar rendi alkotmányosság és a nemesi nemzettudat működése szempontjából a felkelésnek, a francia háborúk időszakára igencsak megkopott katonai jelentőségén túl, kiemelkedő szerepe volt a korabeli nemesi közgondolkodásra és politikai praxisra nézve.

A fentiek tükrében a nemesi felkelés tábori lelkészete egy központilag lényegében szabályozatlan, az egyes inszurgens alakulatokat kiállító megyék adottságait, hagyományait és igényeit tükröző képződmény volt, mely részben az inszurrekció mint sajátos, ideiglenes irreguláris honvédelmi intézmény (melyet korszakunk előtt 1741-ben és 1744-ben szőlítettak utoljára fegyverbe), részben az ünnepi célú bandériumok szervezésének hagyományaiból és gyakorlatából táplálkozott. Távoli intézményi tradícióként ide vehetjük még a II. Rákóczi Ferenc által 1705-ben a kuruc hadak számára megszervezett, felekezeti vegyes (72 tábori pap közül 49 református, 20 római katolikus, 5 evangélikus volt) tábori lelkészi szolgálatot.¹⁰ Az 1790 tavaszán a megyékben felállított és a hazatért korona őrzésére a politikai nyomásgyakorlás céljával Budára küldött speciális nemesi „díszbandériumok” vagy „ünnepi bandériumok”¹¹ is vittek magukkal tábori káplánokat

⁷ BOROVI JÓZSEF: A magyar tábori lelkészet története. Bp., 1992 (továbbiakban: BOROVI, 1992.)

⁸ A korszak országgyűléseinek működéséhez és a nemesség alkotmányértelmezéséhez ld.: POÓR JÁNOS: Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12. Bp., 2003. (továbbiakban: POÓR, 2003.)

⁹ ÓDOR IMRE: A „vérrel adózás” illúziója: nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában. In: *Levéltári Közlemények*, 1987. 1–2. sz. 159–173. p. A diétai viták és a jogszabályok tükrében részletesen ld. még: POÓR, 2003. 162–194. p.

¹⁰ Ehhez részletesen ld.: ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. In: *Egyháztörténet*, 1943. 1–2. sz. 44–109. p.

¹¹ Botka János a következőképpen adta meg a hasonló ceremóniális fegyveres alakulatok általános definícióját: „Ünnepélyes alkalmakkor [...] önkormányzati vagy más közösségek zászlói alatt díszöltözötben, gyakran sajátos történelmi jelmezben, fegyveresen felvonuló, tisztelgő polgári lovas csapat.” BOTKA JÁNOS: Kunok–Jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai. Lakitelek, 2000. 171. p. Az 1790-es koronaőrző bandériumok felállításának menetéhez ld.: GYULAI ÉVA: Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma, 1790. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 53. Miskolc, 2014. 267–285. p.

(*Militare Capellanus Turmae*),¹² akik a helyben befolyásos papságból toborzódtak.¹³ Zalában például Rosty János, hahóti apát és keszthelyi plébános töltötte be ezt a tiszteket, aki gróf Festetics János banderista főstrázsamester „embere” volt, tekintve, hogy az apátság és a hozzácsatolt plébánia ebben az időben a főúri család kegyurasága alá tartozott.¹⁴ Az elvben katonai jellegű fegyelmet és hierarchiát követő néhány tucat fős nemesi csapatok tábori papjainak tevékenysége azonban a banderisták útját kísérő ceremóniákban való közreműködésre korlátozódott.¹⁵ A szabad királyi és bányavárosi polgárság 1805-öt, majd 1808-at követően kötelezően kiállított, „nemzetek” szerint szerveződő, ceremóniális funkcióval is bíró város- és rendvédelmi szervezetei, a polgárőrségek, melyek néhol már korábban, néhol pedig a háborúkat követően is működtek, szintén rendelkeztek tábori káplánokkal.¹⁶

Az inszurrekció erős rendi kötöttségei miatt hadszervezeti zsákutcának bizonyult, így 1848/49-ben értelemszerűen nem jelenthetett követendő szervezeti hagyományt.¹⁷ A francia háborúk időszakában a felkelés erős nemzeti jellegének, intézményes különállásának megőrzése ugyanakkor a rendi ország és a megyéket irányító módos köznemesség katonai autonómiáját és politikai hatalmát demonstrálta. Az intézmény a korabeli hadügyi nemzetiesítésének egyik elsődleges terepe volt, ennek keretei között a nemzeti karakterű tábori lelkészség kialakulásának történetében is fontos epizódot jelentett. A kutatást némileg nehezítette a központi szabályozás hiánya, mely a törvényhatóságok számára széleskörű autonómiára adott teret, ezért alapvetően három vármegye, Pest-Pilis-Solt, Veszprém és Zala

¹² Zalában a bandérium megszervezésére felállított deputáció 1790. március 16-án számolt be munkájáról a megyének, ekkor fogadták el a tisztikar névsorát is: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL ZML.), IV. 1a. (= Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek) 35. köt., 1790. március 15., 101–102. p.

¹³ Ezekhez részletesen ld.: DECSY SÁMUEL: A' Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bécs, 1792. 270–387. p. Mivel Decsy részben levelezéseken, részben sajtóhíreken és korabeli aprónyomtatványokon keresztül szerzett információkat e fejezet elkészítéséhez, ezért leírása számos helyen pontatlan.

¹⁴ Zala megye helytörténeti lexikona – Kézírtas regesztagyűjtemény, 10, Hahót 10.188. 117., 5. p.

¹⁵ A korabeli sajtó részletesen beszámolt a zalai bandérium és a gróf Festetics György kommandírozta Graeven huszárezred május 18–19-i keszthelyi ünnepélyes találkozásáról. 19-én a városi templomnál felállított kápolnasátornál Rosty apát és plébános „tisztos Papi öltözetben” várta a megyei közgyűlésről kisereglő gyülekezetet. A szertartásra a sátor előtt került sor a banderisták és a Graeven huszárok egy szárnyának részvételével, itt Rosty „tsak kevés, de fontos igékkel szívére kötötte a' Zászlóallynak, tartozása tellyesítésére esküvéssel lejendő maga kötelezését; [...] az esküvés formáját előttök magyarul el mondotta”. Az esküt követően a vitézek fegyvert rántottak és magyarul *Téged Isten dicsérünköt* énekeltek, majd áldást vettek. *Magyar Kurir*, 1790. június 1. 615–616. p. A banderisták ünnepélyes esküje és a későbbi inszurgens ceremóniák rendje közötti hasonlóságok nyilvánvalóak. Vö. MNL ZML. IV. 1a. 35. köt., 1790. május 19. 285. p.

¹⁶ Az intézményhez részletesen ld.: MOLNÁR ANDRÁS: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 3. sz. 94–119. p.

¹⁷ Ehhez ld.: MOLNÁR ANDRÁS: Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. (Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei.) In: *Századok*, 1999. 6. sz. 1193–1215. p.

közgyűlési jegyzőkönyveiben és irataiban, illetve *Insurrectionalia* állagában, valamint korabeli vegyes nyomtatott forrásokban és a szakirodalomban elszórt utalásokra támaszkodtam.

Az insurgens tábori lelkészek feladatai

Az Apostoli Tábori Helynökséget 1773. december 4-én kiadott dekrétumával Mária Terézia alapította meg. Az intézmény létrehozásában alapvetően a katolikus hívek lelkigondozásának sikerességét szem előtt tartó jozefinista egyházpolitika megfontolásai játszottak szerepet, ám a tábori püspökség megszületése hosszú egyházi és történeti folyamat eredménye volt.¹⁸ A hierarchia csúcsán az apostoli tábori helynök állt, alatta a már korábban kialakult tábori főpapi hivatalok, többnyire főhadparancsnokságok, illetve háborúban a hadseregek mellett működtek. Végül egy-egy ezred alkotott egy-egy plébániát a plébánosi funkciók ellátása érdekében széleskörű joghatósággal felruházott tábori vagy ezredkáplánnal (ezredplébánia-rendszer). Állomáshelyüket illetően ezred-, kórházi, helyőrségi és várlelkészeket különböztetnek meg. Hadiállapot esetén – mint a koalíciós háborúk során – felduzzasztották az állományt. Tábori lelkész hiányában a polgári állású lelkészek voltak kötelesek a hadsereg igényeit kielégíteni.¹⁹

A reguláris hadseregben szolgáló tábori papok feladatai lényegében megegyeztek a plébánosokéval: anyakönyvek vezetése, misézés, szentségek kiszolgáltatása, keresztelés, esketés, temetések, tanítási kötelezettség. Kiválasztásuknál fontos volt a megfelelő nyelvtudás (német) és fizikum.²⁰ A hadilelkészek azonban a kánonjog alapján nem viselhettek fegyvert, és nem volt katonai rendfokozatuk. A tábori papok szerepe azonban nem merült ki a katonaság lelkigondozásában és morális fegyelmezésében. A háborúk során a lelkészeknek a szokásos közimádságok mellett, évente az uralkodó születésnapján ünnepi misét, a győzelmek, állami-katonai szempontból jelentős politikai események (például a békék) kapcsán hálaadó miséket kellett tartaniuk. Háborús helyzetben megnőtt a rövid, lelkesítő szentbeszéd jelentősége is.²¹ Ezeket a feladatokat egyébként felsőbb utasításra, a megyéknek megküldött cirkulárokra keresztül a plébánosok, lelkészek számára is kötelezővé tették.²² Hasonló körrendeleteket a kormányzat a birodalom más részeiben is kibocsájtott. Például Tirolban 1797. március 28-án, a népfelkelés (*Landsturm*) idején a papokhoz és tábori káplánokhoz buzdító parancsolatot intéztek, amely arra utasította az érintetteket, hogy „ne tsak prédikázióikbann, hanem minden más alkalmatossággal is, az Istenbe és az Előljárókhöz való bizodalmat, a’ Katonasággal való egyetértést ’s egymás-betsűlést, minden háborúságnak, rendeletlenségeknék ’s

¹⁸ ZAKAR, 2010. 41. p.

¹⁹ ZAKAR, 2010. 49., 51–52. p.

²⁰ ZAKAR, 2010. 52. p.

²¹ ZAKAR, 2010. 115., 119–120. p.

²² Ld. pl. a 8613. sz. helytartótanácsi rendeletet, mellyel „Felséges Urunk, hogy az Isten Fegyverünket e hadban szerentséltesse majus 7én dél előtt kilencztől fogva tizenkettő, dél után háromtól fogva hat óráig közönséges könyörgéseket rendelni meltoztatott”. MNL Veszprém megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VeML.), IV. 1a. (= Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek) 1809. április 27., 52. sz., 160. p.

engedetlenségnek el távoztatását, egészsz hathatósággal és minden lehetséges okokkal [...] terjeszszék a' Nép' eleibe".²³ Az is előfordult, hogy a tábori lelkészek ütközetek közben lelkesítették, sőt olykor irányították is a katonákat. Jutalmazásukra 1801-ben alapították meg a hadjáratok során szerzett érdemekért adományozható „piis meritis” felirattal ellátott arany és ezüst lelkészi érdemkereszteket (*Geistliches Verdienstkreuz*), előtte az altisztek számára rendszeresített arany és ezüst érdempénzt (*Ehrendenkünze*, 1809-től *Tapferkeitsmedaille*) kaphatták meg.²⁴

Ahogy az állandó hadseregek, úgy a végső háborús szükséghelyzetben időről-időre felállított inszurrekcióknak is szüksége volt a plébánosi feladatok ellátásán keresztül a katonák mindennapi lelki szükségleteit, morális fegyvelését szolgáló tábori lelkészekre. A felkelő lovasezredek, illetve gyalogoszászlóaljok belső társadalmi kommunikációjában a gyakorlata helyi kötődésű egyházi értelmiséghez tartozó felkelő tábori káplánok különösen fontos szerepet töltöttek be. A legénységre irányuló propagandát illetően elsődleges ágensei voltak a vallási-katonai jellegű szertartások, buzdító vagy hálaadó prédikációk, közimádságok tartása révén az istenfélelem, az uralkodóhoz, hazához, nemesi nemzethez fűződő emocionális kötelek megerősítésében, valamint az inszurgens „ezredidentitás” kialakításában és a katonai erények bevésésében is.

Protestáns részről már a korszak első nemesi felkelése idején, 1797-ben született olyan utasítás, amely az újonnan támadt kihívásokkal szembeülve részletekbe menően tisztázni igyekezett a tábori lelkészek feladatait. Szeptember 6-án a debreceni szuperintendencia kilenc pontból álló részletes instrukciót küldött a szombathelyi táborba a tiszántúli kerülethez tartozó lelkészek részére.²⁵ A dokumentum figyelmeztette a tábori prédikátorokat, hogy a prédikatori feladataik teljesítésére szolgálatuk alatt is kötelesek. Magatartási normákat írt elő számukra, különös tekintettel arra, hogy a prédikátor a katonák között „valami villongást ne indítson”. Utasította őket, hogy vezessenek matrikulát, melybe a születettek, házasok és halottak neveit feljegyezhetik. A felekezeti tolerancia jegyében intette a lelkészeket, hogy „vallásbeli vetéledésekre [...] ne ereszkedjenek”, valamint igény szerint lehetővé tette az evangélikus hívek számára nyújtott szolgálatot „úgy, hogy ők magok értelmekben különben megmaradjanak”, közte az úrvacsora ostyával történő kiszolgálását.

Az instrukció értelmében a kálvinista hadilelkészeknek a „keresztény vallásnak hasznát és erejét [...] jó és szükséges legyen mutogatni” egyfelől a „közönséges boldogság” fenntartásának érdekében, másfelől, hogy az ezredben „kiki jó hazafi, jó katona, jó barát” legyen. A prédikátornak tanításait hallgatói állapotához kellett szabnia, egyszerre közvetítve morális és politikai-közösségi normákat az inszurgensek felé. A prédikációkon keresztül tanítania kellett az uralkodó iránti hűségről és a patriotizmusról, a felsőbbtség iránti engedelmességről, „egymás szeretetéről, egymás között való

²³ *Magyar Hírmondó*, 1797. április 7. 434–435. p.

²⁴ ZAKAR, 2010. 123., 131., 134–140. p.; BIELIK, EMERICH: *Geschichte der K. u. K. Militär-Seelsorge und des Apostolischen Feld-Vicariates*. Wien, 1901. (továbbiakban: BIELIK, 1901.) 166–171. p.

²⁵ ÁGOSTON ISTVÁN: „Instructio” tábori prédikátoroknak. In: *Theologiai Szemle*, 1993. 2. sz. 85. p.

egyességről, a magok zsoldokkal való meglegedésről”, illetve a katonákra jellemző bűnök ellen. A tábori prédikátorok számára további speciális feladatot jelentett a „közönséges könyörgések” elmondása „a több szükség között a Királyért, Királyi Hazáért, a Felsőségért”. Ütközetek előtt könyörgést kellett mondania a sereggel, majd áldással elbocsájtania azt.

A cs. kir. hadsereg esetében az ezredtörzshöz tartozó tábori káplánok feladatait, illetve az ehhez kapcsolódó szertartások (ünnep- és vasárnapi istentiszteletek, zászlószentelők, Te Deumok, közös imádságok stb.) rendjét a gyalogság számára készített 1807/08-as Károly főherceg-féle kétkötetes szolgálati szabályzat írta elő részletesen.²⁶ Az inszurgensek számára a „regulamentumokat” a reguláris hadsereg részére készített szabályozások alapján, e sajátos rendi honvédelmi intézmény sajátosságaihoz igazodva állították össze 1808/09 telén, majd fordították magyarra 1809 első hónapjaiban.²⁷ Ezek, a mintaként szolgáló eredeti munkákkal összevetve számos helyen, mint az inszurgens ezredek tábori lelkészeinek feladatait illetően, jóval kevésbé voltak részletezőek. Ennek ellenére a nemes lovasság és a gyalogság számára kiadott előírások értékes információkat tartalmaznak a tábori káplánok kötelességeire, illetve az ezredek és zászlóaljok mindennapi vallási életére nézve is.

A felkelő lovasság számára készített szolgálati szabályzat az ezred szervezetét illetően, ezredenként egy, az ezredtörzshöz tartozó káplán (tábori lelkész) alkalmazását írta elő.²⁸ Az ezredek élén álló ezredskapitányok számos kötelessége között megemlítette, hogy „[a]z Isteni félelem, és tiszta erkölcs nevezetes virtusi a Katonának, mellyeket az Ezredes Kapitány az ahhoz megkívántató illendőséggel feltartani köteles”, továbbá, hogy „[m]indenféle Vallásúaknak minden lehető út, és módot kell szerezni, hogy Vallások szerént az Istent dicsérhessék”.²⁹ Hasonló módon a százados (kapitány) feladatai között is megjelölte, hogy az alá tartozó „vitéznek erkölcsére is vigyázzon”, illetve, hogy „[a]z Isteni félelem a Századnál szentül feltartasson”.³⁰

Ugyanezen kézikönyv a táborozás rendje kapcsán szabályozta a reggeli, az esti és a déli imádságok rendjét (ekkor került sor a strázsák felváltására), valamint részletesen szólt a „Tábori Isteni Szolgálatról” is. Vasárnap és ünnepnapokon az ezred trombitásainak három fúvásra „*Templomba*

²⁶ A 19. század közepén a tábori lelkészi hivatalról összefoglaló munkát megjelentető Johann Michael Leonhard is ezekből indult ki, az istentiszteletek rendjét és a vallási neveléssel kapcsolatos előírásokat illetően, kiegészítve a korábbi és az időközben megjelent újabb rendeletekben foglaltakkal. LEONHARD, JOHANN MICHAEL: *Verfassung der Militär-Seelsorge in der k. k. österreichischen Staaten, mit Rücksicht auf die Rechte und Pflichten des Civil-Clerus un militär-geistlichen Angelegenheiten*. Wien, 1842. 65–74. p.

²⁷ Előállításokról részletesen: KISFALUDY SÁNDOR: [Freyműthige] *Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810*. In: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kiad.: Gálos Rezső. Győr, 1931. 65–326. p. (továbbiakban: KISFALUDY, 1931.) 73–75. p. Modern kiadásukat ld.: *A Magyar Királyi Nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai*. Kiad.: Lázár Balázs. H.n., 2009. (továbbiakban: *Szabályzatok*, 2009.)

²⁸ *A Szolgálat Regulamentuma a Magyar Felkelő Nemesség Lovasságának számára*. In: *Szabályzatok*, 2009, 137–180. p., 142. p.

²⁹ Uo., 157. p.

³⁰ Uo., 2009, 149. p.

Hívót” kellett fújnia: eszerint az ezred gyalogos kiállítását és szemléjét követően a kapitányok a kápolna sátorba mennek, majd a szentség felemelésével és áldáskor a katonák imádsághoz állnak, végül a szertartást követően „a Tábor Formálás-Lineára visszamennek és onnét eloszlanak”. Az istentiszteletnek rendje a katonákon túl a táborban tartózkodó polgári személyek magatartását illetően is szigorúan szabályozott volt. A mise alatt a porkoláb a három strázsával együtt őrzőre indult a bagázsra és a markotányosok között, hogy „semmi Muzsika, adás, vevés, korcsmázás, vagy más rendetlenség ne történjen: az ő kötelessége az is, hogy a gyülekező népet, asszonyokat, és több efféléket, az Isteni tiszteletre hajtsa”.³¹ A gyalogság számára készített szolgálati szabályzat a zászlóalj törzs szervezete kapcsán nem számolt külön tábori káplánnal,³² egyéb vonatkozó előírásaiban számos helyen megegyezett a lovassági regulamentummal. Az utóbbival ellentétben azonban az istentiszteletnek rendjére csak rendkívül szűkszavúan utalt: egy vagy két zászlóalj esetén a parancsnoknak kellett rendelkeznie a vasárnapi istentiszteletről, egy-egy dandár esetén pedig a brigadérosnak.³³

Az inszurgens tábori papság alkalmazásának körülményei

A megyék által kiállított inszurgens csapatok esetében a tábori lelkészek kiválasztása az adott törvényhatóságoktól, valamint az érintett egyházmegyéktől és egyházkerületektől, illetve ezek előljáróitól, nem pedig az Udvari Haditanácstól függött. Az 1809-es háború során az inszurrekció főhadparancsnokságának „lelkészi osztálya” élére Károly Ambrus hercegprímás került, helyettese Poroszlay János váci kanonok lett.³⁴ A prímás, aki új feladatai miatt távozott Esztergomból és maga is a csapatokhoz ment, *de jure* ugyan nem volt inszurgens tábori püspök, de a gyakorlatban az uralgó is ily módon kezelte.³⁵

A megyék az illetékes egyházmegyéktől, illetve protestáns egyházkerületektől kértek tábori lelkészeket a csapatok számára. Például Pest vármegye közgyűlése 1809. április 12-én végzést fogadott el, „[h]ogy a Ki kelendő Lovas sereghez meg kívántató Lelki pásztoroknak ki neveztetése és ki rendeltetése végett mind a vázi Püspök Eő nagysága, mind pedig mind a két Evangelika vallást tartó Feő Tisztelendő superintendens Urak a vármegye nevével szállitassanak meg”.³⁶ Ezt foganatosítandó a megye három, egymástól csak a megszólításban különböző magyar nyelvű levelet küldött ki az illetékeseknek, arra kérve őket, hogy „egyet a Megyéjebeli Lelki pásztorok közül, Tábori papnak ki rendelni; a ki rendelendőt pedig oda utasítani méltotasson: hogy a fent ki tett napon [május 8.] az Ezerednél jelenyen meg és annak vegső el oszlattatasaig, Hiveinek a Lelkiekben levő gondját

³¹ Uo., 2009, 168. p.

³² A Szolgálat Regulamentuma a Magyar Felkelő Nemesség Gyalogságának számára. In: Szabályzatok, 2009, 281–304. p., 283. p.

³³ Uo., 297. p.

³⁴ R. KISS ISTVÁN: Az utolsó nemesi felkelés története. In: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére. I. köt. Szerk.: R. Kiss, István. Bp., 1909. 64. p.

³⁵ LATORCAI CSABA: Egy Habsburg a prímási székből – Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érseksége. In: *Magyar Sion*, 2009. 2. sz. 262–272. p., 270. p. 38. sz. jegyz.

³⁶ MNL Pest Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL PML.), IV. 3a. (= Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai) 37. köt. 1809. április 12., 729. sz., 481. p.

viselye”. A megye – utalva a tábori lelkészek feladatkörére az ezreden belül – azzal indokolta folyamodását, „[h]ogy pedig ezen nagy számú Vitéz Atyankfiaink és Nemes Tarsaink [...] a Nemesi Fel Kelésnek végső eloszlataisaig a Lelki állapotokban foyatkozást és hátramaradast szenvedni ne kéntelenétesenek”.³⁷

A felkelők részére 1809-ben központilag megszabott zsold összegét és a naturálékat, illetve az ezred egyéb költségeit meghatározó nyomtatvány táblázatai alapján a lovasság ezredkáplánját alpból 21 Ft 19 2/8 xr hópénz illette meg, ehhez járult 40 4/8 xr ún. „Tábori Rádás”, 16 Ft „Drágaság béli Rádás” és minden száz forintra 15 forintnyi pótlást a konvenciók pénzért, ez esetben 3 Ft 18 xr, így összesen 41 Ft 17 6/8 xr-ra jött ki az előírt havi zsoldja. Ez összességében mindössze 5 forintra volt kevesebb, mint a tábori főorvosé. A természetbeni juttatásokat illetően a táblázat napi két porció kenyert és 3 prima plana lóporciót írt elő (ami egynolcad mérő zabból és 8 font szénából állt), ezek pénzben kifejezett értéke egy hónapra porciónként 2 Ft 30 xr, illetve 10 Ft-ra rúgott. Egy hat századból álló huszárezrednek „Mindenféle Szükségekre” 7 Ft 30 xr-t kellett fizetni havonta, a töltésnek való papiros, az orvosságos láda, illetve a kvartélyzászlók és a gyakorláshoz szükséges zászlók keresztjeinek beszerzése mellett ide tartozott a mobil kápolna fenntartása is.³⁸ A tábori káplánok fizetésének központi rögzítése nagy jelentőséggel bírt a felkelés uniformizációjára, s ezen keresztül a potenciális felekezeti ellentétek csillapítására nézve. A tábori papok szükséges felszereléséről képet alkothatunk Barbarits Gratus kanizsai ferencesnek, kirendelt ezredkáplánnak³⁹ Zala megye permanens deputációjához írott leveléből. A páter ebben ahhoz, hogy „annak idejében minden akadály nélkül” kimehessen a csapatokhoz, az indulást megelőző 6-7 nappal a megye részéről a következőket kérte Kanizsára: két lovat és egy szekereket a szükséges számmal és pokrócokkal, valamint egy kápolnaszolgát.⁴⁰ A bizottság meghagyta Sümeghy József első alispánnak, hogy a kért felszerelést „az Insurrectionalis Cassa költségén az Könyörgőnek részére meg szerezzé”.⁴¹

A megyék szerény anyagi körülményeit és a tábori lelkészek alkalmazásával kapcsolatos szabályozatlanságot jól jellemzi a következő, Veszprém megyében megtörtént eset. Márkus József, a megyei gyalogság ezredese jelezte az állandó bizottságnak, hogy a káplán megfizetésére a zászlóalj pénztárából nincs felhatalmazása, így nem is adhat számára zsoldot, sőt vonatkozó felsőbb parancs híján el is bocsájthatja. Jelentése nyomán a

³⁷ 1809. április 12. 729. sz. 11. kf. Pest, 1809. ápr. 12. A dunamelléki szuperintendenciához küldött kérvényt ld.: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: DmRERL.), A1/b. (= Egyház(köz)igazgatási iratok) E Osztály, Erdélyből – más Vallású Előjáróktól – Polgári Törvényhatóságoktól küldött Levelek, E 34, 1809. április 12.

³⁸ MNL ZML. IV. 11. (= Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Insurrekciós iratok) 30. dob., 92. sz.

³⁹ MNL ZML. IV. 11. 28. dob., 463. sz., Protocollum Perman. Deput. de Anno 1809, 1809. április 27. 64. sz., 73. p.

⁴⁰ MNL ZML. IV. 11. 30. dob., 108. sz., P. Barbarits Gratus levele a permanens deputációhoz, Nagykanizsa, 1809. május 8.

⁴¹ MNL ZML. IV. 11. 28. dob., 463. sz., Protocollum Perman. Deput. de Anno 1809, 1809. május 11., 108. sz., 123. p.

megye feliratot intézett a nádorhoz azzal a kéréssel, hogy a sereghez „egy illetén Káplánnak felvételét, fizetésének, és Ló portionnak kiszolgáltatását kegyesen megrendelni méltóztassék”.⁴² Válaszában József főherceg azt az iránymutatást adta, hogy dandáronként (tehát magasabbegységenként) szükséges egy-egy tábori káplánt alkalmazni az érintett vármegyék egyetértésével.⁴³ Szorult anyagi helyzetéből adódóan Zala megye állandó deputációja is „szinte a zsugoriságig takarékos” volt. Mikor az ezred káplánja, páter Barbarits fizetésére a számvevő a meghatározott összegnél hat forinttal többet (összesen 47 Ft 17 6/8 xr) számolt föl, ezt felrótták neki.⁴⁴ Nem ok nélkül, ugyanis május közepére a megye insurrekciós kasszája teljesen kiürült, és a deputáció kénytelen volt pénzügyi segélyért fordulni a nádorhoz.⁴⁵

Szintén 1809-ben Pest megye kérésére Kámánházy László váci püspök, mielőtt kirendelt volna egy tábori papot a felkelő lovassághoz, igyekezett az anyagiakat jó előre letisztázni a megyével, azaz, hogy az illetőnek mekkora lesz a fizetése, „honnan, és kitől fogja [azt] annak idejében felvenni”. A püspök egyházmegyéje személyi állományának ismeretében a zsoldot, illetve a felszerelés biztosítását nélkülözhetetlen eszköznek látta papjai motiválásához: „Mert előre látom, hogy ha csak ezekről bizonyossá nem tészem Papjaimat, Közülők egyvalakit nehezen fogok találni, Ki magát tulajdon költségén e' végre ajánlaná, és a' Tábori Papság hivatalját magára vállalná”.⁴⁶ A megye válaszul végzésével ismertette a nádor által kiadott jegyzékben szereplő zsold összegét.⁴⁷ Mikor nem sokkal később a pesti felkelő lovasság katolikus tábori papja a megyétől azt kérte, hogy neki is szolgáltasson ki a charge-ló vagy annak ára, a közgyűlés úgy határozott, hogy nem áll a megye hatalmában, hogy a concurrentionalis kassza terhére adakozzon, majd közölte a folyamodványt az ezredes főkapitánnyal.⁴⁸ Gosztonyi János ezredes erre azt jelentette a megyének, hogy a charge-ló ügye egyedül a vármegye jóakaratótól függ, mert az a concurrentionalis kasszából nem tartható. Mivel a primaplanistákkal, illetve a tábori papokkal kapcsolatos nádori utasításra ígéretet kapott a megye, ennek megérkezéséig felfüggesztette az ügyben a határozathozatalt.⁴⁹ A korábbi insurrekciók során azonban arra is akadt példa, hogy egy-egy tábori lelkész „felülését” nem a megye, hanem az egyházkerület finanszírozta: 1800-ban a Pest megyei insurrekcióhoz állított ifj. Karika Jánost a szuperintendencia saját

⁴² MNL VeML. IV. 1a. 1809. június 3., 5. sz., 230. p.

⁴³ MNL VeML. IV. 1a. 1809. június 11., 50. sz., 240–241. p.

⁴⁴ MNL ZML. XV. 41b. (= Zala Megyei Levéltárban elhelyezett kéziratok gyűjteménye) 41. dob, 277. sz.; VÖRÖS ISTVÁN: Az 1809. évi nemesi felkelés (insurrectio) története Zala vármegyében. f. 27v. (továbbiakban: VÖRÖS, é.n.)

⁴⁵ VÖRÖS, é.n. f. 27v., 33v.

⁴⁶ MNL PML. IV. 3c/11. (= Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési iratok, Insurrekciós iratok) 3. dob., 1025. sz., Kámánházy László váci püspök levele a megyéhez, 1809. április 26.

⁴⁷ MNL PML. IV. 3a. 37. köt., 1809. május 1., 1025. sz., 581–582. p.

⁴⁸ MNL PML. IV. 3a. 37. köt., 1809. május 15., 1175. sz., 671. p.

⁴⁹ MNL PML. IV. 3a. 37. köt., 1809. máj. 23., 1287. sz., 740–41. p.

költségén szerelte fel,⁵⁰ majd a felkelés eloszlása után neki ajándékozta a felszerszámozott lovat is.⁵¹

Kámánházy püspök bő két hónappal az áprilisi levélváltást követően erélyesen felkarolta a megyei felkelés felállításának, illetve az inszurgensek katolikus lelkigondozásának ügyét (melyben minden bizonnyal a protestáns felekezetekkel való versengés is szerepet játszott), ugyanis a megyei lovasezred mellé 10 lovaskatona kiállítására 6000 forintot ajánlott, egyúttal jelentette, hogy a felkelő sereg számára a tábori kápolnához „tartozandó egy némelyeket ki állítván azokat a sereg Tábori Papjához által küldötte”, s ezenkívül a tábori kápolna jövőbeni fogyatkozásainak kipótlására további 1000 forintot adományozott. „Ezen jeles és példás Hazafiúi ajánlásnak szives el fogadása” után a püspök személyesen megjelent prefektusa jelentette, hogy az összeget az inszurrekciós pénztárba befizeti, majd a megye ígéretet tett, hogy a lovassághoz felfogadják a katonákat és tudósítják Gosztonyit a tábori kápolnákra tett ajánlatról.⁵²

Mivel az Apostoli Tábori Helynökség alárendeltségébe tartozó papokkal ellentétben az inszurgens tábori káplánok esetében ideiglenes szerepről, nem pedig egy sajátos egyházi karrierút választásáról volt szó, a felkelés mellett szolgáló papság motivációi eltértek a reguláris hadseregben szolgálatot teljesítő társaikétól. Az anyagi ösztönzők mellett a tábori lelkészek egy részénél a hazafias indíttatás, a felkelés ügyével való érzelmi-értelmi azonosulás is adathatóan jelentős szerepet kapott. Seregély István, a Veszprémben található Takácsi református prédikátora számára 1797-es felkelése meghatározó élménynek bizonyult. Seregélyt gróf várkonyi Amade Antal, a megyei lovasság ezredskapitánya szolgálataiért dicséretben részesítette. Az 1808-as diétát követően barátjának, Kreskay Imrénnek, az idős költőnek, egykori pálos szerzetesnek írt episztolája tanúsága szerint ismételtelen elgondolkodott rajta, hogy hazafias felindulásból önként jelentkezik felkelőkhöz tábori lelkésznek: „Hogy jó Vitéz voltam hajdan Szombathelynél / Most is ki mutatnám ugyan azon helynél. / Kész vagyok ha szükség ismét inszurgálni / Engem erőszakkal nem szükség kurkálni”. Erről azonban részben Kreskay unszolására, részben nem megfelelő fizikai kondíciója miatt végül letett.⁵³ 1809-ben Veszprémben, a felkelés szervezése során a közgyűlési jegyzőkönyvbe feljegyezték, hogy Csobrántzy Ferenc „Eösi Plébános Ur mind önnön Hazafiúi buzgóságából mind Ő Excellentziájának Megyének Püspökjének rendelésébül a Nemes Felkelő Lovas Ezeredünkhöz Hadi Káplánnak magát ajánlotta.”⁵⁴ A protokollumban tehát a felsőbb utasítás által keletkeztetett kötelesség mellett szimbolikus jelentőséget kapott a szolgálat önkéntességének és a haza iránti elkötelezettség kinyilvánításának motívuma is. Mint azt a református Seregély és a katolikus Csobrántzy esete is mutatja, az inszurgens tábori káplán szerepének

⁵⁰ DmRERL. A/1.a. (= Egyházkerületi jegyzőkönyvek) 6. köt., Part. Cons., Pest, 1800. november 5., 13. sz., 348. p.

⁵¹ DmRERL. A/1.a. 6. köt., Gen. Cons., Szalkszentmárton, 1801. április 14–15., 15. sz., 360. p.

⁵² MNL PML. IV. 3a. 38. köt., 1809. július 13., 1574. sz., 78–79. p.

⁵³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZK Kt.) Oct. Hung. 57. ff. 33r–35r.

⁵⁴ MNL VeML. IV. 1a. 1809. május 24., 79. sz., 208. p.

(önkéntes) felvállalása az alsópapság számára az egyik lehetséges formáját jelentette a patriotizmus tevékeny kinyilvánításának, és a felkelést lebonyolító megyei nemesi elit oldaláról történő elismerésen keresztül némi presztízsemelkedéssel is járhatott.

Felekezeti megoszlás

A reguláris hadseregnél a korszakban mindvégig problémát jelentett a protestáns katonák lelkigondozása. A cs. kir. seregben az 1781-es toleranciarendelethez hivatalosan csak katolikus hitéletet lehetett folytatni, és ezt követően sem hivatásos, hanem csak kisegítő tábori lelkészek láthatták el ezt a feladatot.⁵⁵ A francia háborúk időszakában a reformátusok hiába folyamodtak időről-időre azért, hogy a reguláris hadseregben is engedélyezzék protestáns tábori káplánok alkalmazását. 1803-ban a Helytartótanács egy intimátummal (2040. sz., 1803. jún. 18.) elrendelte, hogy az újoncok kiállításának sikerre vitele érdekében a kálvinista prédikátorok „a Cathedrából való nem csak egyszeri ki hirdetés által, a reájok biztatott népet azon Királyi jóakarattal és a Capitulationnak Conditioiról 's jótéteményeiről és ezekből minnyájokra terjedendő hasznokrol tökéletesen tudósítsák és mindent el kövessenek, hogy az, erről a tárgyrol illendő oktatást vevén, a katonaságra magát annal készebben adja”.⁵⁶ Ennek ürügyén a tiszáninnyi református szuperintendencia azzal a kéréssel fordult a dunamelléki kerülethez, hogy ez megfelelő alkalom lenne arra, hogy az uralkodóhoz folyamodjanak a tábori papok állításáért esedezve.⁵⁷ 1806-ban felirat is született ebben az ügyben.⁵⁸

Az inszurrekció esetében ilyen problémák, ha voltak is, az egyes törvényhatóságok szintjén dőltek el. Felsőbb határozat híján a felkelésnél szolgáló tábori káplánok összetételét – egy-egy megye anyagi lehetőségein túl – mindennekelőtt a helyi nemesség mindenkori erőviszonyai és a felkelők felekezeti megoszlása befolyásolta, amellyel hozzávetőlegesen tisztában voltak a mozgósítás adminisztrációját intéző deputációk is.⁵⁹ 1797-ben Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék inszurgenseiből „egy Korpussá leendő Nemes Sereg” tábori lelkészévé a debreceni szuperintendencia által Kömley János munkácsi prédikátor neveztetett ki.⁶⁰ 1809-ben Szabolcsban az 1137 fős felkelő lovasezred felekezeti megoszlása a következőképpen alakult: 88 római, 45 görögkatolikus, 5 evangélikus és 999 református. Nem véletlen tehát, hogy a Sárospatakon iskolázott, frissen felszentelt Terhes Sámuel választották – létszámfelettiként – a sereg mellé kálvinista

⁵⁵ ZAKAR, 2010. 301–357. p.

⁵⁶ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: DtREL), I. 1.a. (= Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve) 3. köt., 1801–1814, Gen. Cons., Szentgál, 1803. május 17–18., 13. sz., 48–49. p.

⁵⁷ DmRERL A1/b. C. Osztály, Tiszamelléki Superintendencia levelei, C 27, 1803. február 22.

⁵⁸ DmRERL A1/b. K. Osztály, Repraesentatiók, K 23, 1806.

⁵⁹ Vö. TÓTH PÉTER: Borsod vármegye az 1809. évi inszurrekcióban. In: Franciák Magyarországon, 1809. I. köt. Szerk.: Bana József – Katona Csaba. Bp.–Győr, 2010. 163–188. p., 174. p.

⁶⁰ *Magyar Hírmondó*, 1797. jún. 30., 52. sz., 782. p.

lelkésznek.⁶¹ 1797-ben Pápán, Veszprém megyében a lovas felkelőkről készített lajstrom tanúsága szerint a 260 mozgósított kismemes túlnyomó többsége protestáns volt (69% református, 22% katolikus, 9% evangélikus).⁶² A protestáns veszprémi inszurgensek 1797. június 7-én folyamodványt nyújtottak be a megyéhez annak érdekében, hogy az 1791:26. tc. alapján mentse fel őket a római katolikus misén való részvétel alól, amire a hadi regulákra hivatkozva kötelezik őket.⁶³ A felkelők felekezeti megoszlására tekintettel az egykori jezsuita, Paintner Mihály rátóti prépost mint a lovasság, illetve a zirci apátságból Dréta Antal mint a gyalogság katolikus káplánja⁶⁴ mellé egy református tábort lelkészt rendelt ki a szuperintendencia: Vásárhelyi Sámuel füredi, majd a már említett Seregély István takácsi prédikátort.⁶⁵ Az 1808:2. tc. alapján kiállított 1809-es felkelés során azonban már csak egyetlen katolikus tábort alkalmazott a megye a lovasságnál, a már szintén említett Csobrántzyt. 1797-ben a túlnyomóan protestánsok lakta Szatmárban a megyei inszurrekció tábort káplánja az alakulat vezérének, a katolikus gróf Károlyi József főispánnak a bizalmi embere, egykori nevelője s „Bibliothekáriussa”, „P[áter] Henyei”, azaz Henyei László piarista paptanár lett.⁶⁶ A századforduló inszurrekciójánál, a reguláris hadsereghez hasonlóan, a katolikus tábort káplánok állományának számottevő részét szerzetesek adták. Esztergom vármegyében például 1797-ben Nagy József, a városban szolgáló ferences szerzetes lett a felkelt sereg tábort papja,⁶⁷ de mint láthattuk, Henyei, Dréta és Barbarits is szerzetesek voltak.

Nem csak római katolikus és kálvinista tábort káplánok teljesítettek szolgálatot a csapatok mellett, országos szinten minden keresztény felekezet reprezentálva volt. Az 1797-es nemesi felkelés során a *de facto* egyesí-

⁶¹ A szabolcsi nemes inszurgens lovas-ezred történetének naplókönyve 1809-ik évben. A megyei levéltár eredeti kézírata után. Kiad.: Ujlaky György. (továbbiakban: UJLAKY, 1880.) In: *Nyírvidek*, 1880. április 29. (5. sz.)

⁶² HUDI JÓZSEF: Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben az inszurgensek körében. In: Uő.: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*. Bp., 2009. (Nemzeti Téka) 74–83. p., 74–75. p. A megyében II. József népszámlálása alapján tekintélyes arányú (13% körüli) nemesség élt, melynek Hunkár Antal közlése szerint körülbelül 2/3-a protestáns volt.

⁶³ DtREL. Okmánytár, 558. sz. (egyszerű másolat), Pápa, 1797. június 7. Eszerint a felkelők közül 366 református, 80 evangélikus és mindössze 80 katolikus volt. Online: Pápai Református Gyűjtemények, papacollege.hu / Levéltár / Okmánytár (letöltve: 2019. 09. 12.).

⁶⁴ OSZK Kismenyomtatványtár, 1798, 4° Magyar Ország 1797 esztendőben fel fegyverkezett nemességnek fő-tisztjei. (továbbiakban: *Kalendárium-töredék*, 1798.)

⁶⁵ BOROVI, 1992. 57. p. Painter neve már az inszurgens tisztikar megválasztásakor szerepel, a megye egyúttal felszólította a szuperintendenst, hogy nevezzen ki tábort lelkészt. MNL VeML. IV.1.a. 1797. április 26., 4. sz., 209. p. Ld. még a veszprémi lovasság törzsének zsoldlistáját, ahol Paintner mellett szerepeltettek egy református tábort lelkészi pozíciót is: MNL VeML. IV.1.a. 1797. április 26., 164. sz., 279–280. p.

⁶⁶ *Kalendárium-töredék*, 1798. Vö. FAZEKAS RÓZSA: A Károlyi család a nyíregyházi örökösök idején. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv*, 17. Nyíregyháza, 2006. 137–148. p., 137–139. p.

⁶⁷ KÁNTOR KLÁRA: Az 1797. évi insurrekció szervezése Esztergom vármegyében. In: *Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára – Évkönyv*, 1993–1994. Esztergom, 1994. 81–96. p., 86. p.

tett, jelentős számú szerb lakossal bíró Bács-Bodrog vármegyében Ross István zentai katolikus plébános mellett tábori papként szolgált Popovits Simon szenttamási görögkeleti plébános is.⁶⁸ Máramarosban a két svadronból és összesen 331 főből álló lovas seregben az ezredkáplán „Görög rituson lévő Közép-Apsai Catholicus Parochus Vlad Mihály Úr” volt, alhadnagyi zsolddal.⁶⁹ Nógrádban Csiky János berceli katolikus káplán és Szelecsényi Nándor legendi evangélikus prédikátor töltötték be e tiszteket.⁷⁰ Az 1797-es felkelés idején evangélikus részről a dunántúli egyházkerület Berky Mihályt rendelte ki a csapatokhoz tábori lelkésznek, aki a korszakban állítólag több inszurrekciót is megjárt.⁷¹ 1809-ben Haan Jánost, a Wittenbergben végzett, sámsonházi (Nógrád vármegye) szlovák lutheránus lelkészt hívta be az egyházkerület a felkelő nemesség tábori káplánjának.⁷²

Az igen nagy területű, felekezeti vegyes nemességgel rendelkező Pest megye – mint láthattuk – az illetékes katolikus püspök mellett a református és evangélikus püspököket is megkereste kérésével. A váci püspök, Kámánházy László április 26-i válaszában közölte, hogy ugyan egyházmegyéje fogatkozást szenved papokban, ám a közjóra és saját áldozatvállalására hivatkozva eleget tett a kérésnek: „én ezen szűkségre nem tekintvén, mind azért hogy azt a’ Köz-Jónak előre mozdítása meg kíváná, mind pediglen, hogy a’ Tekéntetes és Nemes Vármegye’ Kivánságának nyomban eleget tenni kívánó szives hajlandóságomat e’ tekintetben is, meg mutatnám”. Az idő rövidsége és az anyagiak tisztázatlansága miatt azonban azt is kijelentette, hogy papja nem fog tudni megjelenni a május 8-ra kitűzött soroksári szemlén, egyúttal ideiglenes jelleggel intézkedett a felkelők lelkigondozásáról:

„[H]ogy addig is, a’ Ns. Felkelő Lovas seregnél a’ lelkiekben valami fogatkozás ne essen, olly rendeléseket tészek, hogy a’ soroksári Pap, és Fő esperest, ki mellé úgy is segéd Pap rendelve vagyon, a’ többször említett Ns. Felkelő Lovas seregnél a’ lelkiekben minden meg-kivántató szűkséges szolgálatokat meg-tegyen. Sőt talám a’ mennyire a’ Ns. Felkelő Lovas sereg a’ szomszéd Helységekben is meg szállana, hasonlóképpen, az azokban lévő Papok szolgálatjára lésznek.”⁷³

A dunáninnyi református szuperintendencia kurátora levelében a váci püspöknél látványosabb lelkesedést mutatva az ügy iránt leszögezte, hogy „kötelességünket a’ legnagyobb készséggel kívántuk tellyesíteni [...]”

⁶⁸ REISZIG EDE: Bács-Bodrog vármegye története. In: Bács-Bodrog vármegye II. köt. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1909. 28–248. p., 181. p.

⁶⁹ SIMONCHICH INCE: Oratio ad insurgentes nobiles super eo: Hungariae nobilitatis privilegia, sunt patriae tuendae officia. Dicta 1797. in Terra Maramaros Szigethi apud Scholas Pias. Vacii, é.n. [1797.] [2]. p.

⁷⁰ REISZIG EDE: Nógrád vármegye története 1867-ig. In: Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1911. 347–567. p., 493. p.

⁷¹ PAYR SÁNDOR: Berky Mihály, az inszurgensek tábori papja. In: *Harangszó*, 1921. október 16. 329–331. p., 330–331. p.

⁷² HAAN LAJOS: Békés Csaba mezővárosa hajdanáról ’s mostani állapotjáról. Pest, 1866. 51. p.

⁷³ MNL PML. IV. 3c/11. 3. dob., 1025. sz., Kámánházy László váci püspök levele a megyéhez, 1809. április 26.

azzal a' buzgó kívánságunkal, hogy ezen Megyebeli Nemes Seregnek fegyvereit a' Seregek Urának hatalmas segedelme szerentsésittse, Felséges Urunk ditsősségére, kedves Hazánknak oltalmára". Azonban azt szabta feltételként (Kámánházyhoz hasonlóan nem tudva a központi előírásról), hogy a megye rendeljen a katolikusával egyenlő fizetést a kálvinista tábori lelkész számára,⁷⁴ ily módon igyekezve biztosítani a káplánok és a felekezetek közötti egyenjogúságot az ezreden belül. A másodalispán, Szentkirályi László nem sokkal később jelentést tett a megyének, hogy a reformátusok részéről Varga József kandidátust neveztek ki tábori papnak.⁷⁵ A közgyűlés erről tudósítani rendelte az ezredes főkapitányt és utasította, hogy Varga számára a havi fizetését és egyéb járadékát szolgáltatassa ki, valamint, hogy utasítsa őt, hogy „a hasonló esetekben ennek előtte gyakorlott szokás szerént az eő hozzá folyamodandó ágostai valláson lévő vitézekre is Lelki gondosságát terjessze ki”.⁷⁶ Az orosházi evangélikus gyülekezet lelkésze, Simonidesz János azt válaszolta a megyének, hogy a szuperintendens a beszercebányai Liczy Kristófot nevezte ki tábori lelkésznek.⁷⁷

Igen lényeges, bár nehezen megválaszolható kérdés, hogy a nem magyar ajkú (esetleg magyarul egyáltalán nem is tudó) felkelt nemességnek milyen nyelven prédikáltak tábori papjaik. Előfordult, hogy egy inszurgens lovasezred vagy gyalogzászlóalj (illetve az utóbbiakat magában foglaló magasabbegység) több megye etnikailag vegyes lovas-, illetve gyalogszádaiból állt össze (mint a Bars mellett Hont, Zólyom, Liptó, Turóc, Árva megyék inszurgenseiből felállított 3. barsi lovasezred).⁷⁸ A felkelés mobilizációjával kapcsolatban megjelent megyei érdekű hivatalos nyomtatványok között a magyar és a latin mellett akadt példa szlovák (bibliai cseh) nyelvű szövegre is.⁷⁹ Azt is tudjuk, hogy 1809-ben az erdélyi inszurrekció szervezése során, a csapatokat katonai jurisdikció alá adó második mustrák alkalmával, például Kolozs megyében, tekintettel a jelentős számú román inszurgens kismemesre a „nemesi demokrácia” és a hatékonyság jegyében, a hadi büntetőtörvényeket az előjárók a magyar mellett oláhul is megmagyarázták, illetve maga az eskü is két nyelven zajlott. A megyei tisztségviselők buzdító beszédeiket is gyakorta hasonlóan két nyelven tartották.⁸⁰ Elszórt példáinkból mindössze annyi olvasható ki, hogy ahol a legénység felekezeti hovatartozása adott esetben az etnikai megoszlással és az anyanyelvvél is korrelált, pasztorális igényeik kiszolgálására a megyék adott esetben a hatékonyság érdekében igyekeztek a vernakuláris kisebbségi

⁷⁴ MNL PML. IV. 3c/11. 3. dob., 1187. sz., kelt: Solt, 1809. május 10.

⁷⁵ Vö. DmRERL, A1/a. 6. köt., Solti generale consistorium 1809. május 8–10., 6. sz., 506. p.

⁷⁶ MNL PML. IV. 3a. 37. köt., 1809. május 15., 1187. sz., 676. p.

⁷⁷ MNL PML. IV. 3a. 37. köt., 1809. május 11., 1145. sz., 644. p.

⁷⁸ R. KISS ISTVÁN: Az utolsó nemesi felkelés. II. köt. Bp., 1911. (továbbiakban: R. KISS, 1911.) 106. p. A szlovák ajkú nemesség számához, közjogi helyzetéhez és identitásához ld.: DEMMEL JÓZSEF: Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Pozsony, 2014. 21–27. p.

⁷⁹ Ld. pl. az 1808. évi 2. tc. Árva megye használatára kinyomtatott szövegét: Káragice Zákony, které se zachováwať magi, w té Přjpadnosti, kdyby, na ten čas to gest Rokú 1808^{ho} nařjzená Insurreckya, skutečné byla. Baňské Bystřicy, 1809.

⁸⁰ CSETRI ELEK: Az 1809. évi erdélyi inszurrekció. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004. 2. sz. 681–724. p., 696., 700. p.

vagy többségi közegben otthonosan mozgó helyi papságból (is) tábori lelkészt szerezni.

Összességében talán a rendelkezésre álló töredékes adatok alapján sem túlzás azt állítani, hogy az inszurrekciók szervezése során, a szervezést lebonyolító megyék a helyi igényekre tekintettel, a tábori lelkészeket illetően is igyekeztek érvényt szerezni az 1790–91:25 tc.-ben a bécsi és linzi békékre hivatkozva megerősített szabad vallásgyakorlásnak. Bár a tábori lelkészek – közte felekezeti megoszlásuk – ügyében átfogó szabályozás a korszakban nem született, ám a vallási türelem nemcsak az egymást követő inszurrekciók során alkalmazott megyei gyakorlatban érvényesült, de arra mintegy a hivatalosság pecsétjét is ráütötték azzal, hogy elősegítését az 1809-es lovassági szabályzat nyíltan előírta a tisztikar számára.

A tábori papság és a háborús propaganda

Az egyházi értelmiség nagyobb halmazán belül az inszurgens tábori káplánok képezték az egyik olyan fontos csoportot, mely általános és speciális papi feladatainak ellátásán túl (melynek része volt a legénység buzdítása is) gyakorlta a propaganda egyéb eszközeivel is kivette a részét a háborús mozgósításból. A korszak legismertebb verselő cs. kir. reguláris tábori papja Endrődy János Mihály, piarista áldozópap és tanár, aki a francia háborúk kitörtével báró Barco, majd báró Mészáros és végül Stipsits huszárezrednek tábori papjaként utazta be Nyugat-Európát. A háborúk tapasztalatát megörökítő munkája az 1800-as csatározásokban ugyan elveszett, ám tábori káplán korából fennmaradt egy *Die Freidenker* című 1796-os, eredetileg magyar nyelvű beszéde a Barco-huszárokhoz,⁸¹ valamint 1798-ban és 1801-ben kibővítve kiadott költeményei, melyeket a háborúk során készített.⁸²

Jókai Mór *A névtelen vár* című történelmi regényében, melyet részben hiteles dokumentumokra (köztük Kisfaludy Sándornak a nádor számára összeállított inszurrekció-történetére) alapozva írt, romantikus módon cselekményesítette a két pesti inszurgens tábori káplán tevékenységével kapcsolatban rendelkezésre álló szűkszavú forrásokat: „Az ezrednek volt két tábori lelkésze is, egy katolikus pap, *Járossy Mihály*, és egy protestáns lelkész, *Varga József*. Mind a kettő versíró ember volt, s a tábortűznél sokat versengettek egymással, hogy melyiknek a verse hathatósabb. A Viczay-ároknál is ott voltak mind a ketten lóháton. – No páter! – kiáltott most *Varga* a másiknak e szorongattatásban – most fűjjük el a költeményeinket. Lássuk, melyikünké gyújt jobban? S azzal hozzáfogtak ketten kétfelől harcosokat lelkesíteni szép rímes alexandrinusokban. S mind a két versnek egyforma hatása lett. A vitézek új tűzre gyulladtak.”⁸³ Bár Jókai érzékletes elbeszélésének szereplői valóban léteztek, regénye természetesen alapvetően fikció, melytől azonban a valóság ez esetben nem is állt annyira távol.

Az 1809-es szabolcsi inszurgensek naplójából számos dolog kiderül a megyei elit kommandírozta inszurgens nemesség sajátos mentalitására,

⁸¹ ENDRŐDY, JOHANN NEPOMUK: Die Freidenker – Eine Rede gehalten an das K. K. Barkoische Hussaren-Regiment bey dem Schlusse des Jubiläums. S. l., 1796.

⁸² SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. II. köt. Bp., 1893. 1302–1304. p.

⁸³ JÓKAI MÓR: Névtelen vár. (1877) Sajtó alá rend.: Harsányi Zoltán. Bp., 1965. 449. p.

kollektív reprezentációját szolgáló társadalmi gyakorlataira, általában véve az inszurrekció szertartás- és diskurzusrendjére nézve is. A felkelő seregek mozgósítását, táborozását és demobilizációját is végigkísérte a kor nemesi életformájára igen jellemző folytonos ünneplés, lakomázás és az ezzel járó muzsika, dalolás, számos szónoklat és alkalmi vers.⁸⁴ A napló rávilágít a tábori lelkészek felkelésben betöltött szerepének, funkcióinak sajátos aspektusaira is. A felkelés mobilizációja során, a második mustra és az inszurgensek esküje alkalmából a megyei tisztek szokásos szónoklatai mellett elhangzott Terhes Sámuel, ki „a’ Pataki Oskolából előkelő személy volt”, „igen szép beszéde” is, melyben „a’ Haza szeretetét, és az a’ mellette felkelő nemes vitézek tulajdonságait festette le”.⁸⁵ A június 25-én Kis-újszálláson tartózkodó inszurgenseknek már tábori lelkészi kötelességeinek eleget téve prédikált.⁸⁶ Július 29-én Anna napját a szabolcsiak több napon keresztül ünnepelték, összekapcsolva az inszurrekciót és a helyi köznemesi elit szokásos reprezentációs gyakorlatait. Mikor Nozdroviczky kapitány ünnepi ebédet tartott, ahol „az egész Tisztség jelen volt”, ott „*Tiszt. Terhes Ur extempore egy furcsa verset írt*”.⁸⁷ Hogy a versek különféle funkciókban mennyire fontos részei voltak a felkelők reprezentációjának, azt jól mutatja a szabolcsiakról, s minden bizonnyal általuk beküldött tudósítás, mely a nádornak augusztus 10-én a Somló hegye alatt az ezrednél tett látogatásáról adott hírt. A lap az események menetének leírása mellett névtelenül közölte azt a verset is, mely Gencsy Ferenc ezredesfőkapitányi előléptetését és a szabolcsi inszurgenseket ünnepelte.⁸⁸ A tábori papság a számára kötelezően előírt általános plébánosi feladatok, illetve a specifikus tábori lelkészi kötelességek (közimádságok, buzdító prédikációk) teljesítése mellett, mint literátus, retorikailag-poétikailag képzett professzionális réteg, hivatása határain túl a nemesség hétköznapi és ünnepi társadalmi kommunikációjában betöltött feladatokat is elláthatta.

Hogy a Jókai regényében említett Járosy valóban verselt-e, nem tudjuk, ám az bizonyos, hogy Varga József igen. Vargától, mint az ezred tábori prédikátorától ugyanis 1809. október 7-én *Buzdító Szózat* címmel hosszabb költemény jelent meg Kultsár István lapjában.⁸⁹ Ez az alkalmi vers kifejezetten a pesti lovasezred számára íródott, így a bevett nemesi nemzetre vonatkozó szólamok mellett egyúttal erősen lokálpatrióta töltetű volt: a vezérőrnagyi előléptetéssel megjutalmazott Gosztonyi János ezredeskaptány, majd a helyébe lépő báró Prónay Lajos laudációja mellett számos utalást tartalmazott Pest városára és a megyére nézve is.⁹⁰

⁸⁴ MEDGYESY S. NORBERT: „Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy insurgeáltál!” – A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratos gyűjteményekben. (1790–1825) In: Franciák Magyarországon, 1809. II. köt. Szerk.: Bana József – Katona Csaba. Bp.–Győr, 2012. 123–165. p., 157–158. p.

⁸⁵ UJLAKY, 1880. *Nyírvidék*, 1880. április 29. (5. sz.)

⁸⁶ UJLAKY, 1880. *Nyírvidék*, 1880. május 27. (9. sz.)

⁸⁷ UJLAKY, 1880. *Nyírvidék*, 1880. június 17. (12. sz.)

⁸⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1809. II. szeptember 15. (Toldalék) [1–3.] p.

⁸⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1809. II. október 7. 226–228. p.

⁹⁰ Az R. Kiss István által összeállított ezrednévsor hiányos, abban ugyanis egyik tábori káplán neve sem szerepel: R. KISS, 1911. 49–57. p.

Seregély István, Takácsi református lelkésze 1797-ben mint „a Tk. Komárom és Győr Vármegyéknek közönségesen, különösen pedig Vármegyének Tábori Prédikátora” szolgált, ugyanezen felkelés alkalmával kéziratban maradt verset írt gróf várkonyi Amade Antal, a veszprémi inszurgensek ezredskapitányának tiszteletére.⁹¹ Ez, a szintén az alkalmi igényű rendi költészet nagy hagyományába illeszkedő, kéziratban maradt vers nem az inszurgensekhez írott buzdítás volt, hanem az ezredesnek szóló laudáció, amely illeszkedett az inszurrekció nyilvános szertartásrendjébe.

Az inszurgens tábori papság fontos szerepet játszhatott a zászlószentelő szertartások menetében (amennyiben új zászlókat vettek használatba vagy régiakat újítottak fel, egészítették ki új elemekkel),⁹² melyekkel általában a zászló alá tett ünnepélyes eskük, megyei búcsúzó beszédek, illetve a felkelők kerületi generálisok által elvégzett szemléi is összekapcsolódtak (ez utóbbi kettő az előbbihez közeli, de nem feltétlenül ugyanarra a napra esett). E komplex ünnepségek során az eskük révén a felkelők polgáriból katonai juriszdikció alá kerültek, és a világi és egyházi szónoklatokkal elbocsájtották őket a megye kebeléből. E szertartásokon előfordult, hogy a prédikációt nem valamelyik helyi plébános, hanem már maga a megyei inszurgens alakulat tábori papja mondta. Így történt például 1797. június 29-én Sáros vármegyében, Eperjesen, ahol miután Klobusiczky György szepesi kanonok felszentelte a zászlót, azt a piactérre vitték, ahol átadták a seregeknek, akikhez Péchy Antal tábori pap intézett „hathatós Beszédet, a melynek hallására mindenfelé könnybe lábbadtak a szemek”, s ezt követően került sor magára az esküre.⁹³ Egy munkácsi tudósítás szerint hasonló ceremónia zajlott július 3-án Ugocsában is „minden rendű, és Vallású temérdek sokaság’ jelenlétében”: a szertartás a tiszaujlaki katolikus templomban kezdődött „az ott lakó T. Plébános által; ’s végződött a’ Lógerben, az egyesültt T. N. Vármegyék’ Seregének már tudva lévő Tábori-Káplánnya által”.⁹⁴

Arra is akadt példa, hogy a korszak egyéb alkalomból (leggyakrabban zászlószentelők kapcsán) született prédikációihoz hasonlóan az inszurgens tábori papok a rájuk bízott csapataikhoz intézett prédikációikat sajtó alá adták. 1797-ben így tett Szent István nap alkalmából Komárom vármegye felkelőihez a szombathelyi táborban tartott egyházi beszédével Felsőlisztkői Kudlik Ignác, a csallóközi Dercsika katolikus plébánosa. A prédikáció üzenete a királyhoz való lojalitás, a patriotizmus és a (nemesi) vitézség erényei körül forgott, egyúttal explicite is harcra buzdította a komáromiakat a valóság ellenségeiként és a forradalmi eszmék terjesztőjeként felfogott hódító francia hadsereggel szemben:

⁹¹ OSZK Kt. Quart. Hung 571. Másolata: Fol. Lat. 3804. ff. 189v–194v.

⁹² Ld. pl. az 1741-es baranyai inszurgens zászló újbóli felszentelését, mely „mostan pedig új aranyos gombbal ’s tsillaggal fényesítettett, nem különben egy arannyal varrott szép pántlikával, melyet Nagy-érdemű Országunk’ Birájának ’s Fő-Ispányunknak Végh Péter Ő Kegyelmességének Élete’ párja Nádasdy Erzsébet Aszszony ajándékozott”. *Magyar Hírmondó*, 1797. július 25. 107–108. p.

⁹³ *Magyar Hírmondó*, 1797. július 29. 123–124. p.

⁹⁴ *Magyar Hírmondó*, 1797. szeptember 5. 311–312. p.

„Által-adja ellenségeket győzhető kezeitekbe, és hatalmas karjaitoknak birtoka-alá veti őtet a' ti Istenetek, az az: a' Magyarok Istene [...]. Ereszszétek a' minden Religio nélkül szükölködő Francia ellenségeket segítséget keresni akár minémü hadi Tudományában, akár pajkoskodó rablások által gonoszúl gyűjtött tündér kintsében, akár maga meghitt, 's magában már meg-hasonlott kórmány Zavarékjában. [...] A' Régi Magyarok Istene veletek utazik – mit nem-remélhettek? tsak jó 's hiv Vitézek, tsak igaz 's buzgó keresztények legyetek. Amen.”⁹⁵

Haditettek és jutalmazások

Kisfaludy Sándor inszurrekció-története, pontosabban annak a felkelők haditetteit lajstromozó függeléke (*Anhang*) többek között néhány tábori lelkész győri ütközet során tanúsított helytállásáról is beszámolt. A veszprémi tábori papja, Csobrántzy Ferenc az 1809. június 14-én Győrnél maga is az ezredével tartott, és egy sebesült somogyi inszurgent sajátkezűleg látott el „a csata forгатagában”.⁹⁶ Ifj. gróf Zichy Ferenc ezredskapitány megyének írt beszámolója részletesen kitért az ezredkáplán „szinte olly Emberi, mint Keresztyéni nem utolsó bátorsággal járó tselekedet[ére]” is, „a' ki is a' győri ütközetnél jelen lévén, midőn egy Somogy Vármegyei Nemes Vitéz meg sebesedve jött volna, és sehol se orvost nem talált, ez a' Tisztelendő Úr metszette ki maga a' felső ajakából a' golyobist, 's be kötvén sebet fájdalomaitól egyrészt meg szabadította”.⁹⁷ Járosy Mihály, a katolikus pesti tábori káplán szintén Győr mellett, „a csata leghevesebb tüzében mindig állhatatosan a csapatnál maradt és a legénységet hazafiasan bátorságra buzdította”,⁹⁸ hasonlóan tett az ezred református prédikátora, Varga József is.⁹⁹ Míg tehát Csobrántzy humanitárius tevékenységével, addig Járosy és Varga a katonák harci szellemének serkentésével tűnt ki a többiek közül. Az 1809-es nádori napló október 14-i bejegyzéséből kiderül, hogy a pestiek kálvinista tábori lelkésze (minden bizonnyal Varga) azzal a kéréssel jelentkezett József főhercegnél, a felkelés fővezérének, hogy amennyiben ismét háborúra kerülne sor, úgy meg kíván válni lelkészi hivatalától és a csapatnál teljesítene szolgálatot második lovassági századosként (*Rittmeister*). A főherceg ugyan nagyon megdicsérte, de kérésének furcsasága miatt kénytelen volt elküldeni az illetőt.¹⁰⁰

A reguláris hadsereg tábori lelkészei közül az 1809-es háborúban egyedül Matthias Simonovich, az 50. sz. német „Graf Stain” gyalogezred lelkésze esett el május 3-án Bassanónál.¹⁰¹ Győr monográfiája, Szávay

⁹⁵ KUDLIK IGNÁC: Szent István király napi prédikáció, [...] N. Komárom Vármegye' insurgens vitézeinek. Szombathely, 1797. 6–8. p.

⁹⁶ KISFALUDY, 1931. 284–285. p.

⁹⁷ MNL VeML. IV. 1b. (= Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok) 1810. január 12., 8. sz., GR. ZICHY FERENC: A' Weszprim Vármegyei Felkelő Nemes Lovas Ezered' a' Felállítatásnak első napjától fogva azon utolsó napig, mellyben az Ellenség előtt állott.

⁹⁸ KISFALUDY, 1931. 296. p.

⁹⁹ KISFALUDY, 1931. 319. p.

¹⁰⁰ József nádor iratai, 1807–1809. III. köt. Kiad.: Domanovszky Sándor. Bp., 1935. Az 1809-iki napló, október 14. 753. p.

¹⁰¹ BIELIK, 1901. 309. p.

Gyula jegyezte fel, hogy a kismegyeri ütközetben az elesettek között volt egy Haagen Miksa nevű karmelita szerzetes, tábori lelkész is, ám ezt egyéb forrás nem erősíti meg.¹⁰² Kitüntetést ugyanebben, illetve a következő évben a hadjárat során végrehajtott haditettekért számos tábori lelkésznek adtak: összesen 10 ezüst és 2 arany *Geistliches Verdienstkreuzot*, 2 „legfelsőbb megelégedést” (*Allerhöchste Zufriedenheit*) osztottak ki döntően reguláris tábori káplánoknak, de a kitüntetettek között akadt a *Landwehr*-nél, illetve önkéntes zászlóaljban szolgáló tábori pap is. Ignaz Ramsch, a lipótvárosi garnizon káplánja arany polgári érdemérmét (*Goldene Civil-Ehrenmedaille*) kapott. A kitüntetettek közül ketten magyar alakulatnál szolgáltak: Udvardy Vince a 60. sz. magyar sorjalogezred tábori papja az asperni csatában való helytállásáért, Zsull Jakab a 4. sz. huszárezred káplánjaként jutalmaztatott ezüst lelkészi érdemérmével.¹⁰³

A fentiekből kitetszik, hogy az 1809-es háború során a reguláris hadseregnél, illetve egyéb csapattesteknél szolgáló tábori lelkészekhez hasonlóan – bár az inszurgens tábori papság esetében is előfordult, hogy közvetlenül kitették magukat az ellenséges tűznek, ám az előbbiekkal ellentétben – nem tudunk arról, hogy az 1809-es háború során az említett haditettekért bármiféle állami katonai kitüntetésben, elismerésben vagy egyéb jutalomban részesültek volna. Azonban a vármegyék maguk is törekedtek arra, hogy inszurgens hőseik haditetteit az állami kitüntetések mellett vagy helyett honorálják. Csobrántzy plébánosnak, „ki magát jeles tetteivel megkülönböztette vala”, közvetlenül a háborút követően, tábori káplánként végzett szolgálataiért Veszprém vármegye egyházi beneficium megszerzéséhez nyújtott segítséget.¹⁰⁴ A megye felírt a király által frissen kinevezett Kurbély György megyéspüspökhöz és Csobrántzy érdemeit méltatva arra kérte, hogy mivel a plébános „nagyobb egyházi Tisztségre érdemes”, ügyét „Felséges Urunknál elől mozdítani és ajánlott Tisztelendő Úr meg jutalmaztatását [sic!] eszközteni méltóztasson”.¹⁰⁵

* * *

Bár 1809-et követően a nemesi felkelés fegyverbe szólítására többé nem került sor, ám az intézmény csak az 1848. évi áprilisi törvényekkel kopott ki a magyar jogrendből. A kor négy inszurrekciója során a mobilizációval járó számos nehézség dacára a felkelő alakulatok viszonylag gyors kiállítása és felszerelése mind az udvar, mind más vármegyék számára megmutatta a megyei adminisztrációk működésének „viszonylag jó határfokát, máskor és más célra is felhasználható operatív, expeditív voltát is: képességét egy nemesi-nemzeti hadsereg önerőből való gyors kiállítására”.¹⁰⁶ Ennek a

¹⁰² SZÁVAY GYULA: Győr – Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. 81. p.

¹⁰³ A kitüntetettek névsorához ld.: BIELIK, 1911. 310–332. p.

¹⁰⁴ MNL VeML. IV. 1a. 1810. január 12., 18. sz., 9. p.

¹⁰⁵ MNL VeML. IV. 1b. 1810. január 12., 18. sz., Veszprém vármegye Kurbély György veszprémi megyéspüspöknek.

¹⁰⁶ VÖRÖS KÁROLY: Kisfaludy Sándor világa. In: A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei, 18. (1986). Szerk.: Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém, 1987. 447–450. p., 448. p.

nagyobb folyamatnak a részeként – a rendelkezésre álló töredékes információk alapján – a nemesi felkelők lelkigondozásának biztosítása különösen sikeresnek mondható. A tábori lelkészséget illetően a felkelés jelentette intézményi kereteket a széleskörű autonómiával rendelkező törvényhatóságok az illetékes püspökségekkel együttműködve, a helyi adottságokat figyelembe véve tölthették fel. A megyéknek ily módon az inszurrekció, mint *par excellence* nemesi-nemzeti jellegű fegyveres testületen belül úgy a lokális igényeknek, mint az általánosabb nemzeti szempontoknak sikerült érvényt szerezniük, különös tekintettel a többfelekezeti országban való békés együttéléshez nélkülözhetetlen szabad vallásgyakorlásra.

A katolikus és református egyházak uniójának kérdésköre a *Sárospataki Füzetek* és a *Sárospataki (Református) Lapok* hasábjain a 19. században

Godzsák Attila

A *Sárospataki Füzetek* és a *Sárospataki (Református) Lapok* hasábjain több ízben foglalkoztak a protestáns unió létrehozásával, a református és evangélikus egyház egyesülésének lehetőségeivel, irányvonalával. Azonban néhány esetben egy sokkal ritkábban felmerülő – bár a felszín alatt kétségtelenül lappangó – kérdéskör, a katolikus és református egyház egyesülésének lehetőségei is napirendre kerültek. A két egyház – különösen a református – egymáshoz viszonyulásának vizsgálatához kiváló talajt biztosít ez a két lap. Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány sorban ismerjük meg a két vizsgált sajtóorgánomot.

1857 nyarán indult útnak a *Sárospataki Füzetek*. Ezzel egyébként az egyik legkorábbi református lap volt Magyarországon és a legkorábbi lap Zemplén megyében.¹

A magyar református egyház időszaki sajtójának előtörténete 1793-ban vette kezdetét, amikor Ambrózy Sámuel beszercebányai evangélikus lelkész kiadta a *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales Evangelicorum Augustanae et Helveticae Confessionis in Austriaca Monarchia* [Az Austriai Birodalomban levő Ágostai és Helvét Hitvallású Evangélikusok Új Egyházi és Iskolai Évkönyvei] c. folyóiratát. E közös evangélikus és református egyházi, negyedévenként megjelenő latin nyelvű folyóirat 1803-ig élt, amely idő alatt kilenc füzete jelent meg (az 1795 és 1802 között szünetelt). Az első magyar nyelvű református folyóirat a Fábíán József veresbényi református lelkész által szerkesztett *Prédikátori Tár* volt. Első kötete 1805-ben látott napvilágot – 1806-ban Fábíánhoz társult Lácza József lelkész –, de 1807-ben megszűnt. Összesen három kötete jelent meg, egy-egy kötet négy fogásból (füzetből) állott és alcíme szerint olyan gyűjtemény kívánt lenni, amelyben „a prédikátori hivatalra tartozó mindenféle szükséges dolgok egymás után röviden feltaláltatnak”.²

Ezt még követte egy szintén hasonló *Lelkipásztori Tárház* c. pesti lap, mely csupán 1818-ban jelent meg. De az első lap, melyben a prédikációk mellett helyet kaptak az egyházi közélet kérdései, a nevelés, iskolaügy, a tudományos irodalom, egyháztörténelem, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, mely 1842 és 1848 között működött. Ezt követte „második gene-

¹ A megyei lapok datálásában a következő források voltak segítségünkre: FÜLÖP ATTILA: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1842–1963. Miskolc, 1964.; CSATLÓS ISTVÁNNÉ: Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1918-ig. Miskolc, 1989.

² CZEGLE IMRE: A református időszaki sajtó. In: Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978. Főszerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica, V.) 474–479. p. Online: Magyar Nemzeti Digitális Archívum, mandadb.hu – 2019. december. (továbbiakban: CZEGLE, 1983.) 203. p.

rációként” – ha a kolozsvári, erdélyi kiadásokat nem nézzük – a *Sárospataki Füzetek* és a vele egy évben induló *Debreceni Főiskolai Lapok*.³

Visszatérve a *Sárospataki Füzetek*hez, a folyóirat alcíme *Protestáns és tudományos folyóirat*, mely „Egyház és nevelés, tudomány és irodalom körében” adott közre tanulmányokat, cikkeket, közleményeket. 1869-ben jelent meg az utolsó lapszáma, majd 1904-ben indult újra két évfolyam erejéig egy azonos nevű utódlap.

1882 és 1905 között *Sárospataki Lapok* címen, a Sárospataki Irodalmi Kör közlönyeként jelent meg egy lap heti rendszerességgel, mely tájékoztatta az olvasóközönséget a kálvinista egyházban történt kulturális eseményekről, tudományos eredményekről, vallási reformokról, a hívekre és egyházi tisztviselőkre vonatkozó jogszabályokról, rendeletekről. Azonban a lap munkatársai és stílusa iránt az egyházon belül indított támadások következtében a tiszáninneri egyházkerület 1905-ös közgyűlése a lap anyagi támogatásának megvonása mellett döntött. Az egyházkerület és a főiskola részéről azonnal felmerült a probléma, hogy ha megszűnik a lap, akkor nincs olyan orgánus, amely az egyházkerületben történő eseményekről tájékoztatna.

Ezért folytatólag *Sárospataki Református Lapok – A Tiszáninneri Ev. Ref. Egyházkerület és a Sárospataki Főiskola közlönye* címmel újraindították a lapot, mely 1907-től kezdve egyre inkább a pataki tanárok tudományos felfedezéseinek, fejtegetéseinek orgánusává vált. Az 1919-es tanácsköztársaság a lapot betiltotta, és csak 1921-ben indult újra. Ettől kezdve szinte kizárólag az egyház közlönyeként szolgált, majd pedig 1948 decemberében szűnt meg.

A történelmi háttér

Ugyan nem kívánunk a század teljes uniós irodalmával foglalkozni, de ahhoz, hogy el tudjuk a korban helyezni a lapokban megjelent írásokat, és megértsük azok egyes utalásait, röviden át kell tekintenünk a 19. század uniós irodalmát. A században az egyik első munka, mely ilyen jellegű gondolatokat fogalmaz meg, a református Kolmár József 1817-es *Kegyelem temploma* címen nyomtatásban is megjelent prédikációja, azonban ő nem hitbeli, hanem szeretetbeli egyesülést prédikált, szavai kevés értő fület találtak ekkor.⁴

Az egyik reagáló Kovács József dadai katolikus plébános volt, aki *Igazság temploma* címmel írt reakciót, melyben kifejti, hogy véleménye szerint Kolmár a vallástalanságra nyit utat: „Meggondoltad-e, hogy amely fegyvert emelsz a Katholica Anyaszentegyházra, ugyanazt fordítyák a hitetlenek a te Ekklezsiád-nak pusztítására is?” Kolmár nem felelt Kovács

³ CZEGLE, 1983. 203–204. p. Kontroll-adatbázis a protestáns sajtóról készült 1284 tételt tartalmazó gyűjtés: KISS ENDRE JÓZSEF: Bodrog-parti könyvesház. Sárospatak, 2016. 208–254. p. (A gyűjtés vélhetően elütés miatt 1826-os kiadásúnak írja a valójában 1926-os szentesi kiadású *Tiszamellék* c. lapot, továbbá az 1842-es kiadású, szintén Sárospatakon a Sárospataki Ifjúsági Egyesület által kiadott *Nincs többé unalom* c. lapot egyéb forrásban – többek között az Országos Széchényi Könyvtár adatbázisában – nem találtam.)

⁴ KIRÁLY KELEMEN: Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon. New Brunswick, 1965. (továbbiakban: KIRÁLY, 1965.) 40. p.

vádjaira, de még abban az évben egy újabb prédikációjával keltett feltűnést, ugyanis nem az akadályok elgörgetésére koncentrált, hanem csak felsorolja panaszait a megosztottság miatt. Erre még két felelet érkezett egy névtelen szerző és Fejér György egyetemi paptanár tollából.⁵

A katolikus szerzők ekkortájt még többnyire németről fordított ellenreformációs írásokkal kívánták az egységet – azaz a rekatolizációt – előremozdítani.⁶

Az egykori sárospataki teológushallgató Balogh Péter, aki áttért a katolicizmusra, 1823-ban adott ki egy írást *Reggeli gondolatok a keresztény Vallások Egyesülhetésekről melyekre 1819-ben Theodul Estvéinek olvasása ébresztett, most pedig levél formájában kinyilatkoztatott egy Ifjú Hazafi, Pesten* címmel. Ő öntudatos vallási életet és lelkiismereti szabadságot hirdet. Szerinte az emberek egyesével tudnak lelkileg közeledni, mert rajtuk múlik az egység ügye, épp ezért először a reformátusoknak és evangélikusoknak kell egységre jutniuk, utána lehetne a katolikusokkal egységre törekedni. Felemlít példákat is a világból, az evangélikus Poroszország rendezetileg írta elő a templomképek festését, Angliában az oltár előtt térdelve veszik magukhoz az úrvacsorát az anglikán protestánsok. Szerinte ezek itthoni megvalósulása után Róma egyházfegyelmi kérdésekben tehetnek engedményeket, pl. a két szín alatti áldozás.⁷

1822-ben Báthory (Báthori) Gábor szuperintendens, aki egyébként lehetetlennek tartja az uniót, két beszédet tartott, melyek újabb hullámát indították el a vitáknak. Ezek a beszédek írásban is megjelentek *Az Evangéliumi kér. Tolerantia két prédikációban előadva. Melyek közül az elsőben az mutatattik meg, hogy a Keresztényeknek a vallás dolgában egy értelemre jutásuk lehetetlen. A másodikban, hogy a vallások közt levő különbségek ellent- állván, a Hazafiaknak nyugodalmasan, tsendesen és boldogan élhetnek együtt* címmel, majd egy harmadik írás is napvilágot látott a tollából rövidesen, *Lehet-e van-e egyedül idvezítő Ekklezsia, s ha lehet, s van, melyik az?* címmel. A beszédeket a katolikusok sértőnek és tévedésekkel telinek találták. Báthory szerint a katolikusok rekatolizálni akarnak engedmények nélkül, nem pedig egyesülni. Az ő prédikációira először egy névtelenségben maradó katolikus pap válaszolt, majd Ágoston János katolikus egyetemi paptanár, de reagált rá Guzmics Izidor is, akiről lejjebb részletesen fogunk szólni. A névtelen szerző a vádak visszautasítása után személyeskedő hangsúlyban ír, Ágoston János szintén élesen támadta a szerzőt,⁸ *Vizsgálata azon prédikációnak: Lehet-e, van-e egyedül idvezítő ekklezsia?* címmel.⁹ Azonban meg kell említeni, hogy „fogyás” tekintetében igencsak sikeres volt Báthory első műve, ugyanis még a kiadás évében két

⁵ KIRÁLY, 1965. 41–42. p.

⁶ KIRÁLY, 1965. 42–43. p.; SZALKAY RÓBERT: A protestáns-katolikus unió gondolata Magyarországon 1817-ben. In: Tanulmányok Prof. Dr. Dr. Csohány János tiszteletére. Sárospatak–Debrecen, 2009. (továbbiakban: SZALKAY, 2009.) 45–46. p.

⁷ KIRÁLY, 1965. 44–46. p. Itt meg kell jegyezni, hogy személyes véleményem szerint Balogh jól gondolta ezen engedményeket, hiszen a keleti rítusú katolikusoknál is két szín alatti áldozás van, és engedélyezett a protestánsok számára szintén fontos papi nősilés is.

⁸ KIRÁLY, 1965. 48–49. p.

⁹ SZALKAY, 2009. 50. p.

újabb kiadást is megért. A visszhanghoz pedig hozzátartozik, hogy gróf Eszterházy László feljelentette Báthoryt a közbéke megzavarásának vádjával.¹⁰

Báthory harmadik prédikációjára felelt egy névtelen „Református Nemes Magyar Hazafi” is *Mágnés, vagy igazi Magyar Keresztény Anyaszentegyház. Egy szó azon kérdésre: Lehet-e, Van-e egyedül idvezítő ekklézsia. Ha lehet s van, melyik az?* címmel. A szöveg nem csupán reakció, hanem propagálása is a katolikus egyházba visszatérésnek, és vágya egy Szent István nyomán nyugvó „nemzeti vallásnak” a német Luther és francia Kálvin tanai ellenében. Elgondolásai szerint, ahogy a mágnes vonzza a vasat, úgy kell az igazságnak az embereket vonzania.¹¹ Azonban szerinte az egység nem valósulhat meg egyhamar. A műre Ágoston professzor meleg szavakkal reagált *Megbővített mágnes, vagyis kifejtése azon tiszta igazságoknak, amelyek indító okul szolgálhatnak minden keresztény felekezetbeli magyaroknak arra, hogy az igaz, nemzeti, római ker. kath. religióban, anyaszentegyházban egyesüljenek a boldogságra* címmel és már-már egy egységes vallású erős államot vizionál a nemzeti ébredés és alávetettség korában.¹²

Fontos kiemelni, hogy 1820 és 1824 között egy folyóirat is megjelent az ügy szolgálatában *Egyházi Értekezések és Tudósítások* címmel. Bár nem ilyen célzattal indult útnak, de mégis az unió ügyét szolgálta. A Közlöny szerkesztője és kiadója Horváth János veszprémi kanonok volt, aki nagy szeretettel viszonyult a protestánsokhoz is. A lap munkatársa volt Versegly Ferenc és Guzmics Izidor bencés apát is. A lapba sok írást küldtek protestánsok is – természetesen – név nélkül, amikben közelítették álláspontjukat a katolikus tanokhoz. A protestáns szerzők neveit Király próbálta kideríteni, hiszen a szerkesztőség számára az levelezéseken keresztül ismert volt.¹³

Itt kell kitérnünk a már kétszer említett Guzmics Izidorra. 1786-ban született, 1806-ban lépett be a Szent Benedek rendbe. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. 1839-ben hunyt el. Életében személyes barátság fűzte Vörösmartyhoz, Kazinczyhoz és Kölcseyhez is. A felekezetek közeledését szorgalmazták cikkei, kisebb tanulmányai, melyek az *Egyházi Tárbán* és Horváth János *Egyházi Értekezések és Tudósítások* c. közlönyében megjelentek.¹⁴

1822-ben olvasta Báthori Gábor pesti szuperintendens már említett tanulmányát. Mint említettük, a szerző a hitbeli egyesülést lehetetlennek és haszontalannak tartotta, meggyőződése szerint csupán szeretetben közeledhetnek egymáshoz a különböző keresztény egyházak, csakúgy, mint Kolmár József írta. Az írásra válaszolva Guzmics még abban az évben két munkát adott ki 98 és 144 oldalas terjedelemben. Az első *A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről írt levelek az evangéliumi keresztény toleranciának védelmezőjéhez*, a második *A keresztényeknek vallásbeli egye-*

¹⁰ SZALKAY, 2009. 49. p.

¹¹ KIRÁLY, 1965. 49–50. p. Király Kelemen közli a szöveg nagy részét, melyet most szűken vett témánk és terjedelmünk miatt nem elemzünk.

¹² KIRÁLY, 1965. 53–54. p.; SZALKAY, 2009. 50–51. p.

¹³ KIRÁLY, 1965. 54–55. p.

¹⁴ KIRÁLY, 1965. 56. p.

sülésekről. I. A lehet-e? Van-e? Ha lehet és van, mellyik az egyedül idvezítő ekklesia támasztott kérdésekre adott felelet. II. A kath[olikus]. anyaszentegyház hitbéli tanítása felvilágosítva a magyarországi protestánsokhoz címet viseli. Ő, mint katolikus dogmatikatanár a vonatkozó, főleg német irodalom fölhasználásával, a dialektika módszerével, a szentírás és a szenthagyomány alapján állva kísérelte meg bizonyítani Báthorival szemben a vallás- és hitbéli egység lehetőségét.¹⁵

Első könyve végén konkrét javaslatot is közölt arra vonatkozólag, hogy miképpen lehetne az uniót a tudomány terén kidolgozni és a mindennapi életben megvalósítani. Azt ajánlotta, hogy hazánkban mind a három keresztény – a katolikus, evangélikus és református – egyház állítson föl egy-egy katedrát, ott adják elő az egymásétól eltérő hitágazatokat, s mutassanak rá, hogy azokat, hogy lehet közelebb hozni, illetőleg egyeztetni.¹⁶ Guzmics azon az állásponton volt, hogy a papi nősülést, miként a görögkatolikusoknál is engedélyezik, engedélyezhetnék mások számára is, a két szín alatti áldozás tekintetében is elnéző volt. A szentmiséről kijelentette, hogy az ugyan az Úr Jézus utolsó vacsorájának a megismétlése, szertartásait azonban az Egyház alakította ki, s ezért „az egyesülés kedvéért visszahozhatja az első anyaszentegyháznak egyszerűségét”. Az Eukarisztiával kapcsolatban hirdette az átlényegülést, de őszintén megvallotta, hogy annak módját, mikéntjét ő sem ismeri. A feloldozás jogát elismerte Isten kezében levőnek, mivel csakis ő látja a megfelelő lelkiállapotot, elismerte, hogy nem tudjuk, a szentek mit hallanak meg az imákból, és közvetlenül is lehet Istenhez imádkozni, de védte az Istenhez szentekkel járuló embereket. A Tisztítóhely, purgatórium létét védte, arra hivatkozva, hogy a zsidóknál is szokás volt a halottakért imádkozni, amit Jézus sem ellenzett.¹⁷ Szerinte háromféle lehetséges akadálya lehet az uniónak: személyes, teológiai és politikai.¹⁸

Írásaira 1823-ban érkezett felelet Pap István Veszprém-vamosi lelkész tollából, 43 oldalon *A vallási egyesülés ideája és ezen idea realizálásának eszközei* címmel. Ő, bár dicsérte Guzmics írását, Báthorival egyetértve csak a külsőségekben tartotta lehetőnek az egyesülést. „...az egy értelemre való jutást ugyan a hit dolgában lehetetlennek tartom, de minden keresztyén felekezeteknek edgy Anyaszentegyházban való egyesülését, még az értelem különbözősége mellett is nem tsak úgy nézem mint lehető, hanem mint szükségest kívánom is és arra igyekezem.”¹⁹ Ő úgy vélte, hogy ha „a Reformációt, mellyet az előtt 300 esztendővel szakadással tettek meg a Reformátorok, most egyesüléssel visszük véghez; annál Isten előtt kedvesebb dolgot nem tehetünk”.²⁰ Pap írását támadták többen is, elsőnek volt tanára, Márton István. Márton Guzmics írását nem kísérelte meg támadni, azonban Papét alaposan cáfolni igyekezett, mind dogmatikai, mind pedig

¹⁵ CSÓKA LAJOS: Guzmics Izidor, a keresztyén egység apostola. In: *Szolgálat*, 1980. 45. sz. (továbbiakban: CSÓKA, 1980.) 52. p.

¹⁶ CSÓKA, 1980. 53. p.; KIRÁLY, 1965. 57. p.

¹⁷ CSÓKA, 1980. 53–54. p.

¹⁸ SZALKAY, 2009. 50. p.

¹⁹ KIRÁLY, 1965. 59. p.; CSÓKA, 1980. 54. p.

²⁰ CSÓKA, 1980. 55. p.

morális szempontokból.²¹ A szakirodalom szerint Papot megrótták, azonban ezt ő maga cáfolja és álhírnék minősíti a *Sárospataki Füzetek* hasábjain, amiről a későbbiek folyamán fogunk írni. Cseh László Tolna megye alispánja, Kovács Mátyás katolikus egyetemi tanár később erdélyi püspök és Péli Nagy András is írt a témában, akik közül az utolsó ismételten a hitbeli egység helyett a „hit–remény–szeretet egységét” hangoztatta.²²

Ezektől nagyobb visszhangja volt Szikszay/i Benjámint makói református prédikátor „A római katolikus és protestáns keresztények között fenn álló unió” c. 85 oldalas művének.²³ Szikszaira hatottak Guzmics szavai, azonban úgy vélte, az egységmunka fölösleges, hisz a keresztény egység megvolt mindig is és megvan korukban is, a különbségek látszólagosak.²⁴

Pap és Szikszay művére Guzmics 1824-ben két részre tagolva 124 és 130 oldalban reagált *A vallási eggyesülés ideájának és A róm[ai]. kath[olikus]. és protest[áns]. keresztények között fennálló uniónak vizsgálata* című munkájában. Pappal megegyezett abban, hogy a külső szertartások és a fegyelem tekintetében lehet engedékeny a katolikus egyház.²⁵ Szikszay *Harmadik beszélgetés* címmel viszont feleletet írt,²⁶ melyre Guzmics 1826-ban *A róm[ai]. kath[olikus]. és protest[áns]. keresztények között fennálló uniónak másodszori vizsgálata* című, negyedik s ebben a vonatkozásban utolsó munkáját kiadta.²⁷

Király Kelemen nagy írásában még kitér Széchenyi, Kossuth, Kazinczy és Kölcsey unióhoz való viszonyára is, bemutatva, hogy őket is foglalkoztatta a gondolat, nekünk azonban ez már témánktól túlságosan elrugaszkozik. Bár meg kell említeni, hogy Kölcseyről lesz még szó a tanulmányban.

A Sárospataki Füzetek

Rátérve a Sárospatakon kiadott lapok írásainak bemutatására, a *Sárospataki Füzetek*ben 1860-ban egy hosszú írás került közlésre *Unióvitály a hazai r[ómai]. kath[olikus]. és protestánsok között 1822–27* címmel.²⁸ A szerző, Filó Lajos két részre osztja az írást, az első *E vitály mélyebb okalapja*, a második pedig *Az unióvitály előkészítő előzményei* alcímet viseli. Ez az írás történelmi szemszögből közelíti meg a kérdéskört és a fent már taglalt időszakot elemezve.

Először fölvázolja Filó a történelmi alapokat. Szerinte két kiindulási alapja volt „az unio feletti irodalmi harcnak a hazai r[ómai]. katolikusok és protestánsok közti előidézésében”. Az egyik „a r[ómai]. hierarchiának 1814-ben történt restaurációja, másik pedig a reformáció három százados évnapjának ünnepélyesített megtartása”. Szerinte az új erőt nyert katolikus egyház megújult erejét akarta fitogtatni a protestánsok felé, ezért támadásra helyezkedett el, hogy erejét igazolja. Az 1817-es reformációs ünnepségeket pedig egy a katolikus egyház ellen intézett támadásként fogták fel.

²¹ KIRÁLY, 1965. 59–60. p.

²² KIRÁLY, 1965. 60. p.

²³ CSÓKA, 1980. 55. p.

²⁴ KIRÁLY, 1965. 60–61. p.

²⁵ CSÓKA, 1980. 55. p.

²⁶ KIRÁLY, 1965. 61. p.

²⁷ CSÓKA, 1980. 56–57. p.

²⁸ *Sárospataki Füzetek*, 1860. július 11. 481–495. p.

„Az ekként támadt hadjárat setét hulláma azon szoros összeköttetésnél fogva, melyben a r[ómai]. kath[olikus]. világnak minden egyes része a pápai egységes kormányban egymáshoz állanak, hazánk békés határai közé is csakhamar átcsapódtak és úgy az irodalom, mint a gyakorlati élet terén erős rázkódásokat idéztek elő a r[ómai]. katholikusok és a protestánsok között. [...] Azonban a nemzet sajátságos jelleménél s államviszonyainál fogva e törekvések nálunk nyílt meztelenségükben előlépni nem bátorok; hanem a leirt v[agy]. nyomtatott sorok betűi között akként bujkáltak, mint sáppadt holdvilág havas fellegek között.”

Ennek az egyik oka az író véleménye szerint, hogy az ultramontán párt nem bírt többséget szerezni Magyarországon. „A hazai klérus nemcsak nemzeti érzelmű, de egyszersmind szabad gondolkodású is vala.” Ennek eredményeként

„r[ómai]. katolikus tábor a hazai protestánsokhoz a nemzetiség és hazafiúság meleg szavaival kívánt közeledni, és e hang visszazengett katolikusnak és protestánsnak keblében egyiránt. A kiinduló pont tehát jó tapintattal vala választva. A katolikusok a nemzeti egység érdekében ajánlottak a protestánsoknak, mint hazafiúi kötelességet, az uniálódást. És több protestánsok gondolkodni kezdtek, s a vallási unio, mint csaknem nemzeti közóhajtás, mindkét részről irodalmi vitatás tárgyává lett.”

Azonban szerinte ez csak csel volt, ugyanis

„az általuk sürgetett s a hazafiúság nevében is oly szívesen ajánlott vallási unio alatt nem kevesebbet kívántak érteni és elérni, mint azt, hogy a protestánsok legyenek katolikusokká s a katolikusok tanai és hierarchiája továbbra is a tridentinai zsinaton megszabott alakjukban álljanak fenn.”

Így zárja az első részt Filó Lajos.

Hille Ágoston slukkenauai (Csehország) káplán munkásságához is sokban kötődnek a szerző szerint az unióvíta gyökerei. 1818-ban kiadott német nyelven egy munkát *Soll die Scheidewand unter Katholiken und Protestanten noch langer fortbestehen?* címmel, melyet Rác András esztergomi plébániai káplán fordított magyarra 1822-ben. A címe: *Fennmaradgyon-e még továbbra is a közfal mely a katolikusoktól a protestánsokat elválasztja?* A mű 371 oldalas és öt részre van osztva. Filó Lajos röviden és szubjektíven ismerteti a könyv tartalmát. Ezután megemlíti a *Felelet azon elmélkedésekre, melyek érdeklették a protestánsoknak közelebb múlt 3 évszázados inepléseket sat[öbbsi]. Készült a szelidség országában. Nyomattot az alázatosság betűivel 1818. c. munkát.*

Bátori Gábor pesti református lelkész és szuperintendens a „nyáját napról napra jobban fenyegető, sőt rongáló veszély láttára arra indított, hogy a hitelesítés körül úzótt mesterséges és erőszakos lélekhalászat ellen két rendbeli beszédével a pesti ref. templomban tüzetesen felszólt”. A beszédek pedig Szilassy József akkori udvari tanácsos és hétszemély-nök²⁹ költségén 1822-ben kiadták *Az evangéliomi ker[esztény]. Tole-*

²⁹ Hétszemélynök/septemvir: A legfelsőbb igazságszolgáltatási fórumnak számító Hétszemélyes tábla bírása.

rancia Két prédikációkban előadva, melyek közül az elsőben az mutat-tatik meg, hogy a keresztényeknek a vallás dolgában egy értelemre való jutások lehetetlen. A másodikban, hogy a vallások közt levő különbségek ellent nem állván, a hazafjak tsendesen és boldogul élhetnek együtt címmel, negyven oldalban. Az első megjelenés után három hónappal már a harmadik kiadást kellett nyomni, akkora érdeklődésre tartott számot a mű.

Mind a két beszéd ugyanazon szentírási hely (Máté 23,15) alapján íródott s mind a kettő az evangéliumi keresztény türelmet tárgyalja. Bátori szerint „az emberek különböző érzésekkel, ismeretekkel bírnak, s már neveltetésüknél fogva is egymástól annyira különböznek”, hogy lehetetlen vallás dolgában egyetértést kialakítani, mikor semmi másban sem lehet az emberek között. Szerinte nem hit, hanem szeretetbeli egyesülésre kell törekedni. Arra is kitér, hogy boldogtalanságot szülhet a térítés, és felekezetek között ez nem szükséges, emiatt csupán a bűnösöket kell megtéríteni kereszténnyé.

„Szomorkodnod kell, hogy ezt a nyomorult embert boldogtalanná titted. Ez a te prozelítusod a maga régi szokott vallása mellett boldog lehetett volna: te a te idéetlen térítésed által ennek boldogságát megháborítottad, felforgattad. Azt mondod talán, hogy te ennek világi boldogságát elvetted ugyan; de örök boldogságot szerzettél neki. Én pedig azt mondom, hogy mi lesz a koporsón túl én velem v. mással, neked arra semmi gondod; bízd az Istenre; hogy senkinek világi boldogságát meg ne zavarod, az a te szoros kötelességed. Ne azon örülj te, hogy az ördögök is engednek neked, hogy a te ítéleted szerint tévelygett embereket megterítvén, azokat a te ekklesiád matrikulájába beirtad; hanem azon mesterkedj, hogy a te neved fel legyen irattatva mennyben.”

Az írás első fele itt ért véget, majd az augusztus 15-ei számban folytatódott a III. résszel, melynek *Az únióvitály sajátképeni folyama* (Guzmics Izidor, Papp István, Szikszai Beniámin és többek munkái) címet adta és a IV. résszel, melynek az alcíme: *Az únióvitály befejeztetése* (Kölcsei, Guzmics és Szontag).³⁰

Ebben a részben a zárójelben felsorolt szerzők írásait veszi elő Filó Lajos. Guzmics, a pannonhegyi szerzetes 1822-ben 12 „levélben” lép fel a tolerancia beszédek ellen. Ő baráti hangnemben írt a tolerancia levelek szerzőjéhez és kifejtette, meggyőződése, hogy „vitapartnerre” is a haza boldogulásáért akar cselekedni. Szerinte bár nem fognak tudni a „bölcészek” sose megegyezni a rengeteg vallásbeli különbség miatt, „de azért a vallási únió főleg hazánkban, hol a hitetlen filozófusoknak soha sem volt valami gazdag aratásuk, és a hol egy törvényt, egy nemzeti lélek fűz össze mindnyájunkat, megtörténhetik s az erre vezető eszköz az apostoli, azaz buzgó, de erőszakoskodás nélküli térítés”. Guzmics tételesen igyekszik cáfolni az első tolerancia beszédben tett állításokat. Szerinte a katolikus vallás a „leghelyesebb” vallás, és bár az egyház fog majd „valamit a fenýíték és külső rendtartások dolgában engedhetni”, de a hittételekből sohasem, mivel Jézus „nem az Írást rendelte religiója forrásául”, hanem az apostolo-

³⁰ Sárospataki Füzetek, 1860. augusztus 15. 631–659. p.

kat, ezért a római katolikus egyházban lehet és kell egyesülnie a felekezeteknek.

Ezen felül nem igaz az sem, hogy valaki gyermekkori hitéhez teljesen ragaszkodna, ezért ne térne át, hiszen léteznek áttérések, továbbá nem boldogságától való megfosztás ez a „hitfeladás”, mert a közboldogságból mindenki részét venné. Filó Guzmics gondolatait azért nem tartja elfogadhatónak, mert „Ilyen igény mellett nem únió, hanem abszorpció³¹ jöhetne csak létre.”

Szerzőnk rávilágít, hogy a katolikusok mindig a tévedhetetlenséget és az apostoli származtatást hozzák föl a protestánsokkal szembeni vitákon, holott mivel a protestánsok mindkét tételt elvetik, parttalanná válik a vita. Továbbá azt hánytorgatja föl szerzőnk, hogy a hazafiság kérdésével vonja össze azt a kérdést Guzmics, mivel tudja, az nagyon kelendő kifejezés. És szerinte „a nemzeti egység, a hazafíúi összetartás, nem az egy vallás, hanem a nemzeti s hazai közérdekekbeni kölcsönös találkozás által föltételeztetik”.

Ezután újra Báthori Gábor szuperintendens egy kiadott prédikációját szedi elő Filó, mely arról szól, hogy helytelen egyedül üdvözítőnek beállítani a katolikus egyházat, hiszen minden felekezetben el lehet kárhozni, és jó cselekedettel mindegyikben lehet üdvözülni is, „nem neked kell az üdvözítő egyházban lenned, hanem annak te benned”. A pogányok is üdvözülhetnek az ő állítása szerint, Jakab apostollal szólva: „teneked hited van, nekem cselekedeteim vannak. Mutasd meg te nekem a te hitedet cselekedeteidből; én megmutatom a hit helyett az én cselekedeteimet”. (Jakab 2,18.) Holott ez a felfogás szerinte szöges ellentétben van a katolikus tanokkal.

Erre a prédikációra érkezett is cáfolat katolikus részről Ágoston János tollából *Vizsgálata azon prédikációnak: Lehet-e, van-e egyedül idvezítő ekklézsia?* címmel, mely eléggé erőteljes hangvételű volt Filó szerint. Majd nem sokkal később adott ki egy visszafogottabbat is, melyben abból indul ki, hogy „az egység mind az igazság ismeretének, mindaz erkölcsi tökéletességnek feltétele”. Szerinte mind a természeti világban, mind pedig az egyesületi életben az egység felé törekvést láthatjuk, miért épp a vallás terén térnénk el ettől?

„Mi gátolhat e szerint bennünket magyarokat, kiknek egy királyunk, egy nemzetünk, egy konstitúciónk, egy törvénytestünk van s kik ugyanazon egy nemes familiának tagjai vagyunk, hogy egyesüljünk a r[ómai]. kath[olikus]. religióban, abban a religióban mely nemzeti, konstitucionális, azaz, a konstitúcióval egy időben származott, azzal összeforrott religiója a magyarnak!”

Majd Guzmicshoz hasonlóan a tanítói rendnek apostoli leszámazását s „csalódhatlanságát” hozza föl.

Ezután egy általa formabontónak ítélt írást említ *A vallási egyesülés ideája s ezen idea realizáltatásának eszközei. Készítette a maga költségén kiadta egy vallási egyesülést mind vallási, mind polgári tekintetben szívesen ohajtó református prédikátor* címmel 1823-ból. A szerzője Pap István vámosi lelkész. A mű reflektál az előző vitaművekre, Ágostont stílusa miatt megrója, Guzmicsot megdicséri szelídségéért, de kijelenti, nem ért

³¹ Abszorpció: elnyelődés, feloldódás.

egy elképzeléseinek alapjaival. Báthorival egyetért, hogy egyezsége jutni lehetetlen a hitvitában, viszont szerinte nem lehetetlen, hanem igenis lehetséges, sőt szükséges az unió. De akkor miként lehetséges az egyesülés?

„Minden konfessziót és szimbolikus könyveket meg kellene szüntetni; mert a konfessziók által a tanítók csak privilegizált korhelyekké tétetnek s az igazság keresése alól feloldoztatnak. Legyen teljes lelkiismereti szabadság a biblia alapján s ne állíttassanak fel vélekedések (dogmata)³² kötelező parancs gyanánt; higgye kiki azt, a mit akar s a miről meg van győződve. A külső ceremóniák és rendtartások azok, a melyekben lehetne és kellene egyesülnünk. Ezen egyesülés alapjául szolgáló ceremóniák és rendtartások pedig olyanok tartoznának lenni, melyeknek az értelmi és erkölcsi tökéletesedésre befolyásuk van. Ehez képest megengedhető volna az égő gyertyák és képek templomi használása, h[ogy] t[udni]. i[illik]. a gyülekezeteknek módjuk van reá. A szenteknek tiszteletére is lehetne, de csak vásárnapokon ünnepet szentelni. A misét nemzeti nyelven kellene tartani; a búcsujárást eltörölni; a klastromi életet pedig szegény vagy elnyomordott tanítók s lelkészek nyugintézetévé változtatni. E szerint a létrehozandó unió nem vallási, hanem sajátképen egyházi egyesülés lenne, melyben aztán a szupranaturalizmus és racionalizmus,³³ a katholicizmus és protestantizmus közt eddig folyt keserű harc is megszűnnék. S hogy az egyesülésnek még a névkülönbség se lenne akadályoztatására, el kellene törölni mind a katolikus, mind a protestáns nevezet, hanem a helyett csupán a »keresztyén« nevezetet használni.”

Továbbá egy vegyes bizottság létrehozását javasolja a pontos javaslatok összegyűjtésére és kidolgozására, de nem sietve, hiszen először a népet is „érlelni” kell az unióra. De mindenekelőtt „az unió létrehozásánál pedig őszintén kellene mindkét részcél eljáráni; mert ha a pápista egyebeket csak pápistává, a kálvinista pedig csak kálvinistává akarna az unió által tenni: úgy az unió ügye előre megbuknék”. Filó szerint a kantiánus racionalizmus³⁴ híveként Pap István számára minden megkötöttség csak nyűg, ezért túlzóak még egy protestáns számára is az elképzelései, és a lényegesen el a felekezettől, hiszen a szertartások pont a benső tartalmak tükröződései. Ő inkább pont a belső egyformaságra törekvést tartja célravezetőnek akár sokféle liturgiával. Ugyan nem említi meg a görögkatolikusokat, azonban ők a kiváló példa erre. Szerinte még a szekták is alakítanak ki közös elveket, a szimbolikus könyveket elvetőek, mint a svenkfeldiánusok, kvekkerek

³² Dogmata: a dogma (megkérdőjelezhetetlen tan) többes száma.

³³ Szupranaturalizmus: a naturalizmus szélsőséges ellentéte. Az ember kegyelmi állapotának igazságát eszmévé teszi, alábecsüli a természetes és természetfölötti rend különbségét, s ezzel a fideizmus (református teológiai irányzat) útját egyengeti. Az igazság megismerését egyedül a kinyilatkoztatásból és a kegyelemből akarja levezetni. Ezzel lebecsüli az értelem képességét, a természetjogot és a műveltség viszonylagos önállóságát. Racionalizmus: filozófiai irányzat, ami az emberi értelmet helyezi középpontba a tapasztalattal ellentétben.

³⁴ Kanti racionalizmus: Imanuel Kant (1724–1804) filozófus szerint a racionalizmus túl dogmatikus és despotikus, mivel minden előzetes kritika nélkül bizonyos alapelveket erőltet az emberre, pl. a lélek halhatatlan, a világnak kezdete van, Isten létezik etc. Ő a racionalizmust és empirizmust kívánta ötvözni. Lásd. A tiszta ész kritikája c. műve.

és herrnhútiak,³⁵ vagy a vallásfelekezetek különbözőségeinek elvetői, mint a szinkretisták vagy latitudinariusok³⁶ is élnek közös alapokkal. Szerinte lehetetlen egységes kormányzat nélkül közös istentiszteleteket tartani.

Az írás szerzőjét erősen „megdorgálták” saját hittársai, így többé nem szólt hozzá az unió kérdésköréhez. Pedig egyes katolikus körök örömmel vették a közeledési hajlamot, ami az írásából kiviláglik. Az őt bíráló Kovács Mátyás szerint viszont a katolikus tanok mindig helyesek, ezért az egyesüléshez minden tan elfogadására szükség van a reformátusok részéről.

Másik bírálója, Cseh László Tolna megye alispánja úgy vélte, mindekkfelett az oltáriszentséget kellene a protestánsoknak elfogadniuk. Ez lehetne az unió kiindulópontja.

„Mert ha igaz a transzsubstanciáció,³⁷ s hiszed és jót cselekszel: üdvezülsz; ha nem igaz s még is hiszed, de jót cselekszel: akkor is üdvezülsz; mert a más világon mentségül azt mondhatod: Uram Jézus! te mondtad „ez az én testem” s én hittem szavaidnak; ne büntess meg, és nem büntet.”

Balogh Péter a már említett, *Reggeli gondolatok...* című írásában igen éles elméjűen ír arról, hogy előbb a két protestáns felekezetnek kellene egymással egyesülnie. Majd leegyszerűsítve kifejti, hogy ezután „orgonát, oltárt, képeket behozni a templomba. Azután a papság az oltári áldozást is lassanként átvehetné. Végül a római pápa egyházfőnökségét kellene elismerni, s ezzel meglenne az unió.”

A protestáns írások arra sarkallták Guzmics Izidort, hogy újra tollat ragadjon, 1824-ben 124 oldalon keresztül értekezett ismét az unióról. Ez az írása sokkal előbbre haladott Filó szerint, de végeredménye ugyanaz, ami a katolikus félnél mindig volt, a reformátusok beolvasását kívánja a katolikus egyházba. Ebben a művében belátja, hogy lehetetlen a „rendtartásokbeli” egyesülés, a hitbéli unió pedig már létezik. Bírálja ő is Pap István művét. Szerinte nem a ceremóniákban kell egyesülni, szerinte az erkölcsi törvényekben, a hit igazságában és a kormányzatban áll az egység lényege. Továbbá bírálja a dogmafelfogását is a szerzőnek, „mert az egyház soha új dogmát nem csinál, hanem csak a kijelentésben meglévőt hozza napfényre s ezt mindenki hinni tartozik”. Azonban kiemeli a szerző érdemeit az unió és a külsőségek egységesítésének irányába tett gondolatai miatt. Továbbá bírál művében egy „pamfletet”, amiben egy katolikus és egy protestáns beszélgetésük végén arra jutnak, hogy tulajdonképpen már unióban is

³⁵ Svenkfeldianusok: Kaspar Schwenkfeld von Ossig 16. századi német teológus, író és prédikátor követői. Betiltották a gyülekezetét, de az hatással volt többek között az anabaptistákra és az angol puritánokra. Kvekkerek/kvékerek: Szigorú erkölcsi szabályok szerint, de papság és szertartások nélkül élő vallási közösségek, a 17. században Angliában alakultak, majd Észak-Amerikában telepedtek le. Herrnhútiak: 1722-ben hitükért üldözött cseh és morva protestánsok német földön, Herrnhut (Úr oltalma) néven telepet alapítottak, majd később egyéb protestáns felekezetűek is érkeztek a telepre. 1727-ben kimondták a herrnhuti Evangéliumi Testvérközösség megalakulását.

³⁶ Szinkretisták: Szinkretizmusnak nevezzük, mikor jelentősen eltérő, akár ellentmondó nézeteket egyesítenek. Latitudinariusok: Az anglikán egyház 17. sz.-ban létrejött mérsékelt szárnya. A felekezeti ellentétek ellen voltak azok véres folyamányai okán. Ők nem tagadták meg az üdvözülés lehetőségét más felekezetek tagjaitól sem.

³⁷ Transzsubstanciáció/transzsubstanciáció: átlényegülés.

élnek, hiszen ellentéteik eltörpülnek a közös dolgok mellett. Guzmics szerint a mise, böjt és a pápa igenis fontos részét képezik a katolikus vallásnak.

Filó Lajos úgy véli, hogy ekkor „mind a két fél azon önelégültséggel tette hüvelyébe szablyáját, hogy ő győzött”. Szerinte ezután már csak egy utójátéka volt a vitának, a teológusok után a „szépirodalom és bölcsészet férfiai” folytatták azt. Az Élet és Literatúra c. lapban folyt az egyik legérdekesebb efféle vita szerinte. Kölcsey Ferenc kezdte, aki ugyan protestáns volt, de a katolikusok pártján írt. Filó szerint ennek művészi okai is lehetnek. Kölcsey a múltban élt, annak dicsősége emlékében, és így szemei előtt a középkori nagy és dicső katolikus egyház lebegett, a klasszika helyett a romantika követőjeként, a középkori vallásos (katolikus) művészetek voltak a példaképei. Kölcsey szerint a felekezetiesség nem az értelem, hanem az érzelem tárgya. „A religióban okoskodásnak helye nincs” – vallja, például így:

„A régi Róma megszűnt; de a pápában új dicső Róma féniksze állt elő. S hogy lehetett ez? Ugy hogy a római pápa universzális monárchiáját vagy is a hierárkiát nem saját személyén, hanem a fentebb kifejtett vallás ideájának alapján állította fel. És ez a hierárkhia volt a középkori barbár népek civilizátora, a népszabadság megmentője és a tudományosság őre. A reformációt megelőzőt világosság a r[ómai]. katholicizmus kebeléből származott, s ez a világosság bizonyosan a vallás tárgyai körül is elég erős lett volna jótékony hatását igazolnia. Mire való volt tehát azon pusztító forradalom, a reformáció, mely europa kulturáját egy századdal vetette vissza? mire valók voltak a theologiai versengések?”

Guzmics Izidor örömmel fogadta Kölcseynek, a kor egyik legnagyobb irodalmárának efféle fejtegetéseit. Szontag Gusztáv volt az, aki szintén e lapok hasábjain szembe ment Kölcsey és Guzmics írásaival. Ő arról ír, hogy nem az érzelmek, hanem igenis a „bölcsekedés,” az ész kell, hogy vezessen bennünket, amikor vallásról van szó. Továbbá szerinte attól, hogy a középkorban fontos volt egy hierarchia, nem jelenti azt, hogy napjainkra fenn állna a fontossága.

Írása végén Filó megjegyzi, hogy „a valódi keresztyén szeretet és a józan felvilágosodás földéből nőhet ki az únió élőfája”. Hisz abban, hogy egyszer be fog következni az egyesülés, de nem lát erre a közeljövőben esélyt. Szerinte

„míg a r[ómai]. kath[olikus]. egyház a tridenti zsinat határozatai közt el-sáncolva marad, addig az nem az úniónak, hanem csak más felekezetek abszorbeálásának lehet barátja. Ily absorbens unio-t, de a mi sajátképen nem is únió, sürgettek Guzmics és társai. Ily úniónak protestáns ember barátja soha sem lehet; mert az ily únió az egyház fejlődésének nem előbbre, hanem negyedfél századdal hátra vitele lenne; pedig az únió, történéjék bármikor, állandóan és kívánt sikerrel csak az egyház fejlődésének jelentékenyen magasabb álláspontra jutásával eshetik meg.”

Tudja, hogy az egységes és erős nemzeti egyház gondolata nagyon jól hangzó, azonban a krisztusi lélek és keresztyén türelem egymás iránt elégséges a nemzet felemeléséhez. Úgy véli, hogy a graduális unió (fokozottan megvalósuló egység) a legjótékonyabb, bár leglassúbb formája az egyesülésnek.

„Ezt maga az idő érleli meg az emberek lelkében, s csak midőn már itt elkészítve lesz az únió: midőn már az egyházfelekezeteket elválasztó közfalakat is az idő apránként lebontogatni fogta: midőn már a gyakorlati életben megszületendett az únió: foghatják azt azután a theologusok kellő sütkerrel zisztematizálni. Addig is azonban, míg az időnek emez újabb teljessége bekövetkezik, kövessük egymás irányában minden valláskülönbség nélkül üdvözítő Jézusunknak amaz új parancsolatját, melyet olvashatunk János ev. 13: 34, 35 verseiben.”³⁸

Egy évvel később a lap hasábjain megjelent egy bíráló *Ellenbíráló. Filó Lajos pesti ref[ormátus]. tanár urnak a vallási egyesülés ideájára tett bírálatára* címmel³⁹ Pap István vámosi református lelkész tollából, aki a már említett, *A vallási egyesülés ideája* kezdetű cikk szerzője.

Pap nagyon érdekes dologról tesz tanúbizonyságot, mikor a következőt írja: „ezen bírálatában vannak oly nyilatkozatai, melyekre nézve a vallási egyesülés ideájának szerzője, bár bírálójával egy ekklezsiában van is, egy értelemben nem lehet, és így vele, bár mint tisztelje személyét s érdemeit egy hitben nem is egyesülhet, s felhivatva érzi magát akár egyéni meggyőződését, akár az emberiség jogát illetőleg az ellenbírálatra”. Tehát mint református nem érzi „egy értelemben” levőnek magát Filóval. Ami megmutatja, hogy még a reformátusok között is vannak oly mély szakadékok, melyek, ha a reformátusság kevésbé autokefál lenne, akkor további szakadásokat okozhatnának. Filó idézeteinek szövegkörnyezetéből kiragadott voltát bizonyítja a szerző. Ezenkívül támadja Filó „kultus egyesítő” törekvéseit, ugyanis a szertartásokat, melyeknek a dogmákkal „össze kell hangzani,” nem lehet egységesíteni, ha a dogmákat sem. Pap nem veti el egy „főpásztor” gondolatát.

„De az idea szerzője értelmében szerintem nem úgy mint hitszarnok, lelkeken urolkodó, minő volt a XVI. század előtt; hanem mint bölcs kormányzó az egész anyaszentegyházat illető dolgokban, akár római, akár genevai, akár ágostai legyen az; mert a vallás s egyházi kormány lényege a helytől nem függ.”

Megjegyzi, hogy bírálója tévesen írja, hogy megfeddték és cáfolták őt az egyházkerületében, ugyanis állítása szerint:

„Az Ítélet a lett, hogy az egyházmegye kérdezzen ki, mi meg is történt a nélkül hogy feddettem volna, s azután menjek fel a püspökhöz, ki a Komjáti XXVIII. kánonja⁴⁰ szerint bánjon velem, kihez fel is mentem s e sem feddett, sőt úgy nyilatkozott, hogy ideámat még ezután 200 év múlva kellett volna kiadni, s őtet Isten őrizze hogy engemet üldözzön, hogy hivatalomtól elmozdítson vagy elmozdítottatni engedjen, s az em-

³⁸ A hivatkozott szakasz: „Új parancsolatot adok néktek, hogy egymást szeressétek; amint én szeretlek titeket, úgy szeressétek ti is egymást. Erről ismeri meg mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretni fogjátok.” (Károli fordítás)

³⁹ *Sárospataki Füzetek*, 1861. március 5. 170–182. p.

⁴⁰ A Komjáti kánon megjelölést az első magyar Bibliára (Krakkó, 1533) szokták alkalmazni.

lített kánon szerint reverszálist⁴¹ sem vett tőlem, sőt említést se tett róla.”

„titkosan lelki despotismust pártoló ítélet [az], hogy kiki higgye a mit akar, de csak magában tartsa. [...] Az emberi természetet forgatja fel az, ki csak a belső gondolatoknak szabadságát oltalmazza, nem pedig azoknak kifejezését is, t[udni]. i[lilik]. azon törvényes határok közt, míg azok által a mások jussai egyenesen és dolo malo⁴² meg nem sértetnek; mert ha valaki gondolatjai kifejezésével mást akarhatja ellen is megsérthet, és így a csupa megsérthetésért nem volna szabad gondolatunkat kifejezni, ez csak olyan lenne mint ha barátinknak s jó urainknak meglátogatása azért tiltatna meg egyáltalában, mivel ily nagy pénzsűkiben valaki közülünk lopásra is vetemedhetnék, valamint ostobaság lenne a szabad levegőre azért nem menni ki a házból, hogy dögleletes levegőt is szívhatunk be tüdönkbe. Mi lett volna a ker[esztény]. vallásból, ha az apostolok, a protestáns vallásból pedig ha Luther és Kálvin is politikából csak magok szerettek volna megvilágosodni, s másoktól a világosságot Máté 5: 14-16.⁴³ ellenére visszatar-tóztatták volna.”

A későbbiekben is ez lesz az irányvonala a szerzőnek. A gondolatok kifejtésének szabadságát tartja a reformátori lelkület alapjának és szerinte megszűnik reformátusnak lenni az ember, amint a gondolatszabadság ellen fellép. Végül arra a következtetésre jut, hogy

„Ha vétek, még pedig büntetésre méltó vétek volt úgy szólni, mint szólt az idea Írója, úgy vétek az egyesülést meg is kísérteni, mindenik felekezethez az lévén kötelessége, hogy még akkor is, mikor egyesülni akar, saját konfessziójához még pedig ennek betűjéhez ragaszkodjék. De vétek a haladás elvét is követni, mi a konfesszió némely tételeitől fokozatos eltávolítás nélkül nem történhetik, mit bírálom is gradualis uniónak nevez.”

Miután végzett a reakciókkal Pap, megemlíti, hogy van egy 260 lapos kézirat *A vallási egyesülés ideájának történelme, vagy a vallási egyesülés ideájára tett bírálatok s ellenbírálatok az idea történetrajzával s okiratokkal mint az idea által előidézett mozgalmakkal* címmel. Majd kijelenti, hogy leteszi a tollat:

„Én részemről öntudatomban találván fel vigasztalásomat, semmi megtámadásra többé nem felelek s ha felelnék is csak néhány szavakban; mert hogy terjedelmes értekezést bármiről is írjak, azt tennem 70 évet túlhaladott öregségem testi, lelki erőtlenségei s több élttem végnapjait megkeserítő szomorú körülményeim nem engedik. Csak arra kérem a ke-

⁴¹ Reverszális/reverzális: latin gyökerű, jelentése térítvény: általában a házaspár írásos megegyezése a születendő gyermekek vallásáról vegyes házasság esetén. Tágabb értelemben írásban tett ígéret.

⁴² Dolo malo: latin eredetű, jelentése csellel.

⁴³ „Ti vagytok a világ világossága. Nem rejtethetik el a hegyen épített város. Gyertyát sem azért gyújtanak, hogy a véka alá, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényljék mindazoknak, a kik a házban vannak. Úgy fényljék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat.” (Károl fordítás)

gyes olvasókat, hogy ideámat ne az erre tett bírálatokból, hanem magából az ideából Ítéljék meg, s különösen figyelembe vegyék azt, mire ideámban is felkértem az olvasót, hogy úgy Ítéljék meg munkámat mint vallási egyesülésről irt munkát és így mint *conditio sine qua non*⁴⁴ az egyesülési működésben.”

Sárospataki Lapok

1866-ban megjelent egy igen érdekes írás immáron a *Sárospataki Lapok*-ban *A német-protestáns egylet* címmel Nagy Ignác tollából.⁴⁵ Az írás egy német egyesületről számol be, mely az egyre jobban elterjedő modernizmus és elvallástalanodás ellenében jött létre. A szerző hosszas bevezető után tér ki az egylet egyik tagja által írt újságcikkre, mely a *Protestáns röplapok*ban jelent meg. A Nagy által teljes hosszában idézett cikkből mindenképp érdemes idéznünk néhány hosszabb részt:

„az újabb radikális világnézet összehasonlíthatlanul mélyebb küzdelemben áll a két közös rendszerrel, mint ezek egymással. A régi reformációi egyháztan a katolikus egyháztannal a fő részletekben egy: nevezetesen Isten lényéről, sajátosságairól, a háromságról, a világteremtésről, bűnről, megváltásról, Jézus személyéről, két természetéről, megváltási munkájáról, égről, pokolról, angyalokról szóló tanban stb. Igen! A hitről, jó cselekedetekről, úrvacsoráról szóló és más különböző tanokban az ellentét talán éppen nem oly mély, mint kezdetben látszék. A modern radikalizmus mindezen tanoktól tökéletesen eltér, midőn ezen előállítások egész összegét, mint teljesen elavultat megveti és sem Istenre, sem megváltóra, sem vallásra nincs szüksége.”

Azonban ennek ellenére mégsem tartják az egyesülést kivitelezhetőnek, mert a reformáció teljesen meghaladta a katolicizmus korát, sőt a későbbiekben kiderül, hogy mennyire más lesz a konklúzió, mint a bevezető sejtetné. A szerző szerint mivel más az alaptétel – az egyház vagy a hit által üdvözülhet az ember –, ezért két teljesen más alapvetésről van szó. A protestánsoknál a lelkiismeret szabadságát helyezi szembe a katolikus egyház törvényező tekintélyével. Ezen kívül a „csalhatatlan egyházat,” a „változtatlan tant” és a „folyvást haladó fejlődést”, a „nötlenség miatt a világtól elkülönített papságot” és a „világbahelyezett lelkészséget” állítja szembe. Konklúziót vonva

„A protestántizmus az új kor hordozója, minden, mi az újabb időben sajátos, benne bírja erejét és gyökerét. A katholicizmus ellenben a középkor elvét képviseli, melyben az ifjú keresztyén népek a hierarchikus tekintély alatt fogva tartattak. [...] Hogy a két vallásrendszer egyesíthetetlen, könnyen látható. – Ezek semmi békét nem köthetnek egymással, életre s halálra harcolniok kell. Azon protestáns, ki azt véli, hogy a katholicizmussal egyesülhet, az egyedül Istenben megkötött, lelkiismeretszabad személyesség protestáns elvét elfeledte. És azon katolikusnak, ki a protestantizmussal kibékülni akar, egyedül idvezítő, hibázhatlan egyházát, azaz

⁴⁴ *Conditio sine qua non*: elengedhetetlen feltétel

⁴⁵ *Sárospataki Füzetek*, 1866. 7–8. sz. 592–614. p.

a katholicizmusnak alapját fel kell adnia. A két vallásrendszer uniója lehetetlen.”

„A dogmatikus előállításokban igen nagy különbség lehet, hasonlíthatatlanul nagyobb eltérés, mint volt valaha a két egyház között, és mégis mindketten közösen a protestántizmus szellemében gondolkoznak, munkálnak s annak elvéből élnek s táplálkoznak. Másrészt a vallásos világnézetben igen közel állhatnak egymáshoz, sokkal közelebb, mint valaha állott a két egyház, és mégis az egyik a katolikus elv képviselője, a másik pedig valódi protestáns.”

Azonban olyat is ír, mely kijelentéssel alátámasztja egyes katolikus gondolkodók protestántizmussal szembeni érvrendszerét. Az ateizmus és radikalizmus

„Valóban közelebb állanak hozzánk, mivel azok ágak a protestántizmus nagy fáján, s ugyanazon erőből táplálkoznak, melyek minket is hordanak. Azok szemünkben theoretikus és praktikus tévedések, de a protestáns elv tévedései. Tévedések, melyeket a protestántizmus kárhoztatott, de melyek a helyes ösvényre fognak téríttetni bizonyosan, mihelyest az egyház átható protestáns organizációnak s ezzel egészséges vallásos életnek örvendeni fog. A szabad gyülekezetek, a radikálok, a mai atheisták és materialisták a mi anyánk gyermekei és a közös eredetnek tudata jövőre sem maradhat titokban [...] Ellenben a katolikus elvnek föllépője, a hierárkhikus elvnek védelmezője, lépjen fel bár a legbékésebb és barátságosabb alakban, el-lenségünk és az is marad; kivel semmi kibékülés nincs, mivel más szellemmel bír mint mi, egy oly szellemmel, mely következetesen mindazt megsemmisíteni törekszik, mit Isten az új világban, a reformáció óta, nagyot és dicsőt teremtett, a mi lelkünknek mindennapi táplálékát képezi. És épen azért a protestáns népnek igen helyes ösztöne van, midőn a radikalizmus örült theóriáit egész nyugalmasan nézi, mint az értelem őrzöngéseit, melyeket a valódi élet szükségével és hatalmaival megigazít; ellenben, midőn a katholicizmus újból feléled, akkor élénkebben kezd pezsegni vére, s egy oly mozgalom támad a kedélyekben, mely mondja: ellenség a kapu előtt! – És igaza van, mert valóban a katholicizmus systemája ellenség, melyei küzdeni, s melyet megsemmisíteni tartozunk.”

Tehát az új egyesület úgy látta, hogy bár nagyobb tévelygők az ateisták, mégiscsak „saját” tévelygők, szemben a katolikusokkal, akikkel ellenségesebben kell viselkedni.

A *Sárospataki Lapok*ban 1888-ban megjelent egy katolikus ember szerkesztőséghez küldött levele, *Egy katolikus levele a szerkesztőkhöz* címmel, „Egy katolikus” aláírással.⁴⁶

„Nagytiszteletű szerkesztő úr! Midőn néhány évvel ezelőtt egy kálvinista lelkész azt mondta hosszas beszélgetésünk kezdeten, hogy szívesebben kezdet fog bármelyik katolikus pappal, mint egy olyan református teológiai professzorral, a kinek a „húsvéti igazság”-ról szabadelvű nézetei vannak – e nyilatkozatot eleinte egyszerűen velem szemben tanúsított udva-

⁴⁶ *Sárospataki Lapok*, 1888. 17. sz. 293–296. has.

riassági ténynek tekintetem. Társalgásunk folyamán azonban meggyőződtem a felől, hogy az valóban szívből jött, őszinte beszéd volt. Láttam ugyanis, hogy elvek tekintetében én, a katolikus és ő, a protestáns, csupán annyiban különbözünk egymástól, hogy ő valamivel kevesebbet hisz, mint én; de valami lényeges alap-eltérés nincs közöttünk.”

Utána arról ír a szerző, hogy ez a beszélgetés arra készítette, hogy utána nézzen a témának és arra a következtetésre jutott, hogy a reformátusok egyre jobban közelednek a katolikusokhoz, amire példákat is hoz fel.

„Láttam azt, hogy a szentek imádása helyett az emberimádás dívik (Erdélyi Prot[estáns]. Közlöny). Olvastam azt, hogy a közelebről elhunyt öreg miszlai⁴⁷ lelkészt e szavakkal szólítja meg vizitáló püspöke: »Koromnál fogva atyám, hivatalomnál fogva fiam!« (Prot[estáns]. Egyh[ázi]. és Isk[olai]. Lap); a mit egészen természetesnek tálalnék a mi egyházunk rendszere szerint, melyben a püspöknek teljességgel nem az az állasa, a mi önöknél, a kiknek püspöke egyszerűen egy egyházkerület közigazgatási ügyeinek vezetésével megbízott lelkész, csupán »primus inter pares«⁴⁸ volna eredetileg. Továbbá szintén katolikus jellegűnek tálaltam annak az »egy falusi papnak« a felszólalását (Debreceni Prot[estáns]. Lap), a ki a múltkor, mint döntő argumentumra, valami zsinati végzésre hivatkozott egy tudományos irányú vitában. Aztán [...] aztán láttam meg több efélét; megtudtam azt, hogy önök nem mindnyájan vallják a lelkiismereti szabadság elvét, nem mindnyájan vizsgálódó természetűek s a katholicismusra emlékeztető kifejezésektől és szokásoktól csak egy részök tartózkodik.”

A szerző szerint a *Sárospataki Lapok* és ezáltal az egyházkerület azonban nem ilyen irányvonalon mozgott egészen az előző számig, mely olvasása „örömmel töltött el. Ime! hát az önök egyházkerülete is arra az útra fog lépni, a melyen a többiek már előrehaladtak.”

Ezután a tárgytól kicsit eltérően arról értekezik, hogy nem tartja helyénvalónak az egyházkerületi küldöttség felterjesztését, mely szerint a lelkészi hivatalt csak a 24. életév betöltése után (azaz nagykorúsodva) lehessen betölteni, hiszen az orvosok, ügyvédek, tanárok, mérnökök is betölthetik ezeket a pozíciókat, ha megszerzik (akár 21 éves korukra) a megfelelő képzést. Többek között a következő eszmefuttatással támasztja alá állítását:

„Szintén igaz az is, hogy különös és teljességgel nem igazságos eljárás lesz valakit esetleg 22 éves korában talán mindenből jeles eredményű vizsgálat alapján okmányilag képesíteni rendes lelkészi állomásra, de azért 24 éves koráig kizárni a tiszáninneni egyházkerület egyházaiból. Mily gúnyosan tekintend majd egy ilyenre az, a ki kielégítő bizonyítványa alapján azonnal megválasztható lelkészszé, mivel volt szerencséje a gimnáziumban egy pár osztályban megbukni s azt ismételni.”

⁴⁷ Miszla: Tolna megyei település.

⁴⁸ Primus inter pares: első az egyenlők között.

De ezek után rátér arra, amiért is felhozta ezt a témát:

„Dehát ez mind kicsinyes és figyelembe nem vehető akkor, amidőn ezekkel ellentétben az áll, hogy e javaslat elfogadása által önök hasonlókká lesznek mihozzánk. Azok kedvéért, a kik véletlenül nem tudnák, megmondom, hogy nálunk 24 éves kora előtt senki sem szentelhető fel, csakis püspöki, illetve papai engedéllyel.”

Majd kissé humorosan megjegyzi:

„Legjobb is lesz, ha a küldöttség egész őszintén be fogja vallani, hogy biz' ők is megkívántak egyetmást a mi egyházi intézményeink közül, s ezzel az ártatlannak látszó indítvánnyal akarják megkezdeni reactionarius munkájukat.”

A témát egy rövid ideig még folytatja, majd a lezárása után az írása végére érve így búcsúzik az olvasóktól:

„Én üdvözlöm a küldöttséget, hogy utat nyit a kerületnek arra, hogy levetkezze azt a szigorú, csökönös protestáns érzületet, mely eddig jellemezte. Most egy kisszerűnek látszó lépés, majd több és nagyobb. Így szokott az egymás után következni. Én figyelemmel fogom kísérni az önök működését ezután is. Higyéek meg: örömmel fogjuk kebleinkre ölelni önöket, csak siessenek a most megnyílt pályán előre; ne tétovázzanak sokat, az egyedül idvezítő egyház ajtaja nyitva áll számukra.”

10-11 számmal később érkezett egy írás, ami részben egy válasz is az előbbi levélre dr. Heiszler József tollából *A felekezeti lét jelentősége* címmel két lapszámon keresztül,⁴⁹ melyben egyértelműen kiáll a különböző felekezetek léte mellett, mi több, azok szükségszerű létezése mellett érvel. A szerző így kezdi sorait:

„Miután azon ellenhatás, melyet a tiszántúli egyházkerület az unitáriusokkal szemközt kifejtett, meg folyvást érzékenykedésekre szolgál alkalomunk megkísérlem azt a felekezeti lét jelentőségének kifejtésével lecsendesíteni.”

„Nagyon felületes felfogása volna az a dolgoknak, ha valaki a két formát egészen közönyösnek tartana, állítván, hogy a felekezetek csak külsőleg különböznek egymástól, de lényegben azonosak.

Az egyetemes élet, mely a mindenségben nem, faj s egyedek végtelen különféleségeiben terjeszti magát szemünk elé, a mely az egyetemes befogadni nem képes, vajjon nem arra kényszeríti-e a gondolkozót, hogy tartsa tiszteletben azon myriád⁵⁰ különféleségét, melyben az egyetemes élet a maga tartalmát terjeszti elénk szellemünk táplálására, s odasegítésére, hogy az eleje rakott lépcsőzeteken a nagy abszolutumig emelkedhessék. Így vagyunk az abszolút szellem azon magasabb életmozzanatával is, melyet keresztyén elvnek nevezünk, a melyben, mint magasabb világfejlési csomópontban, magasabb isteni élet indult meg az emberiségi élet körében.

⁴⁹ *Sárospataki Lapok*, 1888. 27. sz. 481–485. has., 28. sz. 501–507. has.

⁵⁰ Myriád: megszámlálhatatlanul sok.

Kérdem minden elfogulatlan elmétől: vajjon a létező ker[esztény]. felekezetek közül kizárólag egy képes-e azon isteni életelv egész tartalmát elénk terjeszteni? Bizonyára nem. Hanem valamint az egyetemes élet tartalmát az Universum mutatja fel; úgy a ker[esztény]. elvet a maga egészében, a jelentékenyebb, azaz irányképviselő felekezetek összesége fogja csak előterjeszteni. A felekezetek tehát absolute szükséges életfejlési mozzanatait az azokban nyilatkozó elv tartalmának.”

„Az uniót különféle oldalról és sokszor megkísérlettek már előttünk is, de annak létesítése nem állott a szent ügy érdekében s a világ végzésében, s így annak meghíúsulni kelle. Ezen szellemvilági nap különvált sugarai egyesülhetnek ugyan egy góc-pontban, de – fájdalom – bár azt János apostol felmutatta a szeretet nagy elvének mindenek föle emelése által, mondván, hogy az Isten szeretet, s a ki a szeretetben marad, Istenben marad és Isten abban; de ezen góc-pont (mely egyesít és nem absorbeal) felkeresésére még nem indult el a világ. Sok nyomor és szenvedés verestengerén kell még az embervilágnak keresztülgázolni,⁵¹ míg egyesülni fog az ígélet ama szent földére, odahagyva az egymást elnyomás és üldözés, az önösség es vakbuzgótság vértől és könytől ázott rideg földet. Miképen e góc-pont képes egyesíteni az egy nap szétvált sugarait, de azokat nem fosztja meg egyedi minősültségöktől, hanem megőrzi azokat, mint a tartalom életelemeit, substantialis kellékeit azonképen az »egy akol és egy pásztor« mysticus tana nem várhat s nem jogosult oly megoldásra, a mint azt az »Egy katolikus« (máskülönb higgadt és humanus) nyilatkozata értelmezte, hanem úgy lesz az megoldva, hogy az »egy fény«, prismaticus színsávolyai létjogosultságukat fentartják továbbra is; mert azok az »egy fény«-nek lényegéhez tartoznak, s annak egész tartalmát együtt terjesztik elő.

Ily prismaticus színsávolyai a ker[esztény]. elvnek, amaz egy isteni fénynek, az irányképviselő felekezetek épen azért létezésük absolute szükséges. Ne is igyekezzenek azok azon, hogy egymásba átmenjenek, hanem hogy egymásra életirányokkal hatva, egymást az eredeti élet fentartására segítsék, s így keressék fel gondosan, lelkiismeretesen, hogy minő elemet képviselnek ők, mi az ő missiojuk a világ- vagy egyetemes élet körében; mi az az eszme, melynek megvalósítása az időben reájok bízva van. Hic Rhodus, hic salta.”⁵²

Heizler József úgy vélte, „minden felekezet, épen azért, mivel felekezet, lényegében valami kizárólagosság; mert valamely külön elv vagy eszme létalakja, vagy annak külön substantialis módja”. Továbbá szerinte a „felekezeti létezés oly jogosult, mint létjogosak az »egy fény« prismaticus színsávolyai.” Ezután tovább folytatta az „Una fides salvifica”, azaz „egy üdvözítő hit” szemlélete elleni eszme-futtatást, lezárván az írásának első részét. A következő rész felvezetőjében a következőképpen fogalmaz:

„a protestantismus egyedüli tényezővé tétetvén, máshova, mint a negatio-ba, nem vezethet, a mit már ellenfeleink oly sokszor vetettek szemünkre. Itt az ideje, hogy tisztázzuk álláspontunkat. A reformationak ugyanis (a

⁵¹ Utalás Mózesre és az általa kettényített Vörös-tengerre.

⁵² Hic Rhodus, hic salta: Itt van Rhodosz, itt ugorj! A mondás értelme: Most mutasd meg, hogy mit tudsz.

mi mégis a földolog) két princípiuma van. Az egyik a materiale, a másik a formale.”

A materiale principium szerinte íráselvű, azaz mindenféle emberi gondolatot mellőzve, kizárólag a Szentírásra hagyatkozás. A „másik az alak, a melyben ezen lényeg nyilatkozik és subsistál”. A vizsgálódás és a lelkiismereti szabadság szerinte, „hogya t[udni]. i[illik]. az emberben levő isteni az írásban levő isteninek felkeresésében, annak vallásában és gyakorlásában senki es semmi által ne korlátoztassék”. A legfontosabbnak azt tartja, hogy „igyekezzünk theológiánkat mindenekelőtt erős bölcsészeti alapra fektetni, s annak tételeit ne hagyományok, canonok, decretalék, syllabusok, brévék és bullák tekintélyével magyarázni, hanem mindent saját eszméjével igazolni”.

Felemlegeti, hogy évekkel ezelőtt is élesen tiltakozott, mikor a debreceni zsinat szemben az addigiakkal, amik „homlokaikon a helvét hitvallás címét viselték, a debreceni letörölte azt onnan, s lettünk egyház, confessio nélkül, társadalom, programm nélkül; mert hiszen az »Evangelium« nem programm, nem jelzője valamely specialis felekezetnek; e címhez joga van valamennyinek. Az a »ref.« szó sem jelző, mert a reformatio körébe több, mint 30 felekezet tolakodik.” Úgy véli ez is annak az eredménye, hogy az alak a tartalmat nem tűri maga mellett, hogy a „formale” kiúrtja a „materiale”-t. Úgy véli, hogy a keresztény elv eleve három irányban nyilatkozott, „János, Pál és Péter szellemében, mint kedély, gondolkodás s hagyományos törvényszerűsködés vagy tekintély”. Már csak emiatt sem lehet egyoldalú a fejlődés. Szerinte Pál irányát a reformátusok, Péterét pedig a katolikus egyház követi. Ezután a pápa csalhatatlanságának dogmája ellen szólal föl, mivel szerinte, ha egy személy csalhatatlan, akkor nincs értelme zsinatnak, ami a kereszténység egy fontos eleme. Továbbá Mária szeplőtelenége ellen is felszólal, mivel ha ő szeplőtelenül született, a szüleinek is szeplőtelennek kellett volna lenniük, ami viszont már az eredendő bűn tanát ássa alá, melyre az egész megváltási rendszer épült a kereszténységben. Ez irányú hosszas fejtegetései után nem csak problémákat fest le, mint sokan mások, hanem megoldási javaslata is van.

„Mindenek felett a theologiai erős, önálló bölcsészeire kell fektetni. Teljes bölcsészeti szakintézetünk. nincs sehol, s ifjaink bölcsészeti szakképzettség nélkül mennek a theologiaira és ott csakis egy iránynyal találkoznak. A dogmatikának két tanszéket kell felállítani, hol a két különböző irány szabadon taníttassak, hogy kellő időben alkalom adassék egy új nemzedéknek gondolkodni, bírálni és választani, hogy ne lephesse meg őket az élet akkor, mikor már a pályán állanak, hanem hadd ismerje eleve a helyzetet és a célt, mely fele törekednie kell.”

Egy teljes egyesülést elutasító, de mégis az együttműködést előirányzó búcsúval zárja gondolatait

„Nincs más óhajtasom, minthogy azon irányzatok, feladatukat felismerve s életjogosultságokat különösen tisztelve s így egymásra jótékonyan hatva, együttessen, s nem egymást rongálva tartsanak a közcél felé, [...]”

Heiszler József két évvel később ismét foglalkozott a *Sárospataki Lapok* hasábjain a kérdéssel *Unio* című írásában, de ekkor már kizárólag a református és az evangélikus egyház közötti unió kapcsán.⁵³

20. századi kitekintés

Végül meg kell említenünk, hogyan ismertette 1943-ban az ekkor már *Sárospataki Református Lapok* a Szent István Társulat közgyűlésén Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás gondolatait a keresztény unióról:

„Nem katolikus testvéreink pedig – amint többeknek megnyilatkozásai-
ból kitérünk – a maguk vallási felfogásából szintén nem hajlandók engedni.
Igaz ugyan, hogy ezek az utóbbi megnyilatkozások ennek ellenére mégis
lehetségesnek gondolják az egység létrehozását, még pedig olyformán,
hogy a katolikus anyaszentegyházat, továbbá a keleti szertartású, nem
egyesült, valamint a jövőben talán valami egységbe tömörülő protestáns
keresztény vallási szervezeteket egy-egy résznek tekintik és az említett ré-
szek egy magasabb egységben olvadnak össze, amelyben azonban exis-
tenciális különállásukat és eddigi tanításukat is megtartanák. Csakhogy ez
az út minden jószándék mellett is járhatatlan volna, mert nem vezetne
igazi egységre, ha az egészben a részek különállásukat megtarthatnák és
éppen a legfontosabb dolgokra vonatkozóan a többi rész tanításával ellen-
tétes tanításuk megmaradna. Krisztus nem több, hanem csak egy egyhá-
zat alapított, tehát Krisztus egyháza nem állhat részekből, sem valamely,
az emberektől létesítendő magasabb egységnek része nem lehet. Azonban
bár a vallási egység reményéről mi magyar katolikusok sem mondunk le,
most mégis úgy látszik, hogy előbb inkább a nemzeti élet terén találunk
egymásra, ami szintén nagyon értékes és kívánatos eredménye lesz az
egységi törekvésnek.”⁵⁴

⁵³ *Sárospataki Lapok*, 1890. 52. sz. 1089–1093. has.

⁵⁴ *Sárospataki Református Lapok*, 1943. 12. sz. 48. p.

Azonban ez a beszámoló már egy teljesen más légkörben jött létre. Az 1930-as évek második felétől beindult egy közeledés – részben politikai okokból – a magyarországi egyházak között. Az egységesülés gondolatát Bangha Béla ültette el a köztudatba. A témával részletesen foglalkozott Giczi Zsolt,⁵⁵ illetőleg a törekvések egyik szereplője maga, Király Kelemen,⁵⁶ aki művében a reformáció kora óta taglalja a különböző kezdeményezéseket. A korszak görögkatolikus és római katolikus közeledésének kérdésével pedig jelen sorok írója foglalkozott,⁵⁷ továbbá adott ismertetést a korszak általános összképéről.⁵⁸

⁵⁵ GICZI ZSOLT: Egy eszmecsere és előzményei: vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937-1938-as évfolyamaiban. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. Tom. CVIII. Szeged, 1999. 65–83. p.; Uő: „A magyarság lelki egysége felé”. A katolikus–protestáns egységtörekvés Horthy-korszakbeli történetéhez. In: *Credo*, 2000. 1–2. sz. 17–24. p.; Uő: Kőnig Kelemen és Az Egység Útja című folyóirat indulása. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. Szeged, 2002. 99–114. p.

⁵⁶ KIRÁLY, 1965.

⁵⁷ GODZSÁK ATTILA: A Szent Miklós Magyarországi Uniós Szövetség. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2017. 1. sz. 20–40. p.; Uő: Papp Antal és a Miskolci Apostoli Exarchátus az egyházi unionizmus egy XX. századi fejezetében. In: „Az úr az én erősségem” (Zsolt 18,3) – 150 éve született Papp Antal c. küzikei érsek. Szerk.: Papp András. Miskolc, 2017. 113–117. p.

⁵⁸ GODZSÁK ATTILA: Az egyházi unionizmus a két világháború közötti Magyarországon. In: *Hajdúdorog, 1868–2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez*. Szerk.: Végheő Tamás. Nyíregyháza, 2019. (Collectanea Athanasiana, I. Studia, 10.) 95–107. p.

Pontosítás a máramarosi öt koronaváros népességéhez és vallási szerkezetéhez

Becske Pál–Zsolt

A máramarosi koronavárosok dualizmus-kori népességfejlődésével kapcsolatos tanulmányomban* megjelenteket – azóta előkerült adatok alapján – az alábbiak szerint szükséges pontosítani.

* * *

A négy nagyközség, valamint Máramarossziget rendezett tanácsú város össznépességének felekezeti arányai Fényes Elek (1851) adatai alapján a következők voltak: 36,2% református, 34,1% görögkatolikus, 21,8% római katolikus, 7,5% izraelita, míg 0,4% evangélikus. (Ld. 2. táblázat.) A görög szertartású katolikusok aránya Huszton (62,9%), a római katolikusoké és az izraelitáké Máramarosszigeten (33,4%, 15,2%), míg a reformátusoké Técsőn (61,0%), illetve Visken (59,0%) volt a legmagasabb. Ezen felül a reformátusok a lakossághoz viszonyított számarányuk alapján relatív többséget alkottak Hosszúmezőn (44,6%).¹

* BECSKE PÁL–ZSOLT: Az egykori máramarosi öt koronaváros népességének fejlődése és vallási szerkezetének változása a dualizmus korában. (1869–1910) In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2019. 3. sz. 39–58. p., 46. és 55. p.

¹ FÉNYES ELEK: Magyarország geographia szótára. II. köt. Pesten, 1851. (továbbiakban: FÉNYES, 1851a.) 119., 126. p; Uő: Magyarország geographia szótára. IV. köt. Pesten, 1851. (továbbiakban: FÉNYES, 1851b.) 130., 191., 306. p. A szóban forgó leíró statisztikában szereplő adatok kapcsán fontos megjegyezni, hogy az Arcanum Digitális Adatbázis Kézírónyvtárában, illetve az www.fszek.hu weboldalon elérhető Fényes Elek kiadványban (Ld. 'Visk' szócikk. In: FÉNYES ELEK: Magyarország geographia szótára. Pesten, 1851. Arcanum adatbázisok: arcanum.hu / Arcanum Kézírónyvtár. Lexikonok. – 2019. március; 'Visk' szócikk. In: FÉNYES ELEK: Magyarország geographia szótára. Pesten, 1851. Online: www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/ – 2019. március) a viski református közösség lélekszámára vonatkozó adatok valamilyen oknál fogva nem szerepelnek, annak ellenére, hogy az eredeti IV. kötetben a szerző közli az említett nagyközség (Visk) református felekezetű népességének lélekszámát.

2. táblázat. A négy nagyközség és Máramarossziget rtv. népességének felekezeti megoszlása Fényes Elek szerint (1851)

Település	Lakosság	Gk.	Ref.	Rk.	Izr.	Ev.
	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	1170	438	522	210	–	–
Huszt	3103	1953	370	640	132	8
Máramarossziget	6336	1225	1978	2119	964	50
Técső	1816	533	1108	164	9	2
Visk	2283	864	1347	72	–	–
Összesen	14708	5013	5325	3205	1105	60
	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	99,9	37,4	44,6	17,9	–	–
Huszt	100,0	62,9	11,9	20,6	4,3	0,3
Máramarossziget	99,9	19,3	31,2	33,4	15,2	0,8
Técső	100,0	29,4	61,0	9,0	0,5	0,1
Visk	100,0	37,8	59,0	3,2	–	–
Összesen	100,0	34,1	36,2	21,8	7,5	0,4

Forrás: FÉNYES, 1851 a. 119., 126. p; FÉNYES, 1851 b. 130., 191., 306. p. A vallásfelekezeti megoszlásra vonatkozó táblázatokban szereplő rövidítések: Gk. = görögkatolikus, unitus, Ref. = református, Rk. = római katolikus, Izr.= izraelita, Ev.= evangélikus, Ort. = ortodox, görögkeleti, Uni. = unitárius.

Schütz Antal életútja az önéletrajza tükrében

Sármási Zoltán

Bevezetés

Schütz Antalnak, a 20. század első fele neves dogmatikus teológusának gazdag életútja, annak állomásai napjainkban kevésbé ismertek, pedig van egy alapos forrás, amely mindezt élénk tárja. Ez a mű nem más, mint Schütz *Életem – emlékezések* című önéletrajzi írása, amely 1942-ben jelent meg. Nem sokkal azt követően, hogy Schütz 1941. február 16-án, állítása szerint és az orvosaira hivatkozva a túlzott szellemi leterheltség miatt agyvérzést kapott és betegállományba kényszerült.¹ Az alábbiakban elsősorban ennek az önéletrajzi írásnak a segítségével mutatom be röviden Schütz Antal életpályáját, kiemelve belőle a legfontosabb mérföldköveket, amelyek meghatározták az ő tevékenységét, hatással voltak szellemiségére, illetve néhány motívumot lehetőség szerint más források segítségével is alátámasztok. Fontos megemlíteni, hogy ez az önéletrajzi írás nem minden esetben évszámokhoz kötve vezeti végig az olvasót Schütz életútján. Nagy szerepet kapnak benne olyan szubjektív élmények, események is, amelyek nem kronológiai elhelyezkedésük miatt érdekesek, hanem azért, mert közelebb hozzák hozzánk Schütz Antalt, az embert.

Származás, gyermekkor

Az önéletrajzban egy rövid előszót követően Schütz először a szülőfalujára emlékezik vissza. Kistószeg Torontál megyében helyezkedett el, 1880-ban még Magyarországhoz tartozott, ma Szerbia területére esik. Egy Mária Terézia idején német telepesek által létrehozott kis faluról van szó, amely a szomszédos Nagytószeggel alkotott egy egységet, az utóbbi területén elhelyezkedő közös templommal. Schütz megemlíti, hogy a templom már gyermekkorában meghatározó szerepet töltött be az életében: soha ki nem hagyta volna a misét. Továbbá szívesen emlékszik vissza arra, hogy egy „Isten háta mögötti” kis faluban felnőve a természetközelség és a bensőséges viszonyok milyen nagy hatással voltak az életére.² Azt is érdemes megemlíteni, hogy az alföldi síksághoz képest, ahonnan Schütz elindul, milyen különös élmény számára megpillantani első hegyként a budapesti Gellért-hegyet, majd később eljutni Svájc és Tirol 4000 m magas hegyeire. Mintha egyfajta párhuzamot látnánk abban, ahogy Schütz Antal egy egyszerű kis faluból elindulva élete során több tudományterület művelésében is magas csúcokra ér fel.³

Ami Schütz Antal családi hátterét illeti, német (sváb) katolikus bevándorlók képezték a felmenőit, akik Mária Terézia alatt települtek a Bánátba a török hódoltság során kihalt lakosság pótlására. Az ilyen módon betelepített családok elsősorban földművelésből és kézművességből éltek. Utóbbiak közül került ki Schütz Antal édesapja is,⁴ aki 93 éves koráig,

¹ SCHÜTZ ANTAL: *Életem – emlékezések*. Bp., 1942. (továbbiakban: SCHÜTZ, 1942.) 3. p.

² SCHÜTZ, 1942. 3. p.

³ SCHÜTZ, 1942. 4. p.

⁴ SCHÜTZ, 1942. 5. p.

1941-ig élt és szabómesterséggel, földműveléssel,⁵ később méhészettel foglalkozott. Édesanyja a háztartást vezette és 85 éves koráig élt, mindössze tíz hónappal élte túl a férjét.⁶ Rajtuk kívül anyai nagyszülei voltak nagy hatással Schütz Antalra. Nagypja is szücsmester volt, aki idősebb korában szatócsboltot üzemeltetett és 1892-ben halt meg 67 évesen, feltehetően epebajban, amit akkor még nem tudtak gyógyítani. Nagyanyja 93 éves koráig élt, aki a családdal lakott és szellemi frissességét haláláig megőrizte Schütz szüleihez hasonlóan (ez Schütz Antalnak sajnos nem sikerült).⁷ Schütz Antalnak még két öccse született, akik hozzá hasonlóan később értelmiségi pályára kerültek: az idősebb orvos és egyetemi magántanár, a fiatalabb pedig gimnáziumi tanár, illetve iskolaigazgató lett Temesváron.⁸

Azonban annak ellenére, hogy valamennyien egyszerű, paraszti életmódot folytattak, a tudásnak nagy becsülete volt a faluban (példának okáért Schütz megjegyzi, hogy nagyszülei házában megvolt Scheeben nagy Dogmatikájának harmadik kötete).⁹ Ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy legyen alkalmas tanító, aki gondoskodik a fiatalok tanításáról, hogy jártság legyenek az írásban, olvasásban, matematikában, földrajzban. Ilyen tanító volt többek közt Schütz Antal nagybátyja is, akitől ő maga is tanult annak idején.¹⁰ Schütz érdekességként megemlíti, hogy bár származásukat tekintve a falubeliek németek voltak, érzésben, gondolkodásban magyarnak tartották magukat. Csak az 1905-ös Apponyi Albert-féle nyelvtörvény, amely az iskolában előírta a kötelező magyar nyelvoktatást, váltott ki belőlük ellenérzéseket. Ez Schütz elmondása szerint is megágyazott a Trianonhoz vezető állapotoknak.¹¹

Schütz külön fejezetben elmélkedik arról, ő maga hogyan vált magyarrá egy származását tekintve ízig-vérig német környezetben. Mivel érzésüket tekintve a család tagjai magyarok voltak, igyekeztek magyarul beszélni, magyar újságot járattak. Schütz magyar könyvekből tanulta a magyar történelmet, amellyel közben azonosult, csakúgy, mint a jellegzetes alföldi környezettel, amelyben felnőtt.¹²

Vallásosság tekintetében Schütz Antal gyermekkorában leginkább az esküvő, a keresztelő és a temetés igénybevételére szorítottak a helybéliek, ami Schütz szerint leginkább az akkori liberális korszaknak volt köszönhető. De szerepet játszott az a körülmény is, hogy az emberek akkori anyagilag jól éltek és nem érezték szükségét, hogy az égiekhez fohászodjanak. Végül, de nem utolsósorban Kistószegnek nem volt temploma, a szomszédos Nagytószegre kellett volna átjárni szentmisére. Mindazonáltal az emberek nyitottak voltak a vallás iránt, amit egy német papok által tar-

⁵ SCHÜTZ, 1942. 10. p.

⁶ SCHÜTZ, 1942. 9. p.

⁷ SCHÜTZ, 1942. 11. p.

⁸ ELŐD ISTVÁN: Schütz Antal, a hittudós. In: *Vigilia*, 1981. 5. sz. 311–315. p. (továbbiakban: ELŐD, 1981.) 311. p.

⁹ SCHÜTZ, 1942. 11. p.

¹⁰ SCHÜTZ, 1942. 6. p.

¹¹ SCHÜTZ, 1942. 6. p.

¹² SCHÜTZ, 1942. 18–19. p.

tott háromnapos misszió is jól jelzett, melynek a hatását még évek múlva is lehetett érezni.¹³

Út a tanári pálya felé

Érdekes Schütz Antalnak a tanuláshoz való hozzáállása. Saját bevallása szerint hosszú évekig félt az iskolától és attól, hogy a tanulás megfosztja a szabadságától. A helyi iskolába járt, ahol a kor szokása szerint összevont évfolyamokban tanultak a diákok: a tanító felváltva foglalkozott velük. Mindazonáltal Schütz Antal elég jól tanult ahhoz, hogy amikor nagybátyja, az akkori tanító 1896-ban meghalt, a falu nevében fel akarták kérni az akkor hatodik gimnazista Schützöt, hogy legyen ő az új tanító. Mivel ő akkor már eldöntötte, hogy piarista lesz, nem vállalta el a feladatot.¹⁴

Schütz Antal végső soron nagybátyjának köszönhetően kezdett tanulni, főleg amiatt, hogy a fizikuma fizikai munkára, mesterségre nem igazán tette alkalmassá. A helyi iskola mellett a nagytószegi plébánostól kezdett latinul tanulni és tizenegy éves korára elvégezte a polgári iskolát.¹⁵ További tanulmányai végett Szegedre került, amelyet vonattal lehetett a szülőfalujából megközelíteni. A közeli gyertyámosi konviktus lett az új otthona több falujabeli, illetve rokon fiúval együtt, ahol az ebédlőben való felszolgálás és más kisebb munkák fejében ingyen ellátást kaptak.¹⁶ Abban, hogy Schütz odakerült, fontos szerepe volt annak a célnak, hogy a délvidéki fiatalok magyarul tanuljanak.¹⁷ Valóban, ő is Szegeden tanult meg rendesen magyarul a tanulmányainak ebben a szakaszában,¹⁸ amely a piarista gimnáziumban zajlott, melynek igazgatója akkoriban Magyar Gábor volt.¹⁹ Továbbá ekkor tanulta meg alaposabban a latin nyelvet is, valamint a magyar történelmet, amelyet ugyanakkor bevallása szerint soha nem tudott rendesen. Csak akkor nyert némi betekintést ebbe a tudományágba, amikor 1912-ben középiskolai tankönyvet írt, majd 1933-ban, amikor az egyetemen a tízrészes *Isten a történelemben* című előadásorozatát tartotta. Saját tapasztalatai révén meggyőződéssel állította, hogy középiskolás gyerekek nem való a történelem, mert pszichológiai szempontból még nincs birtokában a történelmi folyamatok megértéséhez szükséges képességeknek.²⁰

Az, hogy Schütz Antal a piarista rend kötelékéhez csatlakozik, a negyedik gimnáziumban dőlt el számára. Ebben szerepe volt a személyes vállalosságának komolyodása, valamint az egyik tanárának, Sáfrán József-

¹³ SCHÜTZ, 1942. 7–8. p.

¹⁴ SCHÜTZ, 1942. 16. p.

¹⁵ SCHÜTZ, 1942. 20–21. p.

¹⁶ ELŐD, 1981. 311. p.

¹⁷ SCHÜTZ, 1942. 22. p.

¹⁸ SCHÜTZ, 1942. 24. p.

¹⁹ Magyar Gábor (1842–1912) piarista szerzetes, tanár, iskolaigazgató 1867-től tevékenykedett a szegedi iskolában. Meghatározó szerepet töltött be Szeged életében, többek közt neki volt köszönhető Dugonics András szobrának felállítására, a piaristák új gimnáziumának és rendházának fölépítése a nagy árvíz után, melynek köszönhetően uralkodói kitüntetésben részesült. Élete végén, 1899-től a piaristák magyarországi tartományfőnöke is volt. 175 éve született Magyar Gábor piarista szerzetes, iskolaigazgató. In: *Piaristák*, online: piarista.hu, 2017. január 11. – 2019. december.

²⁰ SCHÜTZ, 1942. 30. p.

nek, aki vallást, magyart, és bölceletet tanított neki.²¹ A gimnázium felső osztályaiba érve egész jól elsajátította a magyar nyelvet, a helyi önképzőkör elnökeként pedig a nyilvános beszéd gyakorlására nyílt lehetőség.²² Ekkoriban gondolkodott el igazán azon is, hogy milyen szaktárgyat akar magának választani, és a már említett tanára, Sáfrán József hatására a magyar és a latin nyelv mellett döntött. A történelmet, bár szerette, ahogy arról már esett szó, nem tudta jól megtanulni az állítása szerint nem kielégítő név- és eseménymemóriája miatt.²³ Viszont nagyon szeretett olvasni, ráadásul igyekezett minél többet magyarul, így aztán egy idő után már meg sem lehetett állapítani róla, hogy nem született magyar.²⁴

Érettségi után Schütz Antal Vácra került novíciusnak, ahol a nála fiatalabb tanításában, korrepetálásában tett szert a későbbi tanári pályája szempontjából hasznos gyakorlatra.²⁵ Bár ezen időszak alatt felmerült nála egy-két komolyabb egészségügyi probléma, végül sikeresen le tudta tölteni a rend előszobájának számító időszakot és 1900-ban sor került nála az egyszerű fogadalom letételére.²⁶ Fogadalmasként megkezdhette kispapként az újabb tanulmányait Budapesten, a Kalazantiumban. Ez az időszak, az 1900-as évek első fele lesz az a periódus Schütz életében, amikor először találkozik Prohászka Ottokárral és az ő munkáival.²⁷ Kispapként rendszeresen részt vett Prohászka lelkigyakorlatain, az 1900-tól évente megrendezett katolikus nagygyűléseken, az 1902-es katolikus autonómiai kongresszuson. Ekkor találkozott először a szociális kérdéssel is, amely a kor egyik legnagyobb újításának számított a katolikus egyházon belül csakúgy, mint a társadalom többi részében. Az önéletrajz írásakor idősebb fejjel kritikusabban nyilatkozik az akkori radikális jellegű újításokról, de annak idején fiatalon meghatározó volt számára ez az eszmény annyira, hogy saját bevallása szerint eldöntötte, eszerint igyekszik a saját életén keresztül példát mutatni a körülötte lévőeknek.²⁸

Schütz Antal 1900-ban nem csak kispap, hanem egyetemi hallgató is lett a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karán. A teológia mellett a magyar és a latin tartozott a fő tárgyai közé. Ekkor lépett be a Szent Tamás Társaságba is, amelynek később hosszú időn át volt vezetője.²⁹ Egyetemi tanárai közül Kiss Jánost³⁰ érdemes kiemelni, akitől latint és bölceletet tanult, és aki sokat segített neki a bölceleti tanulmányokban.³¹

²¹ SCHÜTZ, 1942. 34. p.

²² SCHÜTZ, 1942. 35-36. p.

²³ SCHÜTZ, 1942. 36. p.

²⁴ SCHÜTZ, 1942. 38. p.

²⁵ SCHÜTZ, 1942. 40. p.

²⁶ SCHÜTZ, 1942. 40-42. p.

²⁷ SCHÜTZ, 1942. 42. p.

²⁸ SCHÜTZ, 1942. 44. p.

²⁹ SCHÜTZ, 1942. 44-45. p.

³⁰ Kiss János (1857–1930) filozófus, egyetemi tanár, 1889-től a Szent István Társulat igazgatója volt, a budapesti egyetem hittudományi karán 1898-tól tanított a bölceleti tanszéken. A *Bölceleti Folyóirat*, a *Hittudományi Folyóirat* és a *Religio* című egyházi lap szerkesztése is a nevéhez fűződik. Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., é.n. [2001] (Jav., átdolg. kiad.) Online: Arcanum Kézíránytár: arcanum.hu / Adatbázisok / Kézíránytár / Lexikonok – 2019. december.

³¹ SCHÜTZ, 1942. 45. p.

Schütz az egyetem harmadik évében szakosodott tovább a dogmatika irányába.³² Az utolsó két év alatt végigolvasta Scheeben³³ háromkötetes, kötetenként ezeroldalas *Dogmatikáját*.³⁴ Tanulmányainak fő vonalát Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás gondolatvilága határozta meg, ami mellett egész pályája során végig kitartott.³⁵ Egyetemi tanulmányai végeztével 1904-ben Schütz Antal letette az ünnepélyes fogadalmát, majd július 2-án, Sárlos Boldogasszony ünnepén pappá szentelték Vácon. Július 10-én pedig a szülőföldjén mutatta be első szentmiséjét.³⁶

Fogadalomtétele és pappá szentelése után Schütz Antal a tanári pályán indult el korábbi tanulmányai helyszínén, Szegeden. Latint, magyart és hittant tanított a gimnáziumban. Közben gyakorolta, hogy a szentbeszédeit betanulva, jegyzetek nélkül mondja el. Érdeemes megemlíteni, hogy később rászokott arra, hogy az elmondott beszédeit gyorsírással lejegyezze:³⁷ többek közt ennek köszönhetően maradt ránk közülük jó néhány. Ekkor kezdett el franciául is tanulni.³⁸ Szegeden két évet töltött el a tanítással, majd visszarendelték Budapestre, a Kalazantiumba teológiai és vallástanárnak.³⁹ Ez egy tízéves periódus volt az életében, mely alatt egyrészt matematikát és fizikát tanult az egyetem filozófiai karán,⁴⁰ hogy az ott szerzett tudás révén közelebb kerüljön a bölcselet megértéséhez.⁴¹ Másrészt elkészítette a doktori értekezését *Kezdet és vég a világfolyamatban* címmel, valamint vallástanárként a felső osztályok számára négy tankönyvet írt, illetve egyéb értekezéseket különböző folyóiratok számára.⁴² Ugyancsak ebben az időszakban állította össze a fiataloknak Sík Sándorral közösen az Imádságoskönyvet, amelyben igyekezett az általa tanított fiatalok lelki igényeire szabott imádságokat közölni.⁴³ A Sík Sándorral való ismeretség a teológiai tanárságának első négy évére datálható, amikor Schütz tanította őt. Mikor Sík 1911-ben Pestre került tanítani, szoros barátság fűződött közöttük, mivel egymás melletti szobában laktak, sokat beszélgettek és Schütz még meg is látogatta Sík Sándort Újvidéken, amikor utóbbi az I. világháború alatt katonalelkészként ott szolgált. Barátságuk végig megmaradt, ha nem is ugyanolyan szorosan, mint az 1910-es években.⁴⁴

³² SCHÜTZ, 1942. 49. p.

³³ Matthias Joseph Scheeben (1835–1888) német katolikus teológus és misztikus szerző, a kölni egyetem dogmatikus teológus tanára 1860-tól 1875-ig. Catholic Encyclopedia. H.n., é.n. Online: Catholic Online, catholic.org – 2019. december. Schütz Antal az ő háromkötetes *Dogmatikája* nyomán készítette el a saját, ugyancsak több mint ezer oldal terjedelemben összeállított *Dogmatikáját* magyar és latin nyelven.

³⁴ SCHÜTZ, 1942. 51. p.

³⁵ ELŐD ISTVÁN: Schütz Antal. In: *Vigilia*, 1954. 59–71. p. (továbbiakban: ELŐD, 1954.) 60. p.

³⁶ SCHÜTZ, 1942. 52. p.

³⁷ SCHÜTZ, 1942. 53. p.

³⁸ SCHÜTZ, 1942. 54. p.

³⁹ SCHÜTZ, 1942. 56. p.

⁴⁰ Bár a természettudományok is érdekelték, természetbölcseleti értekezéseket később sem írt. ELŐD, 1954. 64. p.

⁴¹ SCHÜTZ, 1942. 57. p.

⁴² SCHÜTZ, 1942. 58. p.

⁴³ SCHÜTZ, 1942. 59. p.

⁴⁴ ELŐD, 1981. 311. p.

A vallási és erkölcsi életre irányuló útmutatás az egyik legfontosabb kihívás volt Schütz számára ebben az időszakban, és talán ezek azok a művei, amelyekből a mai kor embere is találhat magának útravalót ebben az akkori korhoz hasonló, zűrzavaros világban. Schütz Antal voltaképpen pályájának ebben a korai szakaszában sem riadt vissza attól, hogy kritikával illesse a nagy középkori gondolkodókat mindazon kérdésekben, amelyekben a tudomány színterén változások, előremutató eredmények születtek az idők folyamán.⁴⁵ Teológusként pedig később is azon volt, hogy a profán tudományok eredményeinek figyelembevételével új, egységes szemléletet vázoljon föl a világ számára.⁴⁶

Schütz Antal, az egyetemi tanár

Schütz Antal útja a későbbi pályája csúcsát jelentő egyetemi tanárságig nem volt egészen egyenes. Még gimnáziumi tanárként 1913-ban megpályázott egy megüresedő állást a hittudományi karon, az álláshelyről döntő bizottság azonban leszavazta őt azzal, hogy világi papnak kell adni a pozíciót és nem szerzetesnek, továbbá előbb legyen az egyetem magántanára és csak utána kapjon nyilvános posztot. No meg természetesen volt egy saját jelöltjük az állásra. Schütz úgy emlékezett vissza később erre a történetre, hogy nagyon megviselte, annak ellenére, hogy soha nem állt szándékában a karrier hajhászása.⁴⁷ Miután ez a lehetőség nem jött össze számára, úgy döntött, hogy pszichológiát, azon belül kísérleti lélektant⁴⁸ tanul Németországban. Ebben szerepe volt az I. világháború kitörésének is, ami előrébb hozta itthon a félév végét. Lipcse és München között vívódott, de végül Würzburgba ment, mivel ismerte a várost, ott tanított Marbe,⁴⁹ akit személy szerint a kor nagy szaktekintélyének tartott, illetve úgy számított, hogy ott kevesebb lesz a külföldi hallgató, jobban megbecsülik majd. Utóbbi valóban bekövetkezett: egyedül volt külföldi hallgató és Marbe fel is kérte, hogy doktoráljon. Azonban még nem fejezte be az ottani tanulmányait, amikor 1916 húsvétján váratlanul meghalt Dudek János, a pesti dogmatika tanszék vezetője, és az egyetem Schütz Antalt kérte fel utódának.⁵⁰

Így foglalta el végleges állomáshelyét Budapesten, a dogmatika tanszéken. Egyetemi tanári kinevezését 1916 novemberében Ferenc József a halála előtti utolsó uralkodói intézkedései egyikeként írta alá.⁵¹ Ugyanazzal a lendülettel vetette bele magát a munkába, amellyel gimnáziumi tanárként működött: célul tűzte ki, hogy legyen egy használható dogmatika tankönyv, amiből a kor szellemének megfelelően lehet ezt a tárgyat tanítani. Elsősorban latin nyelven akarta összefoglalni a dogmatikát, azonban a

⁴⁵ ELŐD, 1954. 60. p.

⁴⁶ ELŐD, 1954. 66. p.

⁴⁷ SCHÜTZ, 1942. 64. p.

⁴⁸ ELŐD, 1954. 63. p.

⁴⁹ Karl Marbe (1869–1953) párizsi születésű német pszichológus, a würzburgi pszichológiai intézet alapítója, frankfurti és würzburgi egyetemi tanár. Online: Universität Würzburg: www.uni-wuerzburg.de / University Archive / Personalities / Element Scholars. – 2019. december.

⁵⁰ SCHÜTZ, 1942. 65. p.

⁵¹ SCHÜTZ, 1942. 66. p.

hallgatók egyre hiányosabb latin tudására való tekintettel úgy döntött, hogy magyar nyelvű tankönyvre is szükség van. Ez készült el előbb: 1921-től két éven át dolgozott rajta.⁵² Dogmatika tankönyvének jellegzetes újdonságot és karaktert ad, hogy igyekezett a nehezen értelmezhető latin szakkifejezéseket magyarra fordítani, új kifejezésekkel helyettesíteni, érthetővé tenni. Mindezt magyarul, nem magyar anyanyelvüként.⁵³ Nem sokkal később egy rövid időre kinevezték a kar dékánjának, noha a kormányzásra soha nem érezte magát hivatottnak.⁵⁴ 1926-ban újabb megtiszteltetés érte: bevásárolták a Magyar Tudományos Akadémiába levelező tagnak, ahová a karakterológia és az aristotelesi metafizika kapcsolatából készített székfoglalót.⁵⁵

A székfoglalóra készülődés közben érte a hír 1927 tavaszán, hogy Prohászka Ottokár az egyetemi templomban a szószéken agyvérzést kapott. Két nap múlva meg is halt.⁵⁶ Prohászka halála nagyon megviselte Schütz Antalt. A szomorú esemény kapcsán az önéletrajzban felidézti azokat az alkalmakat, amikor találkozott vele többek közt Székesfehérváron, Budapesten, valamint az utolsó időszakban Balatonfüreden, ahol Prohászka gyógykezelés miatt tartózkodott. Schütz említi, hogy talán kevesebbet találkozott életében Prohászkaival, mint jó lett volna, de ennek a maga részéről az volt az oka, hogy nem akarta fölöslegesen igénybe venni a túlságosan elfoglalt püspök idejét.⁵⁷ Mindazonáltal Prohászka így is nagyon nagy hatást gyakorolt rá előadásaival, könyveivel és személyes találkozósaikkal egyaránt.

Az akadémiai székfoglalót követően Schütz nekilátott a már ismert módszere szerint a bölcséletelmélet összefoglalásának, amely *A bölcsélet elemei Szent Tamás alapján* címmel jelent meg még 1927-ben. A következő évek újabb feladatokkal látták el. 1929-ben felkérték Prohászka összes műveinek szerkesztésére és sajtó alá rendezésére, amit a püspök iránti elhivatottságból kötelességének tartotta elvállalni.⁵⁸ Összesen 25 kötet készült el és még éppen jókor, mielőtt kitört volna a nagy gazdasági világválság.⁵⁹ 1929 végén Kiss János után átvette a Szent Tamás Társaság elnöki tisztségét. 1933-ban pedig Pauler Ákos⁶⁰ halálát követően a bölcsészkar filozófiai tanszékére akarták meghívni, de az utóbbi felkérést nem fogadta

⁵² SCHÜTZ, 1942. 67. p.

⁵³ ELŐD, 1954. 67. p.

⁵⁴ SCHÜTZ, 1942. 68. p.

⁵⁵ SCHÜTZ, 1942. 69–70. p.

⁵⁶ SCHÜTZ, 1942. 70. p.

⁵⁷ SCHÜTZ, 1942. 70. p.

⁵⁸ SCHÜTZ, 1942. 72–73. p.

⁵⁹ SCHÜTZ, 1942. 73. p.

⁶⁰ Pauler Ákos (1876–1933) filozófus, egyetemi tanár, akadémikus, a Filozófiai Társaság elnöke. Az egyik legjelentősebb rendszeralkotó magyar filozófus, aki az igazság fogalmát és az azt feltáró logikát helyezte a saját rendszere középpontjába. FRENYÓ ZOLTÁN: Filozófia. In: Magyarország a XX. században. V. köt. Társadalomtudományok. Szerk.: Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 2000. 19–37. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, mek.oszk.hu – 2019. december. 22. p.

el,⁶¹ mivel úgy érezte, hogy ezzel elárulná a szívéhez legközelebb álló teológiát és dogmatikát.⁶²

1930 őszen indította el Schütz a nyilvános előadásait azzal a céllal, hogy valamennyi kar hallgatóit meg tudja szólítani a katolikus igazságok korszerű értelmezésével. Ezeket az előadásokat az úgynevezett kupolateremben tartotta (és nagy bánatára nem a Gólyavárban, amely akkor nyomdának volt éppen berendezve). Az első évben Krisztus, a második évben a házasság, a harmadik évben pedig Isten a történelemben volt a téma,⁶³ amely témát igyekezett külső, metafizikai szemszögből láttatni, kiemelkedve az addig megszokott értelmezési keretek közül.⁶⁴ Az előadásokra való készülés igen sok erőfeszítést igényelt a részéről, de megérte, mert teltházak voltak az előadásai. Ezt a korszakot is a feladatok sokasága jellemezte Schütz életében, az előadások nyomán szükségét érezte, hogy összeállítson egy új Szentek élete gyűjteményt. Ez négy kötetben készült el, és e munka, valamint a szokásos egyetemi tanári feladatok mellett még nyelvtanulással is foglalkozott.⁶⁵

Ami Schütz Antal tanári munkájának emberi oldalát illeti, Előd István⁶⁶ úgy emlékezik meg róla, mint aki elsősorban nem csak tanítani, hanem nevelni is akart, akinél nem félelemből, hanem becsületből tanultak a diákok. Korát messze megelőző módon a tananyagot nem enciklopédikusan kérte számon, hanem igyekezett biztos alapokat építeni diákjainál és önálló gondolkodásra nevelte őket. Ugyanez a gondolkodás jellemezte a nagyfokú igényességgel összeállított és 35 éven át használt tankönyveit, sőt, a széles nyilvánosság előtt tartott előadásait, ünnepi köszöntőit és szentbeszédeit is.⁶⁷ Tanítványai szerették őt emberségéért, egészséges humorérzékeért, gazdag kedélyvilágáért és jó tanácsaiért, lelki és anyagi segítségéért.⁶⁸ Mindazonáltal ifjúsági szervezkedésekben nem vett részt, úgy általában a szervezéshez nem volt igazán tehetsége. Életét leginkább az írás és az előadások tartása határozta meg.⁶⁹

Schütz Antal egész életét szervesen meghatározta az Ige szolgálata, ahogy arról összegyűjtött művei egyik kötetének címe is tanúskodik. Plátón, Arisztotelész, Plótinosz és Szent Ágoston után ő maga is az igazság megtalálásán és az Isten gondolatvilágába való betekintésen fáradozott.⁷⁰

A sok munka és az állandó krónikus fáradtság végül kikezdte Schütz Antal egészségét. Orvos öccse próbált vigyázni rá, amennyire lehetett, de a harmincas évek közepére egyre többször kellett komolyabb egészségügyi problémákkal, gyulladásokkal, epekőműtéttel szembenéznie.⁷¹ 1938-ban megválasztották az Akadémia rendes tagjának, majd az egyetem rektorá-

⁶¹ SCHÜTZ, 1942. 72. p.

⁶² ELŐD, 1981. 312. p.

⁶³ SCHÜTZ, 1942. 72-73. p.

⁶⁴ ELŐD, 1954. 63. p.

⁶⁵ SCHÜTZ, 1942. 75-76. p.

⁶⁶ Előd István (1912–1990) piarista tanár, teológus, főiskolai igazgató, Schütz Antal egykori tanítványa.

⁶⁷ ELŐD, 1954. 61. p.

⁶⁸ ELŐD, 1954. 70. p.

⁶⁹ ELŐD, 1981. 312. p.

⁷⁰ ELŐD, 1954. 59. p.

⁷¹ SCHÜTZ, 1942. 77. p.

nak is fölkérték.⁷² Az ezzel járó feladatok azonban már soknak bizonyultak számára. 1938 őszén influenzával került kórházba, de utána folytatta tovább a rektori munkát a többi teendője mellett egészen az 1941-es agyvérzéséig.⁷³ Ebből még felépült, de a keze és a lába már nem lett a régi, így a munkatempóból vissza kellett vennie. Bal oldali részleges bénultsága élete végéig megmaradt.⁷⁴

Ugyanakkor amíg tehetette, romló egészsége ellenére sem vált tétlenné, hiszen ekkor foglalkozott még Szentírás-fordítással, illetve dolgozott a felnőtteknek szóló imakönyvén, ami végül már nem tudott megjelenni. Szerette volna továbbá szélesebb tömegeknek is átadni a saját önnevelési tapasztalatait, amelyekről egy fél éven át papnövendékeknek tartott előadást, de a betegség ezt már nem tette lehetővé számára.⁷⁵ 1942-ben Corvin-lánccal tüntették ki. Ez volt az egyetlen kitüntetés, amelyre nagyon büszke volt, mert a hittudomány műveléséért kapta.⁷⁶ Az elismeréseket mindig úgy fogadta, mint ami nem neki, hanem annak az eszménynek jár, amit képvisel.⁷⁷

Összegzés

Schütz Antal *Életem* című önéletrajzi írása 1942-ben jelent meg, tehát az utolsó tizenegy évről már nem esik szó benne. Más forrásból⁷⁸ ismert, hogy 1944-ig még tanított az egyetemen, majd a második világháborút követően egyre gyakrabban lépett fel nála agyergörcs. 1948-tól már nem tudott dolgozni, mivel két-három havonta érték újabb agyergörcsök.⁷⁹ Élete utolsó 21 hónapját ágyban fekvé töltötte, teljesen leépülve. 1953. április 20-án hunyt el. Temetésén hatalmas tömeg vett részt, a szertartást Hamvas Endre csanádi püspök végezte négy további püspök, köztük Czapi Gyula egri érsek, Schütz egykori tanítványa részvételével.⁸⁰ Ravatalánál Takács József a Hittudományi Kar nevében búcsúzva hazánk egyik legnagyobb teológusának és legkiválóbb dogmatikusának nevezte Schütz Antalt.⁸¹

Összegezve Schütz Antal önéletrajzi írását, elmondható róla, hogy egy sokoldalú, nagyon gazdag életpályát tár a szemünk elé. Ebben a tanulmányban elsősorban azokat a motívumokat igyekeztem kiemelni, amelyek meghatározó jelentőséggel bírtak az ő tudományos pályája alakulása szempontjából, de mindenképpen meg kell említeni, hogy egy nagyon olvasmányos, jó stílusú műről van szó, amely a tudós mellett Schütz Antal emberi oldalát is bemutatja rengeteg személyes élményen keresztül a gyerekkortól kezdve az iskolai emlékeken át a felnőttkori utazásaiig, kikapcsolódásaiig. Sajnos élete utolsó szakaszában legyűrte őt a betegség, amely saját bevallá-

⁷² SCHÜTZ, 1942. 78. p.

⁷³ SCHÜTZ, 1942. 79. p.

⁷⁴ ELŐD, 1981. 313. p.

⁷⁵ ELŐD, 1954. 68. p.

⁷⁶ SCHÜTZ, 1942. 82. p.

⁷⁷ ELŐD, 1954. 69. p.

⁷⁸ NOVICZKY PÉTER: In memoriam Schütz Antal. (1880–1953) H.n., é.n. Online: web.axelero.hu/kesz/jel/03_04/schutz.html – 2019. december.

⁷⁹ ELŐD, 1981. 314. p.

⁸⁰ ELŐD, 1981. 314. p.

⁸¹ TAKÁCS JÓZSEF: Schütz Antal ravatalánál. In: *Vigilia*, 1953. 6. sz. 281–282. p., 281. p.

sa szerint leginkább a túlhajszolt életmódjának volt köszönhető, annak, hogy mindig többet vállalt annál, mint amit egészséges keretek közt teljesíteni tudott.

Ami a tudományos pályafutását illeti: végig meghatározta a gondolkodását az összegzés, a szintetizálás iránti igény, így, ha kellett, gimnáziumi tankönyvet írt, ha kellett, egyetemi tankönyvet. Igyekezett összefoglalni az általa művelt tudományterületeket: a dogmatikát, a bölceletet. Céljai közt szerepelt a neotomizmus szellemében és a Szent Tamás Társaság elnökeként Aquinói Szent Tamás eszmerendszerének újragondolása, az adott korra való alkalmazása.⁸² Az 1930-tól évente megtartott, mai szóval megfogalmazva általánosan művelő kurzusaival is azon fáradozott, hogy hallgatóságának egységes képet nyújtson az egyes témakörökről. Ebbe a sorba tökéletesen beleillik a Prohászka-életmű összegzése és kiadása, a *Szentek élete* gyűjtemény elkészítése, de akár még az *Imádságoskönyv* is, amelyben a fiatalok vallási életét próbálta a kornak megfelelő keretek közé terelni.

Az élete utolsó éveit és a halálát követő időszakot meghatározó politikai körülmények sajnos megakadályozták, hogy az általa készített rengeteg összefoglaló munka mindennapi használatra kerüljön. Egy részüket napjainkra nem kis részben a II. vatikáni zsinat hatásának köszönhetően meghaladta az idő, azonban, ha a teljes életművet nézzük, bőven vannak benne olyan értékálló elméletek, gondolatok, amelyek a mai ember számára is mondanivalóval szolgálhatnak.

⁸² Ezt a kortársai is elismerték, mint például Kühár Flóris, aki úgy nyilatkozott a hatvanadik születésnapja alkalmából, hogy Schütz elevenen együtt él a mai filozófiával. KÜHÁR FLÓRIS: A hatvanéves Schütz Antalról. In: *Katholikus Szemle*, 1940. 454–455. p., 454. p.

Nemes Antal makáriai választott püspök, budavári plébános önéletírása 1855–1930¹

Sági György

Nemes Antal makáriai választott püspök visszatekintése életére

Alig egy hónappal 75. születésnapja előtt vetette papírra alább közölt önéletírását Nemes Antal makáriai választott püspök, aki ekkor már 32 esztendeje vezette plébánosként a budavári koronázó Nagyboldogasszony-főplébániát. Nemes püspök személye, mind ez idáig kevésbé került a történeti kutatások látóterébe, igaz, nem tartozott az élvonalbeli magyar főpásztorok közé, többnyire szürke eminenciásként látta el hivatalát az évtizedek során, szolgálva Istent és az egyházat a hívek javára.²

Ahogy azonban az itt olvasható életrajz is erre hívja fel a figyelmet, a jövőben nem lenne hasztalan többet is szentelni személyének, akár helytörténeti, társadalomtörténeti, politikatörténeti és sajtótörténeti, akár diplomáciatörténeti szempontból. Mint említettük, az világos számunkra is, hogy nem számított a vezető magyar püspökök közé, de mégis nemegyszer képviselte hol a magyar érdekeket, hol pedig hazáját itthon és külföldön, magyarok és külföldiek előtt egyaránt (például XIX. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Londonban, amerikai misszió stb.).

Nem lekicsinyelve a püspököt, de tény, hogy egy mellékszereplője volt a Magyar Katolikus Egyháznak, ennek ellenére mégiscsak magas presztízsű státuszban jelenhetett meg, mint budavári plébános, a koronázótemplom papja (így az utolsó budai királykoronázás vendéglátója). Megjegyzendő itt is, hogy a korabeli ismert politikus, Hock János³ ellenében nyerte meg a Mátyás-templomi plébános-választást.

Az, hogy kevésbé jelenik meg a történetírásban Nemes püspök alakja, talán személyiségéből is adódhat. Az alább olvasható önéletírása sem saját indíttatásból született meg, az Országos Pázmány Egyesület⁴ kérte fel arra, hogy írja meg és küldje el részükre. Nemes püspök ezt készséggel meg is tette, írása végén *quasi* utóiratként értelmezhetően azonban hozzátéve,

¹ Készült a forrásközlés az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretén belül.

² Leginkább lexikonokban olvashatunk Nemes Antal püspök személyéről, szakirodalomban kevésbé. Ld.: 88 [VICZIÁN JÁNOS:] Nemes Antal. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. VIII. köt. Bp., 2004. Online: lexikon.katolikus.hu – 2019. augusztus.; Nemes Antal. In: Magyar írók élete és munkái. Szerk.: Szinyei József. IX. köt. Bp., 1903. Online: Arcanum Kézilyvtár: arcanum.hu / Adatbázisok / Kézilyvtár / Lexikonok – 2019. augusztus.; Nemes Antal. In: Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., é.n. [2001] (Jav., átdolg. kiad.) Online: Arcanum Kézilyvtár: arcanum.hu / Adatbázisok / Kézilyvtár / Lexikonok – 2019. augusztus.

³ Hock János (1859–1936), 1889-től kőbányai, 1912-től budapest-józsefvárosi plébános, 1887-től országgyűlési képviselő, 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanács elnöke.

⁴ A Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete mint a katolikus írók és hírlapírók érdekvédelmi szervezete 1898-ban jött létre az 1896-os Országos Katolikus Nagygyűlés határozata alapján és az egyesületek 1946-os feloszlásáig fennállt. Célja volt a katolikus szellemiségű írók összefogása, támogatása és a katolikus értékek védelme.

hogy „Azon kívánalomnak, hogy műveimből egy-egy példányt küldjek be, nem tehetek eleget, mert a három fentjelzett [lásd a lenti forrásban – S. Gy.] önálló könyvből nincsen példányom kéznél, azonban megtalálhatóak az Akadémia, Egyetem és Múzeum könyvtáraiban;⁵ a folyóiratokban és újságokban⁶ megjelent cikkek nincsenek nálam összegyűjtve, hanem szolgálók a legutóbb megjelent:

1) *Jelentésem az amerikai utamról és*

2.) *Makária püspökségem történeti leírásával.*⁷

Visszaemlékezését egyes szám harmadik személyben kezdte lejegyezni, majd a harmadik bekezdésben váltott át egyes szám első személyre.

Nemes püspök Pesten született 1855-ben és Budapesten halt meg 1941-ben, 86 esztendőskorában. Viszonylag későn döntött a papság mellett, már 27 éves volt, mikor ezt a pályát választotta fiatal jogászként. Képességeit felismerve küldhették előljárói a bécsi Pázmáneumba.⁸ Esztergomi egyházmegyésként Drégelypalánkon kezdett szolgálni Simonyi Rudolf⁹ plébános káplánjaként, majd ezt követte haláláig a fővárosi lelképásztori munka. Az egyértelműen leszögezhető, papi szolgálata szinte egybeforrott a Mátyás-templommal, 1889-től visszavonulásáig hitoktatóként, káplánként végül pedig plébánosként itt szolgált, összesen 47 aktív évet.

Sorra nyert el magas egyházi méltóságokat, szorgalma és érdemei alapján fokozatosan emelkedett egyre feljebb – pápai prelátus is volt –, de ennek ellenére rendszerint az utókor szemlélője által alig szembetűnő módon, noha tétlenkedőnek semmiképpen sem nevezhetnénk.

Itt közölt önéletírása Csernoch János,¹⁰ Serédi Jusztinián, végül pedig Mindszenty József¹¹ *gentiluomója*,¹² Esty Miklós¹³ világi pápai kamarás irathagyatékában maradt fenn, mely néhány éve lett rendezve. A hagyaték 6. sorozatának (Egyházi ügyek) második részén belül a 42. tételként talál-

⁵ Mai nevükön: MTA Könyvtára, ELTE Egyetemi Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár.

⁶ Többek között a *Katholikus Szemle*, a *Magyar Szalon*, a *Magyar Állam*, és a *Magyar Újság* hasábjain jelentek meg cikkei.

⁷ Szent István Társulat Irattára (továbbiakban: SZIT.) Esty Miklós 6. 42.

⁸ FAZEKAS ISTVÁN: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918. Bp., 2003.

⁹ Simonyi 1873 és 1892 között volt Drégelypalánk plébánosa.

¹⁰ Csernoch János (1852–1927), 1908-tól csanádi megyéspüspök, 1911-től kalocsa-bácsi érsek, 1912-től esztergomi érse, 1914-től bíboros.

¹¹ Mindszenty József, Tiszteletre méltó (1892–1975), 1944-től veszprémi megyéspüspök, 1945 és 1974 között hercegprímás és esztergomi érsek, 1946-tól bíboros. 1948-tól *impeditus*.

¹² Magyarosan dzsentiluómó, azaz személyi szolgálattevő, szó szerinti jelentése: úriember. Olyan, a bíborosok kíséretéhez tartozó világi személy – nem szükségszerűen nemes –, aki az egyes főpap körüli különféle teendők, feladatok elvégzésére vállalkozik, illetve kap kinevezést. A *gentiluomo* rendeltetése, hogy a főpap kellő méltósággal tölthesse be magas hivatalát. Ld.: MÉSZÁROS ISTVÁN: Prímások, pártok, politikusok, 1944–1945. Bp., 2005. 11. p.; vö.: ÉRSZEGI MÁRK AURÉL: Pápa, Szentszék, Vatikán. Bp., 2014. 116. p.

¹³ Esty Miklós (1895–1973), bíborosi *gentiluomo* az 1920-as évektől 1948-ig, világi pápai kamarás, 1942-től az Actio Catholica alelnöke, 1951-től a Szent István Társulat delegált adminisztrátora.

ható meg. (8. doboz) Az Esty-hagyaték a Szent István Társulat Irattárában kutatható.¹⁴

¹⁴ SÁGI GYÖRGY: Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatékának rendezése a MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretein belül. In: *Levéltári Szemle*, 2015. 4. sz. 82–99. p.

DOKUMENTUM¹⁵

Önéletírás

Nemes Antal¹⁶ született Budapesten [sic!] 1855. február hó 13-án.¹⁷ Középiskoláit ugyanitt végezte. A Budapesti Tudományegyetem¹⁸ Jogi Fakultásán a négyévi kurzust végig hallgatván a különféle alapvizsgákat és szigorlatokat letette s 1882. évben *Iuris universi doctor*rá promoveáltatott.¹⁹ Időközben, mint az Ügyvédi Kamarában bejegyzett ügyvédjelölt a jogi és peres dolgokkal foglalkozott s azon választása volt, hogy idővel önálló ügyvédi irodát fog nyitni.

Miután szülei²⁰ igen korán elhaltak s testvérei nem voltak, az egyedülállt töprengései közepette azon pályát választotta, amelyen legközvetlenebbül szolgálhat az Úr Istennek s pap akart lenni. Simor János²¹ hercegprímás ugyancsak az 1882. évben felvette teológusai közé s tanulmányai elvégzésére a bécsi Pázmáneumba küldötte s így a hittudományokat a Bécsi Egyetem Teológiai Karán hallgatta. Az egyetemi kurzus elvégzése után Esztergomban, Simor János bíbornok, hercegprímás kezétől pappá szenteltetett.²²

Mint fiatal pap Szondy Györgynek²³ dicső emlékezetű helyére, Drégelypalánkra került káplánnak, ahol három éven át működött sok lelki öröm és boldogság között. 1889. januárban került Budapestre, kezdetben mint hitoktató, majd októberben mint a budavári plébániához kinevezett káplán és római kat. férfi tanítóképezdéhez kinevezett hittanár.²⁴

¹⁵ A jelenlegi nyelvtani szabályokat követve, középpontozással került közreadásra, a korabeli nyelvezeten, eredeti szófordulatokon nem történt változtatás. A szöveg írógéppel íródott, végén Nemes Antal autográf aláírásával, budapesti, 1930. január 16-i keltezésel. Természetben 4 oldalt tesz ki a szöveg. Őrzési helye: SZIT. Esty Miklós, 6. 42.

¹⁶ Születési nevén Nerhaft Antal, született Pesten 1855. február 13-án, elhunyt Budapesten 1941. június 28-án.

¹⁷ A keresztségben február 25-én részesült Migl János budapest-belvárosi plébános kezei által.

¹⁸ Mai nevén Eötvös Loránd Tudományegyetem.

¹⁹ Azaz egyetemi jogi doktorrá avattatott.

²⁰ Édesapja id. Nerhaft Antal építész, édesanyja Schmidt Franciska volt.

²¹ Simor János (1813–1891), 1857-től győri megyéspüspök, 1867-től esztergomi érsek, hercegprímás, 1873-tól bíboros.

²² 1885. október 20-án szentelte pappá Simor. Ekkoriban magyarosította nevét Nerhaft-ról Nemesre Tisza Kálmán miniszterelnöknek mint belügyminiszternek 30 251/VII. sz. rendelete által jóváhagyatva.

²³ Szondy (Szondi) György (1504–1552), Drégely várának hős kapitánya a várháborúk korában, bátorságát és vitézségét őt legyőző ellensége, Hadım Ali budai pasa is elismerte. Vitézségét Tinódi is megénekelte. Ld.: TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN: Budai Ali basa históriája. In: Tinódi Sebestyén összes költeményei. Kolozsvár, 1554. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu/01100/01100 – 2019. augusztus. Szondi és katonái emlékére Simor János hercegprímás 1884-ben díszes kápolnát építtetett, ami azonban a II. világháború során súlyosan megrongálódik, így 1972-ben lebontása mellett döntöttek. Ld.: Drégelypalánk Plébánia. In: Váci Egyházmegyei Sematizmus. Online: sematizmus.vaciegyszemegye.hu – 2019. augusztus.; vö.: PONGRÁCZ LAJOS: A Szondi emlék-kápolna. In: Szondi album: drégeli emléklapok: a Szondi-emlékkápolna felavatása alkalmából 1885. Szerk.: Uő. Ipolyság, 1886. Online: Drégelypalánk honlapja: dregelypalank.hu / Történelem / Szondi Emlékalbum. – 2019. augusztus.

²⁴ A Sacré Cœur francia gyóntatója, a budai Legényegylet elnöke és a Budapest-jobbparti Szent Vince Egylet titkára is volt.

Budavári káplánságom alatt körülményesebben²⁵ foglalkoztam irodalmilag, s három önálló munkát adtam ki, ugyanitt:

- 1) 1901-ben *A Jézus Szent Szíve ájtatosság* című könyvet, amelyben ismertetem a Szent Szívre vonatkozó régi magyarországi emlékeket;
- 2) 1903-ban *A Budavári Főegyház története és leírása* című könyvet, amelyben alapítását és az évszázadok folyamán történt viszontagságait írom le; s
- 3) 1905-ben az *Egyházi törvénykezési rendtartás* című könyvet, ahol az egyházi peres eljárásban való eljárást s bírói gyakorlatot ismertetem a kútfők alapján.²⁶

1898. június hó 30-án Budapest székesfőváros törvényhatósága által a megüresedett budavári főplébániára plébánosnak megválasztattam.²⁷ A választásnál nehéz küzdelmek folytak, s ellenjelöltemmel, Hock Jánossal szemben csak 5 szavazattöbbséggel győztem. 1899-ben²⁸ Ő Felsége, a király²⁹ Szent Benedekről nevezett pécsi címzetes apáttá nevezett ki s Vaszary Kolos³⁰ bíboros, hercegprímás a budavári főtemplom búcsú napján, augusztus 15-én ünnepesen benedikált és az apáti jelvénnyel felruházott.

1900. év karácsony táján Kohl Medárd³¹ segédpüspökkel Rómába mentem, hogy a Szentatyának³² a Péterfillérek átadassanak s ezen Rómába való utazás 12 éven át ismétlődött, mindig karácsony tájt, úgy hogy 12 éven át *in continuo*³³ Rómában voltam s az akkor lefolyt egyházi ünnepeken állandóan részt vettem.

1905. január hó 16-án X. Piusz pápa³⁴ Ő Szentsége házi főpapjává, pápai prelátussá nevezett ki legkegyelmesebben. Ugyanezen időtájt a római szépiro-

²⁵ Értsd gyakrabban, többször, előszeretettel, komolyabban.

²⁶ A kiadások évére elképzelhető, hogy Nemes püspök rosszul emlékezett, esetleg elírások eredménye. A nevezett kötetek helyes bibliográfiai adatai a következők: *A Jézus Szent Szíve ájtatosság*. Ismertető. Bp., 1890.; *A Nagyboldogasszonyról nevezett Budavári Főtemplom története és leírása*. Bp., 1893.; *Egyházi törvénykezési rendtartás*. Bp., 1895. További fontos, de itt nem említett műve volt: *Budapest székesfőváros közterein álló vallásos jellegű szobrainak története és leírása*. Bp., 1895.; *Makária: régi görög gyarmat Dalmáciában és püspöki székhely*. Bp., 1929.; *Adalékok a budavári főtemplom történetéhez*. Bp., 1932.

²⁷ 1936-os nyugállományba vonulásáig volt a budavári Nagyboldogasszony-főplébánia plébánosa. Bogasich Mihály (†1919) pristinai választott püspök, neves zenetörténész és egyetemi tanár utódként került a plébánosi székbe, aki mellett addig káplánként szolgált. Bogasich ezt követően haláláig esztergomi kanonok volt. Mikor végső nyugalomra helyezték a Mátyás-templomban III. Béla király (1172–1196) és Châtillon Anna királyné (†1184) földi maradványait, Nemes volt már a plébános.

²⁸ 1899. június 28-tól.

²⁹ I. Ferenc József (1830–1916), a Habsburg-Lotharingiai dinasztia tagja, 1848-tól osztrák császár és magyar apostoli király, koronázva 1867-ben.

³⁰ Vaszary Kolos O.S.B. (1832–1915), született Vaszary Ferenc, 1847-től a bencés rend tagja, 1891-től hercegprímás és esztergomi érsek, 1893-tól bíboros, 1912-től nyugállományban.

³¹ Kohl Medárd O.S.B. (1859–1928), született Kohl Ferenc, 1885-től a bencés rend tagja, 1900-tól esztergomi segédpüspök és Szamoszata címzetes püspöke.

³² XIII. Leó (1810–1903), született Vincenzo Gioacchino Raffaele Luigi Pecci gróf, 1878-tól haláláig római pápa.

³³ Folyamatosan (latin).

³⁴ X. Piusz, Szent (1835–1914), született Giuseppe Melchiorre Sarto, 1903-tól római pápa haláláig.

dalmi akadémia „*Arcas Romanus*” rendes tagjává választott. 1907-ben Szent Erzsébet centenáriumát különös fényvel ültük meg Franciaországban, Párizsban, ahol is a magyar katolikusok képviselésében részt vettem és az ünnepi misét mondtam, míg a templomi szentbeszédet Msgr. Amette,³⁵ a későbbi párizsi bíbornok érsek tartotta. 1908-ban az Angliában, Londonban tartott Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszuson³⁶ – hol a pápa külön legátussal³⁷ képviseltette magát – csekély magam, Magyarország részéről részt vettem.

1912. december hó 8-án Ő Felsége a király makáriai címzetes püspökké nevezett ki, amely régebben a magyar királyok fennhatósága alatt állott, most azonban csak címben adományoztatik.

A világháború kitörésekor és annak folyamata alatt, mint a Magyar Országos Vöröskereszt Egylet³⁸ Központi Igazgatósági tagja tevékeny részt vettem az ügykörömbe eső dolgokban, amiért is Ő Felsége a Ferenc József Rend Középkeresztjével tüntetett ki.

1916. december hó 30-án a budavári főtemplom színhelye volt IV. Károly király³⁹ és Zita királyné⁴⁰ koronázásának.⁴¹ Az ezt megelőző időben nap-nap után ülések voltak, amelyeken a koronázásra vonatkozó minden részlet meg lett beszélt. A Szent Korona a koronázás megtörténte után három napon át ki volt állítva a templomban, éjjelenként pedig a kincstár kápolnában volt elzárva, melynek ajtóbejárata három pecséttel volt elzárva, míg az ajtó kulcsait a plébános kapta esténként megőrzésre s melyeket reggel mindig visszaszolgáltatót.

A koronázásnál jelen volt Ferdinánd bolgár király⁴² sajátkezűleg átadta a Szent Sándor Rend Középkeresztjét gyémántokba foglalva, midőn egy más alkalommal már előzőleg a polgári érdemek jutalmazásáról szóló rendjel középkeresztjével tüntetett ki. Ugyanúgy a koronázásból kifolyólag 1917-ben Ő Felsége Károly király a II. osztályú Vaskorona Renddel tüntetett ki fáradozásaim elismeréséül.

A világháborút követő gyászos időben sikerült mégis a rendes egyházi életet folytatni s a hívek gondozásában eljárni. Azonban sorsomat annyiban mégsem kerülhettem el, hogy a forradalmi vértörvényszék elé ne állíttassam.

³⁵ Léon-Adolphe Amette (1850–1920), 1898-tól Bayeux-Lisieux megyéspüspöke, 1906-tól párizsi koadjutor érsek és Side címzetes érseke, 1908-tól párizsi érsek, 1911-től bíboros.

³⁶ 1908. szeptember 8-a és 13-a között rendezték meg Londonban a XIX. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust.

³⁷ Vincenzo Vannutelli (1836–1930), 1880-tól szaradeiszi címzetes érsek, konstantinápolyi apostoli helynök, 1890-től bíboros (*in pectore* 1889-től), az Apostoli Szignatúra prefektusaként képviselte legátusként a pápát a londoni eucharisztikus kongresszuson.

³⁸ A szervezet történetéről bővebben ld.: Magyar Vöröskereszt története. In: Magyar Vöröskereszt Somogy megyei szervezete. H.n., é.n. Online: www.mvksomogy.hu – 2019. augusztus.

³⁹ IV. Károly, Boldog (1887–1922), a Habsburg-Lotharingiai dinasztia tagja, 1916 és 1918 között osztrák császár és magyar apostoli király, majd haláláig címzetes császár és király.

⁴⁰ Zita (1892–1989), a Bourbon dinasztia pármái ágának tagja, 1916 és 1918 között osztrák császárné és magyar királyné, majd haláláig címzetes császárné és királyné.

⁴¹ MACZÓ FERENC: Az utolsó magyar királykoronázás. Bp., 2018.; vö.: FÓNAGY ZOLTÁN: Az utolsó magyar koronázás. In: *Budapest*, 2016. 12. sz. 6–9. p.

⁴² I. Ferdinánd (1861–1948), a Szász-Coburg-Gotha dinasztia tagja, 1887-től bolgár fejedelem, 1908 és 1918 között bolgár cár.

Ugyanis az ellenforradalom napján, 1919. június hó 24-én⁴³ értem jöttek a katonatanács és munkástanács kiküldöttjei s bevitték a rögtönítélő vérbírák elé, ahol szerencsémre éppen kihallgatásom alatt annyira ment a *pro* és *contra* lövöldözés, hogy tovább nem tárgyaltak velem s a zűrzavarban elmenekülhettem.

A rendes viszonyok visszaállítása után a magyar királyi kormány óhaja szerint megalakult 1922-ben a Külügyi Társaság,⁴⁴ melynek elnöki tanácsstagjává választattam. A Külügyi Társaság célja, hogy amit a magyar királyi kormány merev hivatalos úton nem tehetne meg, azt kerülő úton, társadalmilag a Külügyi Társaság végezze az ország érdekében. Ezen időkből gyakran volt alkalmam idegen nyelven, francia, angol, olasz és német nyelven beszédeket mondani, előadásokat tartani, hogy így a külföld előtt az országnak jobb sorsát előmozdítsam.⁴⁵

1928 tavaszán Amerikába mentem a hercegprímás⁴⁶ megbízásából, ahol nagyobb körúton bejártam különösen azon városokat, hol magyarok [élnek] s ahol mindenütt szükség szerint miséztem és szónokoltam magyar, vagy ha kellett angol nyelven.⁴⁷ A következő évben, ami minden keresztény embernek hő vágya, Jeruzsálembé mentem és Betlehembe s bejártam az Üdvözítő által megszentelt helyeket egy nagyobb magyar zarándokcsapat élén s onnan átmentem még Egyiptomba, a fáraók országába.

Az ősrégi jeruzsálemi lovagrend, melyet a középkorban bírt Málta szigetéről mai napig röviden Máltai Rendnek neveznek, újabban Magyarországon önálló provinciává alakult, elválván az osztrák-cseh priorátustól.⁴⁸ Ezen moz-

⁴³ A Tanácsköztársaság elleni legnagyobb felkelés kirobbanásának dátuma, mely a Ludovikáról indult el Lemberkovich Jenő százados vezetésével, melyben számos tiszt és 254 növendék, valamint a dunai flotta egy része is részt vett. Felkelésük elbukott, Guido Romanelli olasz alezredes tudta csak meggátolni, hogy a kommunisták véres megtorlásba kezdjenek. Sikertelenségük ellenére jelzésértékű volt megmozdulásuk, mely a proletárdiktatúrával szembeni széleskörű elutasítottságot szimbolizálta. Vö. TARJÁN M. TAMÁS: Puccskísérlet a Ludovikán. In: *Rubicon Online*: www.rubicon.hu – 2019. augusztus.; SVÉD LÁSZLÓ: A Ludovika ostroma, 1919. június. In: *História*, 1979. 1. sz. 8–9. p.; ZÁVOCZKI ADRIENN: Guido Romanelli olasz alezredes magyarországi tevékenysége. In: *ArchívNet*, 2017. 6. sz. Online: archivnet.hu – 2019. augusztus.

⁴⁴ A Magyar Külügyi Társaság 1920. április 18-án alakult meg, 1920 és 1944 között Horváth Jenő diplomáciatörténész szerkesztésében – megszakításokkal – adták ki a *Külügyi Szemle* külpolitikai folyóiratot. A társaság 1992-ben újraalakult. Vö.: EÖTTEVÉNYI OLIVÉR: A Magyar Külügyi Társaság húsz esztendeje: 1920. áprilistől–1940. áprilisig. Bp., 1940.

⁴⁵ 1924/1925-ben a Magyar Országos Eszperantó Egyesületnek lett elnöke, 1929-ben pedig annak tiszteletbeli elnöke.

⁴⁶ Serédi Jusztinián O.S.B. (1884–1945), született Szapucsek György, 1905-től a bencés rend tagja, 1927-től bíboros, esztergomi érsek és Magyarország hercegprímása.

⁴⁷ Az amerikai magyarságról bővebben ld.: HEGEDŰS LÓRÁNT: A magyarok kivándorlása Amerikába. Bp., 1899.; SZONDI ILDIKÓ – SERES ALÍZ IVETT: Tengerentúli magyarok. In: *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*, 2011. 2. sz. 169–200. p.

⁴⁸ Az osztrák nagyperjelségből kiválva 1928-ban alakult meg 40 taggal a Magyar Máltai Lovagok Szövetsége József főherceg elnökletével. Az alakuló közgyűlést a budai Karátsonyi palotában tartották. A trianoni ország és a lovagrend között 1925 óta állt fenn a diplomáciai kapcsolat. Vö. VAJAY SZABOLCS: A Máltai Rend magyar lovagjai, 1530–2000. 1–2. Bp., 2002. 84. p.

galomban magam tevékeny részt vettem s a Rómában székelő nagymester⁴⁹ a lovagrendnek konventuális káplánjává nevezett ki, majd utóbb a Rómában keltezett irattal a Budapesten lévő máltai követség⁵⁰ tagjává kinevezett.

⁴⁹ Galeas von Thun und Hohenstein S.M.O.M. (1850–1931), osztrák arisztokrata, 1905-től a Máltai Lovagrend hercege és nagymestere.

⁵⁰ Karátsonyi Jenő S.M.O.M., karátsonyfalvi és beodrai gróf (1861–1933), a Máltai Lovagrendnek tiszteleti tagja 1900-tól, a lovagrend első magyarországi nagykövete 1925 és 1932 között.

SUMMARIES IN ENGLISH

Protestant and Calvinist Assemblies in the 1920s in Hungary

Klestenitz, Tibor

The Hungarian Catholics organised their National Assemblies following the German sample (Katholikentage) from 1900 onwards on a regular basis. These events were attended by a large number of believers and they drew great attention from the national press. In the 1920s, efforts were made among Hungarian Protestants to establish the institution of the denominational assemblies, as well. The first attempts in 1919 and 1921 were merely to exert political pressure for specific purposes, and the organizers tried to gain influence in the public claiming that they represent the entire Protestant public – that is, they did some kind of communication trick.

These attempts also indicate that Hungarian Protestants realized the potential of assemblies, and in the following years, the creation of a true, representative assembly, supported by official church authorities, became a general requirement. However, there was no consensus on whether the assembly should be established on a general Protestant or denominational basis. The Lutherans eventually decided to hold non-public conferences that did not receive much publicity in the national press. The Calvinists, on the other hand, organized spectacular mass events: in 1926, on the anniversary of the Battle of Mohács, the first gathering was held, and then in 1927 and 1928 they had their first two official National Assemblies in Budapest. Although they were successful, this series did not continue later due to lack of internal unity and practical difficulties.

The Reformation and the Forgách Family to the turn of the 16th and 17th centuries

Benkó, Gábor

The process of confessionalization has started at a rather early point in the Hungarian Kingdom. A significant number of the members of Hungarian aristocracy were sympathizers of the reformation's teachings. To the side of preceding political and social oppositions a new conflict joined: the confessional affiliation.

The Forgách family got in contact with the reformation at the first half of the 16th century. Their case is a good example to how emerging nobles could use the confessional insecurity to their advantages during their career paths. The members of the family oriented themselves rather good between denominations in the 16th and 17th century and they could use this to their advantages in career strategy. It is interesting, how a newly emerged aristocratic family reflected to the confessional- and political changes regarding religion and how they tried to overcome the new obstacles. In this study I would like to show the process how they possibly got in contact with the reformation and how they became protestants after 1526 and the reactions given by the family members to the changing political environment in their choice of denomination.

The Field Chaplains of Hungarian Noble Levies in the Times of the French Wars*Nagy, Ágoston*

The noble levy was the archaic defensive institution of the Hungarian estates until 1848, which served as the main establishment of national defence in the absence of a real national army. The nobility was called to arms four times (1797, 1800, 1805, 1809) during the French Revolutionary and Napoleonic Wars, however the levy or with other words the “insurrection” was only in 1809 deployed against the Napoleonic and allied troops, with a moderate success. During the times of the French Wars, this old defensive institution was nationalized to a certain extent and played a crucial role in the political thought of the Hungarian noble elites. It not only counterbalanced the privileges of the nobility, but also represented the political and administrative power of counties. The field chaplaincy service of noble levies was entirely independent from the Apostolic Military Ordinariate and constituted a temporary and loose institution, depended on the counties, which organized the regiments and battalions of the levy. In consequence of the lack of central organization of insurgent field chaplaincy, the present study tries to reconstruct its structure mainly on the evidence of county archives. My contribution will show the peculiarities of the insurgent field chaplains, with special regard to their line of duty, employment, denominational composition, as well as their role in the war propaganda and their feat of arms. My study points out that the field chaplaincy of noble levies reflected the denominational stratification and actual needs of certain counties and achieved the religious tolerance within the insurgent troops, as well as featured local and national characteristics.

The Issue of the Catholic and the Protestant Church Union in the *Sárospataki Füzetek* and the *Sárospataki (Református) Lapok* in the 19th century*Godzsák, Attila*

This paper first tries to present the born of the Hungarian protestant newspapers, and the church unionist writings in the first half of the 19th century. After that, present – and in a smaller part analyse – a few article and study from the named periodicals. The first one from 1860 and the last one from 1888 – if we do not count one viewer article from 1943. This polemics argue potentiality of the church union or the impossibility of the church union. The authors (sometime without their name) use many arguments confirm their opinion. The authors mostly persons of the Church – I mean one of the „Churches”. Some author use „older arguments” from the beginning of the century and some of them create new arguments. Some of them behave nicely with the other Confessions some of them behave is more hostile. Those periodicals are protestants but has been reported Catholic authors articles.

Antal Schütz's Life in the Light of his Autobiography*Sármási, Zoltán*

Antal Schütz (1880–1953) was a Catholic theologian, Piarist monk, and university professor. He is one of the greatest figures in the history of the Hungarian church of the 20th century, whose life and scientific career is still almost unheard of today, even though the oeuvre he left behind still has exemplary features in many ways.

Antal Schütz was born in Kistószeg on October 26, 1880, in a Swabian handicraft-peasant environment, which is a remarkable factor when we consider where he managed to get from this starting position. He started studying at the age of 12, graduated at the Szeged Piarist School, and became a novice of the order in Budapest. He studied at the Faculty of Theology from 1900 to 1904, and after his ordination to the priesthood and his solemn monastic vow, he returned to the Szeged Secondary School as a teacher. From 1906 to 1916 he taught at the Budapest High School and Kalazantinum, the College of the Piarists. It was during this period that his doctoral dissertation, 'Beginning and Ending in the World', was published in 1907, followed by four religious books for high school students in 1911, which were produced at that time by the Catholic Faith, Catholic Church History. His Prayer Book, co-authored with Sándor Sík, published in 1913, was also designed to help educate young people to religious life as effectively as possible.

During World War I he studied psychology in Würzburg and from 1916 to 1944 worked as a professor at the Dogmatic Department of the Faculty of Theology, one of the most important results of which was the production of more than 1000 pages of Dogmatics textbooks. In addition to theology, he also became interested in philosophy, working with the St. Thomas Aquinas Society throughout his scientific career - working as a secretary from 1908 and then as president from 1930 to 1947. His name is also the subject of press coverage of Ottokár Prohászka's work and the compilation of a Saints' Life. From 1930, for six years, he regularly held lectures of great interest at the Faculty of Theology, which, fortunately, remained in several volumes for us, and which were still aimed at educating young people in the worldview. Antal Schütz rewarded his scientific activity with the Hungarian Academy of Sciences as a correspondent from 1925 and from 1938 as a regular member. In 1930 he was awarded the Corvin Wreath and in 1942 the Corvin Chain Award. He earned the title "praeceptor Hungariae" (Teacher of Hungary) from his contemporaries. He died on April 20, 1953. In his autobiography, *My Life - Reminiscences*, Antal Schütz is not only a scholar, a professor, but also a human being.

The Autobiography of Antal Nemes, Elected Bishop of Makarska (Makária), Parish Priest of the Coronation Church of Buda (memories from 1855 to 1930)

Sági, György

Elected Bishop Antal Nemes, parish priest of the Coronation Church of Buda wrote his autobiography when he was nearly 75 years old. Already he was leader of the Matthias Church (Mátyás-templom, original name is Church of the Assumption of the Buda Castle) for 32 years. He was not one of the leading bishops, so perhaps little-known life's work. He was an eminence grise. He was very active, but behind the scenes. He often represented in abroad the Hungarian interests and the Hungarian Catholic Church, e. g. in the 19th International Eucharistic Congress in London (1908) and the Centenary of St. Elizabeth of Hungary in Paris (1907). Nemes worked in Hungarian National Red Cross Association (Magyar Országos Vöröskereszt Egyesület) during the Great War and in Foreign Affairs Company (Külügyi Társaság) from the 1920s, but e. g. he also the (honorary) chairman of the Hungarian National Esperanto Association (Magyar Országos Eszperantó Egyesület). The bishop spoke many languages. He received honors from Apostolic King Francis Joseph I, Charles IV and from Tsar Ferdinand I of Bulgaria. In 1905 he was appointed papal prelate by the Pope Pius X. In 1912 he became a titular bishop by the Hungarian monarch. He has published in many newspapers. Nemes has published several books on history, too. His original civilian profession was a jurist. Bishop Nemes died in 1941 in Budapest. He lived 86 years. He wrote his autobiography on 16th January 1930 at the request of the National Pázmány Association (Országos Pázmány Egyesület), so it was not his idea to write. The manuscript remains in the legacy of Miklós Esty in the Archives of St. Stephen's Society (Szent István Társulat). Esty was the delegated administrator of the St. Stephen's Society from 1951 until his death.

Színe és fonákja (A legutóbbi Prohászka-szövegkiadásról¹)

Mózessy Gergely

Recto

A történettudomány célja a múlt minél pontosabb megismerése, az összefüggések feltárása és rekonstruálása. Ennélfogva egy forráskiadvány, ami elfelejtett szövegeket kutat fel és hoz köztudatba ismét, önmagában mindig üdvözlendő.

Esetünkben olyan szövegekről van szó, amelyek valamilyen okból nem kerültek be az 1928–1929 folyamán huszonöt kötetben kiadott, Schütz Antal által szerkesztett *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* című sorozatba, ekképp kiestek a Prohászka kutatók többségének látóteréből.

Azt, hogy Schütz monumentális műve korántsem „Prohászka-összes”, többen hangsúlyozták már.² A rendszerváltás után meginduló Prohászka-kutatás egyik fő csapásirányának számított a piarista által mellőzött, így elfeledett források közzététele. A legtriviálisabb e téren mindjárt az 1997-es naplók kiadása,³ amely a Schütz által nem ismert – vagy ismert, de időbeli közelség és élő szereplők miatt mellőzött – részek feldolgozásával végzett hatalmas munkát. De a Felsővályi Ákos által interneten publikált recenziógyűjtés,⁴ vagy Prohászka lelkigyakorlatos beszédeinek folyamatos közzététele⁵ is ebbe az irányba mutat.

¹ Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. (Cikkek, interjúk, beszédek). Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 2019.

² Így magam is: MÓZESSY GERGELY: Főpapi életmű a cenzúra szorításában. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk.: Mózássy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 31–35. p.

³ PROHÁSZKA OTTOKÁR: Naplójegyzetek I. (1877–1918) Szerk.: Barlay Ö. Szabolcs. Szeged–Székesfehérvár, 1997.; Uő: Naplójegyzetek II. (1891–1919) Szerk.: Szabó Ferenc SJ. Szeged–Székesfehérvár, 1997. (továbbiakban: Naplójegyzetek II.); Uő: Naplójegyzetek III. (1919–1927) Szerk.: Frenyó Zoltán – Szabó Ferenc SJ. Szeged–Székesfehérvár, 1997. (továbbiakban: Naplójegyzetek III.) Az 1997-es kiadás anyagát később több kis kötetre bontva, *Soliloquia* címmel Barlay Ö. Szabolcs kezdte megjelentetni, majd *Napló* címmel Felsővályi Ákos.

⁴ FELSŐVÁLYI ÁKOS: Prohászka Ottokár és a Magyar Sion. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk.: Mózássy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 47–69. p.; Prohászka Ottokár recenziói a Magyar Sion folyóiratban. H.n., é.n. Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, ppek.hu (továbbiakban: PPEK) 816. sz. – 2019. október.

⁵ Pl.: PROHÁSZKA OTTOKÁR: Húsvéti elmélkedések. (1905. április 15–19.) H.n., é.n. – PPEK 919.; Uő: Húsvéti elmélkedések. (1907. március 23–27.) H.n., é.n. – PPEK 726.; Uő: Húsvéti elmélkedések. (1908. április 11–15.) H.n., é.n. – PPEK 840.; Uő: Konferencia-beszédek. (1903–1904). H.n., é.n. – PPEK 883.; Uő: Konferencia-beszédek, 1907. márc. 4–6. H.n., é.n. – PPEK 1011.; Uő: Konferencia-beszédek, 1907. márc. 11–16. H.n., é.n. – PPEK 872.; Uő: Konferencia-beszédek, 1908. április 5–11. H.n., é.n. – PPEK 873.; Uő: Konferencia-beszédek – 1918. H.n., é.n. – PPEK 761.; Uő: Konferencia-beszédek – 1920. H.n., é.n. – PPEK 762.; Uő: Konferencia-beszédek – 1923. H.n., é.n. – PPEK 836.; Uő: Konferencia-beszédek – 1924–1925. H.n., é.n. – PPEK 837. – 2019. október.

Számos szerzőnk van, aki egy-egy kérdéskör kidolgozásakor felhívta a figyelmet Schütz által nem közölt szövegekre;⁶ vagy akár egyenesen ki is adott ilyeneket.⁷ Természetesen Fazekas Csaba ez irányú erőfeszítései sem voltak előzmény nélküliek.⁸

E kötet 150 szövege egy remek – és sokak számára kétségkívül új – forrásbázist nyit meg Prohászkanak, mint közéleti szereplőnek tanulmányozására. Két dologra azonban azonnal fel kell hívnunk a figyelmet, amelyek egy pillanatra sem hagyhatunk figyelmen kívül a könyv lapozgatásakor:

– Egyfelől, hogy a közölt szövegek tekintélyes része beszéd, amelynek rekonstruálása már önmagában is komoly feladat. Ennek nehézségeiről a szerkesztő maga is bőségesen értekezik, de talán nem hangsúlyozza kellőképpen azt, hogy egy szöveg rekonstrukciója akár hibás is lehet. Erre a kötetben 70. sorszámú közölt beszéd elhangzása utáni sajtópolémia jó példa, amelyet szerzőnk nem tárgyal bevezetésében. Prohászkat beszédének egy olyan kitétele miatt támadták hevesen, amely *úgy* el sem hangzott.

⁶ Csak pár példa: Felhívja a figyelmet Prohászka teológiai oktatás reformjáról szóló cikkére, melyet Schütz ismert, de mellőzött: BARLAY Ö. SZABOLCS: Prohászka-dolgozatok. Életrajzi Adattár (PÉA). Szemináriumi műhelymunka – szövegelemzések – előtanulmányok. Második füzet. Székesfehérvár, 1997. 23–28. p. Egy elfelejtett művészetelméleti cikkére: SZILÁRDFY ZOLTÁN: Prohászka művészetszemlélete. In: Prohászka Ottokár – püspök az emberért. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár–Bp., 2006. 269–270. p. Elemezte az 1890-es évek regionális katolikus nagygyűlésein elhangzott Prohászka-beszédeket: KLESTENITZ TIBOR: Prohászka Ottokár a komáromi és a pozsonyi katolikus nagygyűlésen. In: Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2012. 114–131. p. Jómagam felhívtam a figyelmet a Schütz által nem közölt, Prohászka által írt püspökkari pásztorlevelekre, s a fontosnak tekinthető kötet-előszóra is: MÓZESSY GERGELY: Prohászka Ottokár a püspöki kar tanácskozásain. In: Prohászka Ottokár, Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmevilágáról. Szerk.: Szabó Ferenc – Mózessy Gergely. Szeged, 2002. 125–131. p.; Uő: Egy püspök, mint múltra építő a városi modernizáció programadója. In: Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése. Szerk.: Somorjai Ádám – Somorjai Gabi. Bp., 2019. 289–291. p.

⁷ Pár példa erre: BARLAY Ö. SZABOLCS: Hitvédelem és hazaszeretet Prohászkanál. Székesfehérvár, 2003. (Írások Prohászkaról 2.) kötetének függelékében megjelent Prohászka *Jewish Question in Hungary* című írása. Klestenitz Tibor az 1921-es frankfurti német katolikus nagygyűlés Prohászka-beszédét adta közre, mely e kötetben is újraközlésre került. (54. dokumentum) De voltak példák az e kötet időhatárait megelőző évekből származó, Schütz által mellőzött szövegek újraközlésére is. Pl.: MÓZESSY GERGELY: Prohászka Ottokár a katolikus nagygyűléseken. In: Prohászka-tanulmányok 2012–2015. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 112–120. p.

⁸ FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár és Mayer Károly nagyprépost tiltakozása az egyházi birtokok „likvidálása” ellen – 1919. június 10. In: Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmevilágáról. Szerk.: Szabó Ferenc – Mózessy Gergely. Szeged 2002. 97–117. p.; Uő: Prohászka Ottokár a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Geceányi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 415–428. p.; Uő: Prohászka Ottokár a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1924. október. In: Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2012. 153–174. p.

A püspökön számonkért kitétel teológiai szempontból értelmezhetetlen lett volna, s alternatív forrásból az eredeti tartalom megnyugtatóan rekonstruálhatónak bizonyult.⁹

– Másfelől, hogy e szövegválogatás önálló corpusnak nem tekinthető. Azaz: pusztán ezen beszédek, interjúk és cikkek alapján megrajzolni a közszereplő Prohászkat nem érdemes. A szerkesztő ugyanis – egyébként érthető okokból – mellőzte a már ismert, Schütz által közölt szövegek újbóli közzétételét. A piarista annak idején pedig értelemszerűen azokat publikálta válogatásában, amelyeket kortársként maga fontosabbnak, hangsúlyosabbnak tartott. (Ítéletének élességén, helyességén természetesen lehet vitatkozni – ez azonban megállapításunkat nem cáfolja.) Az általa kiválasztott szövegek a díszkiadású sorozat megjelenésével (1928–1929) mintegy új életre is keltek.

Fazekas Csaba szövegkiadása technikai szempontból magas színvonalú. Az eltérő szövegvariánsokra, csak bizonyos forrásokban feltűnő részletekre kurziválással hívja fel a figyelmet. Az olvasót egyleteket-pártokat bemutató kislexikonnal, bibliográfiával és személynévmutatóval segíti az eligazodásban. Az egyes forrásokat bevezető rövid szövegek informatívak – bár hajlamosak sarkosan és leegyszerűsítően fogalmazni bizonyos személyekről, csoportokról, fórumokról. A szerkesztő jegyzetekben igyekszik bemutatni egy-egy szöveg közlési helyeit. Ilyen léptékű munka kapcsán érthető, hogy ez nem lesz mindig teljes. Így pl. a 3. számmal közölt zászlószentelési beszéd a kortárs lapokon túl megjelent már egy kalandos sorsú korszak-monográfiában is, amelyet már nem jelöl.¹⁰

Verso

A történettudomány célja a múlt minél pontosabb megismerése, az összefüggések feltárása és rekonstruálása. Ennélfogva egy olyan kötetet, amely bizonyos összefüggések figyelembevételére vaknak mutatkozva mond ki erőteljes – ám szükségszerűen nem kellően megalapozott – ítéletet, semmiképp sem üdvözölhetünk őszinte örömmel.

Természetesen az antiszemitizmus problémájára kell itt kitérnünk. Egy olyan kérdéskörre, amelynek már alapszava is eredendően veszélyes. A 19. században mesterségesen megalkotott műszó ugyanis mára teljességgel összemosza a zsidóellenes attitűdök számos szintjét és formáját. Egyetlen szóval leírni valamit, ami egy galíciai bevándorló kaftánjától és számára ismeretlen vallási szokásaitól megrettenő dualizmuskori kisgyermek zavaros érzéseitől a náci keretlegény szadizmusáig terjedhet – nyilvánvalóan torz képhez vezethet csak. Ráadásul a kifejezés emóciókkal bőségesen terhelt: így a szó szűkebb (egyébként sem mindenki számára ugyanazt az értelmet hordozó) jelentése mögött óhatatlanul a legbrutálisabb holo-

⁹ Köszönöm Szalay Lászlónak, hogy még publikálatlan kutatási eredményeit megosztotta velem e kérdéstről.

¹⁰ JUHÁSZ VIKTOR: A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1927. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből I.) 391. p. A kötet a háború után felkerült *A fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzékére*, ekképp csak kiváltságosoknak volt elérhető, 2019-ben azonban reprint kiadásban is megjelent.

kauszt-képeket idézi meg az olvasóban – még akkor is, ha épp korábbi évtizedekre vonatkoztatva használják.¹¹

Leírtam már bő egy évtizede: „A hazai antiszemitizmus-kutatás sajátossága, hogy a történetek dokumentálására tett hatalmas és tiszteletreméltó erőfeszítések mellett az okok vizsgálata elsikkadni látszik – legalábbis a nagyközönség számára felmutatott eredményekben.”¹² E téren – őszinte sajnálatomra – nem tapasztalok semmiféle változást. Jó példa erre a közelmúltban a Milton Friedman Egyetem által létrehozott Magyar Zsidó Történeti Intézet eddigi működése, melynek stábjához a kötet szerkesztője is csatlakozott. Az intézet által a magyar zsidóság történetének megismerésére kiírt pályázat¹³ témafelvetései nagy ívben kerültek azokat a kényes kérdéseket, amelyek vizsgálata választ adhatna a hazai antiszemitizmus okaira. Nincs például nyoma annak, hogy foglalkozni akarnának a zsidó szereplők felelősségével az 1945 utáni népbírósi perekben, miközben az intézet szakemberei között a korszakot kiválóan ismerő jogtörténész is van. Ám ennél sokkal súlyosabb probléma – s a centenáriumi által gerjesztett konjunktúra miatt kifejezetten szembeötlő is –, hogy a zsidóság tanácsköztársaság alatti szerepvállalását mintha nem akarnák őszintén mérlegre tenni.

Márpedig e nélkül egyszerűen nem lehet megérteni a két világháború közötti Magyarország általánosnak tekinthető elfordulását a zsidóságtól. Komoróczy Géza egy alkalommal bőséges idézetekkel ellátva felvázolt egy kisebb palettát arról, hogy kik tekintették Magyarországon a tanácsköztársaságot „teljességgel a zsidók művének”.¹⁴ Felsorolása jelzesszerű csak, de mintájában így is feltűnnek konzervatívnak nem minősíthető gondolkodók és izraelita háttérű véleményalkotók is. (Prohászka az e nézetet vallók hosszú sorába illeszthető. Önmagában az is kérdés, hogy miért kerül ő rendszeresen vizsgálat alá, miközben zsidósággal szembeni kritikusk megfogalmazásait sok más közszereplőnek megbocsátani vagy elfelejteni látszik az utókor.¹⁵) A mainstream történetírás azonban többnyire csak odáig jut el, hogy e korabeli közvélekedés *jogosságáról* vitatkozzon. Ezt a kommun zsidó áldozatainak felemlítésével, vagy a hitközségek kifosztásának (kortársak által tán nem is ismert) tényével próbálja cáfolni, esetleg vitázik – már-már megalázó számháborúba keveredve – a zsidó háttérű népbiztosok arányáról a tanácsköztársaság felsővezetői között.

¹¹ Ezért nem tartom elégséges megoldásnak a kifejezés jelzős szerkezetű bővítéssel történő finomíthatóságát, így pl. az Ujváry Gábor és Turbucz Dávid által előszeretettel használt, egyébiránt kifejező „szelektív antiszemitizmus” fogalom alkalmazását sem.

¹² MÓZESSY GERGELY: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 125–132. p. (továbbiakban: MÓZESSY, 2008.) 129. p. A kérdés szükségességéről kicsit bővebben: MÓZESSY GERGELY: A Prohászka-disputához. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 1. sz. 113–114. p.

¹³ E pályázatról augusztus 3-i nyilvános facebook bejegyzésében tájékoztatta az érdeklődőket az intézet: facebook.com / Magyar Zsidó Történeti Intézet – 2019. október.

¹⁴ KOMORÓCZY GÉZA: Zsidók a tanácsköztársaságban. In: *Szombat*, 2012. február 8. Online: szombat.org –2019. április. A szerző Móricz Zsigmond, Jászi Oszkár, Klebelsberg Kunó és Angyal Dávid értékeléseit idézi, ld. 5–8. sz. jegyz.

¹⁵ Efféle tablót ld. pl.: SZÖNYI SZILÁRD: Az irodalom visszavág. In: *Heti Válasz*, 2012. 27. sz. 15. p.

Pedig a fenti nézet „jogosság”-ánál vannak fontosabb kérdések a történettudomány számára. Szakmánk alapfeladata szerint meg kéne érteni egy folyamatot: *Miért* alakult ki ez a nézet? S ennek kapcsán vizsgálnunk kéne, hogy a „zsidóság” *valóban általánosítás-e* ebben a korban. S mivel e téren tett felvetéseinkre nem igazán érkeznek érdemi reflexiók, kénytelen vagyok erről véleményemet e helyen is röviden összefoglalni.

A *miért* kapcsán messziről kell indulnunk, a szekularizáció folyamatát kell felidézni. Ez a 19. században kétségtelenül felerősödött, aminek megemésztése egy konzervatív közeg számára már önmagában is kihívás volt. Egy hagyományosan kereszténynek mondott társadalom a mindennapokban mind jobban elfordult a vallási értékektől és mércéktől. A régi világ tabujait egyre nyilvánvalóbban bontogatták műalkotásokban, színházakban, lokálokban, sajtóban, ponyvairodalomban, vagy épp botrányos perekben. Egyre többen képviseltek valami olyasmit, ami etikájában nem volt keresztény, és akik ezt képviselték, nagy számban maguk sem voltak azok. Felülreprezentáltság volt érezhető a zsidóság részéről számos, a társadalomfejlődés során épp felértékelődő pályán. S aki azt akarta mondani valamire, amit megtapasztalt, hogy „nem keresztényi”, az könnyen fogalmazott úgy, hogy „zsidó,” ha egyszer a kritika alá vont varietéigazgató, újságíró, művész vagy ügyvéd identitása az volt. Még akkor is, ha az általuk képviselt moralitás távol állt a hagyományos zsidó vallási etikától, s még akkor is, ha esetleg szakítottak korábban felekezetükkel. Ám – ahogy Jászi Oszkár írta az emigrációból visszatekintve – „aki kritizálni merészelt a budapesti metropolis zsidó intellektuel szellemi életének számos ízléstelenségét és ripók amoralizmusát [...] rögtön közveszélyes, durva, műveletlen antiszemita-ként lett beállítva, akit az egész sajtó lehurrogott, sőt lehetetlenné tett.”¹⁶ Ha már a szekularizáció folyamatáról ezt mondhatjuk, még inkább áll ez a tanácsköztársaságra. A kommün 133 napjának diktatúrája a maga intézményesített terrorjával, deklarált vallásellenességével, évszázados tulajdonviszonyok felborításával és minden hagyományos érték feje tetejére állításával abszolút idegen test volt a magyar társadalomfejlődésben.

A tanácsköztársaság világa erőszakos szovjet import volt. Prohászka 1919. május 26-án jegyezte fel naplójába: „a zsidóság – értem az orosz zsidó szellemet – fölpiszkálta s felturkálta a magyarság lelkében lappangó százados úr-gyűlöletet...”¹⁷ – Az idézett közbevetés hallatlanul fontos. Arra utal, hogy Prohászka *kívülről jöttek* tekinti a felfordulást, és *nem az egész zsidóságot* tekinti hibásnak érte. Naplóiban is találni olyan szakaszt, amely a hívő zsidók és keresztények korabeli megpróbáltatásainak eredendő azonosságára utal.¹⁸ A püspök tehát különbséget tett az izraelita felekezet és a

¹⁶ JÁSZI OSZKÁR: Magyar Kálvária, Magyar Feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs, 1920. 150–151. p.

¹⁷ Naplójegyzetek II. 206. p. – 1919. május 26.

¹⁸ Naplójegyzetek III. 63. p. – 1919. július 22. „Hallottam, hogy Steiner Jákónál a szőlőben összejöttek P.-ék, W.-ék s cseresznyét vagy barackot szedtek, s hogy az egyik zsidó kölyök fönt a fán rákezdte a »keresztények sírjátok« éneket. A textus azonban nem volt jól komponálva; mert ha vallásosnak veszem a vonatkoztatást, akkor így kellett volna énekelni: »Vallásos emberek – keresztények, zsidók egy kutya« – sírjátok a nagy vallási dekadencia fölött, »über die religiöse Not«; ha pedig a

kommunista, népét és vallását megtagadó szűk csoport között. Erre az előítéletektől mentes történészek – így a túlzott egyháziassággal nem vádolható Gergely Jenő is¹⁹ – felfigyeltek.

Ám emellett Prohászka gyakran általánosított, mint bárki más. A kor ugyanis nem volt fogékony ennek veszélyére. De el kell azon is gondolkodni, hogy valóban általánosítás volt-e egyáltalán a „zsidózás”. A hazai, meglehetősen fragmentált zsidóságnak²⁰ ugyanis volt egy csoportja, amely azzal az igénnyel lépett fel, hogy a teljes zsidóságot képviselje. Ez az *Egyenlőség* köre volt, azaz egy, az asszimiláció sikerességében bízó, neológ, de a vallást sok esetben inkább csak történelmi hagyományként kezelő liberális, de 1919-ben gyorsan radikalizálódó és a kommunizmus bűvkörébe eső, ráadásul provokatív hangvételű csoport. E fellépésükön más zsidó csoportok meg is ütköztek.²¹ Vajon nem csak e jól körülhatárolható társaságra gondolt-e, aki általánosított? A csoport fellépése kétségkívül feljogosított erre. S Prohászka példája – aki egy másik zsidó csoport, a cionisták felé a talán elvárhatóbbnál is pozitívabb megnyilatkozásokat tett (lásd 47. sz. dokumentum) – ezt az olvasatot erősíti.

Fentiek miatt talán érthető már, hogy e kötettel milyen alapvető problémáim vannak.

A történész joga – és felelőssége is egyben – a témaválasztás. Nehéz elfogadnom bármit is, ami kiindulópontnak, origónak tekint egy szélsőséges, diktatórikus rendszerre ingaszerű következetességgel adott szélsőséges választ. Ami úgy minősíti egy kor szereplőit, hogy közben meg akar feledkezni az előzmények mélységeiről.

Szerkesztési elvként persze érthető és indokolható a kötet időhatárainak kítűzése, hiszen nyilvánvaló, hogy a forradalom idején háttérbe szorított, cenzúrázott és „kiújságolt”²² püspök közszereplőként nem léphetett fel. Ám az, hogy a bevezető tanulmány lényegében megfelelkezik a tanácsköztársaság terrorjának eleven és húsba vágó tapasztalatáról, s meg sem kísérli az arra történő, a kötetben közölt forrásokban gyakorta megjelenő visszatekintések²³ által tálcán kínált lehetőségre reflektálva *megérteni* a gondolkodót, akinek szavait közli, az önmagában is elgondolkodtató. (A 12. oldalon olvasható Szekfű-párhuzamot e tekintetben elnagyoltnak érzem.)

Ráadásul – noha a tanácsköztársaság 1919 augusztusának elején bukkott meg – a kötetben közölt legkorábbi szöveg 1919 szeptemberéből való.

zsidóknak nevetniök illett az éneklésen, akkor így kellett volna szövegezni a nótát: »Ázsiai és turán népek sírjátok... aki nemzetéhez hív«.

¹⁹ GERGELY JENŐ: Prohászka Ottokár és a Tanácsköztársaság. In: Prohászka ébresztése II. Szerk.: Szabó Ferenc. Bp., 1998. 144–145., 147–148. p.

²⁰ GYURGYÁK JÁNOS: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet. Bp., 2001. 111., 211–262. p. A kérdés iránt érdeklődőknek újabban Novák Attila írásait ajánlhatjuk még figyelmébe.

²¹ SZALAY LÁSZLÓ: Zsidó sajtóorgánumok Prohászka-nekrológiáiból. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 303. p.

²² A kifejezés a Prohászka által felfüggesztett Nagy Károly zámolyi plébános leleménye. Ld.: DEMETER ZSÓFIA: „Ország lappangott itt, mikor nem vala ország”. A református és a római katolikus felekezet Zámolyon. In: Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis XXXI. Szerk.: Fitz Jenő – Fülöp Gyula. Székesfehérvár, 2002. 61. p.

²³ Példának említhetjük a 2., 6., 19. számú dokumentumokat.

Ezzel a szerkesztő kulcsfontosságú hetek közéleti aktivitásáról nem ejt szót, amire semmiféle magyarázatot nem ad. A dolog annyiból talán megérthető, hogy a zilált viszonyok közt a fő forrásnak tekinthető sajtó lassan éledt újjá (különösen a fővárosban), de ez nem jelent teljes mentséget eljárására. Ezáltal ugyanis a kötet az indulatokat csillapítani akaró püspök alakját teljességgel negligálja.

Prohászka Ottokár már 1919 augusztusában hallatlanul erős szavakkal óvott a bosszútól. „Nekünk zsidó Lenin-fiúk helyett nem kellenek katolikus Lenin-fiúk...”²⁴ – írta egyházmegyei körlevelében, oda stílusosan nem is illő módon. Ez roppant fontos, hiszen – mint jeleztük – a tanácsköztársaságot a zsidók művének tekintette. (Tehát kiket is védett ekkor? – kell feltennünk a kérdést...) Ám e – Schütz által publikált – körlevelet önnön szerkesztési elvei miatt mellőzte a szerkesztő. Joggal. Miként jogos az is, hogy a *Fejérmegyei Napló* augusztus–szeptember folyamán *Prohászka püspök szózata* címmel megjelent írásait²⁵ is elhagyta, hiszen azok csak e körlevél különböző részleteit tartalmazták. Csakhogy Prohászka 1919. augusztus 20-i székesfehérvári szentbeszédében is megismételte a fentebb idézett a fordulatot, élesen elítélve a fehérterrort. A beszéd teljes kiadását nem ismerjük, csak a rá vonatkozó reflexiókat, köztük az e kötet által elvben már vizsgált szeptember hónapból származót is egy pesti lapból.²⁶ Mivel e *Pesti Élet*ben megjelent töredékes idézet olyan konkrétumokat is közöl, amelyek a püspöki körlevélben nem szerepelnek, semmiképp sem beszélhetünk egy retrospektív forrás tévedéséről, azaz a 20-i beszéd és a 17-i körlevél tartalmának véletlen összemosásáról. Más helyütt egy-egy sajtótudósítás hiányos volta nem tartotta vissza a szerkesztőt egy töredékes forrás közlésétől (pl. 90–91. számú dokumentumok esetében), így e szövegnek is helye lenne a kötetben. Hiányában ugyanis egy hallatlanul fontos szempont sikkad el. Vajon véletlenül csak?

Járulékos elemek

Kárhozzátnom kell a kötet borítóját. Egy épp beszédet tartó emberről nehéz jó fényképet készíteni. Egy jó érzékű képszerkesztő még sajtótudósításokat sem illusztrál nyitott szájú (esősítés híján látványosan kiabálni látszó) szónokkal, hacsak nem a revolverajtóban dolgozik, nem mémeket készít, vagy nem kifejezett célja démonizálni a képen szereplő személyt.

A címlapra került fotó Prohászka utolsó „civil” szereplésén, Vasvári Pál emléktáblájának avatásán készült a múzeumkertben 1927. március 27-én. Az alkalomról több fénykép is elérhető, részben a korabeli sajtóban,²⁷ részben a beszéd korai kiadásából.²⁸ Nyugodtan kijelenthetjük, hogy vannak

²⁴ PROHÁSZKA OTTOKÁR: A kommunizmus bukása után. In: Uó: Világosság a sötétségben. Pásztorlevelek. Szerk.: Schütz Antal. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, IX.) Bp., 1928. 262. p.

²⁵ Pl. Prohászka püspök szózata. In: *Fejérmegyei Napló*, 1919. szeptember 30. 1. p.

²⁶ *Pesti Élet*, 1919. szeptember 10. 7. p. Ezúton is köszönöm Szalay László önzetlen segítségét, aki ezt a forrást rendelkezésemre bocsátotta.

²⁷ Pl.: *Az Est*, 1927. március 29. 4. p.

²⁸ Emlékbeszéd Vasvári Pálról. Elmondta az 1927. március 27-én a Nemzeti Múzeum kertjében rendezett országos emlékünnepe Dr. Prohászka Ottokár. H.n., é.n. [Bp., 1927.] 7. p.

a borítón közölnél szerencsésebb felvételek. (Az egyik ezek közül ráadásul nagy karriert futott be, mert a keresztény-nemzeti gondolkodó alakját mintegy összefoglalja a színpadiasan előre – a leleplezendő táblára – mutató püspök, s környezetében az egykorú díszletek között az államcímer. E kép képeslapként is terjedt;²⁹ kötetben is megjelent,³⁰ még címlapra is került³¹ később.) Ezt a könyvet kézbe véve azonban nem csak nekem támadt az az érzésem, hogy tudatosan nem egy pozitív képet használt a kiadó. A választott fotó eredendő antipátiát sugall.

Tudatosan kerültem eddig, hogy szót ejtsek a kötet Karsai László által jegyzett, szemlátomást gondosan felépített, ám történészhez méltatlan eszközöktől hemzsegő, stílustalan előszavától. Az ugyanis számomra a kötet egészének erényeit is elhomályosítja.

Karsai legerősebb szavait – melyekben „meggyőződéses rasszista antiszemita” minősítéssel illeti a püspököt – felesleges cáfolnom. Cáfolja azt a kötet maga is (pl. 47., 74., 97., 102. számú dokumentumok), és számos, sokszor publikált Prohászka-gesztus.³² A jó nevű történész azonban szemlátomást nem hagyja magát mások tudományos eredményei által megzavarni. Még a kötet szerkesztőjének nézetei sem befolyásolják különösebben, aki egyébként korábban leszögezte már, hogy megítélése szerint „Prohászka nem osztotta a náci fajelméletet”.³³

Karsai helyenként már a tárgyi tévedés határán táncolva képes túlzottan leegyszerűsítve szemlélni a múltat. Csak pár példa erre:

a./ Arra, hogy egy püspök nem lehet pártember, Prohászka nem 1921-es csalódásában, vagy egy 1922-es választási megmérettetés árnyékában jött rá. Előzetesen is ez volt véleménye, amiről 1919. július 20-i naplójegyzete hűen tanúskodik: „A politikáról mindig irtóztam [...] Nem nekem való; de ha politikus nem is vagyok, s nem akarom politikához kötni az egyház sorsát (hol van politika, mely előbb-utóbb sok kifogás alá nem esik, s alávaló praktikákba nem elegendik, a német centrumot s a magyar néppártot sem véve ki?!).”³⁴ – Így tehát sokkal inkább az a kérdés, hogy miért áll mégis a politikai élet sorompójába pár hónappal később. Meggyőződésem, hogy erre Frenyó Zoltán már megadta a helyes választ,³⁵ aki szerint a püspök az országot háborúba és széthullásba vezető liberális és majd terrortal terhelt kommunista társadalomszervezési kísérlet után csak új alapon, a nemzeti eszme és kereszténység zászlaja alatt tartotta elképzelhetőnek a

²⁹ Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, IX.9. – Ph.5D-5.

³⁰ SZABÓ FERENC: Prohászka Ottokár élete és műve. (1858–1927) Bp., 2007. 378. p.

³¹ Prohászka-tanulmányok, 2007–2009. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2009.

³² MÓZESSY, 2008. 128–129. p. Egy további adalék, amelyre ott nem tértem ki: épp 1919 augusztusában szentelt pappá Prohászka egy galíciai születésű, zsidó származású teológust, aki még Aloysius Sternlicht néven kezdte meg tanulmányait a székesfehérvári szemináriumban. Harmadévesen magyarosította nevét, az egyházmegye névtáraiban pedig a későbbiekben valós születési adatait is palástolta.

³³ FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 133–155. p., 140. p.

³⁴ Naplójegyzetek III. 60. p. – 1919. július 20.

³⁵ FRENYÓ ZOLTÁN: Prohászka Ottokár és a keresztény nemzeti újjászületés. In: Prohászka-tanulmányok, 2007–2009. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2009. 23–24. p.

haza életének folytatását. Úgy érezte, ebben szerepet kell vállalnia. De e feletti hezitálását képviselővé történő jelölésekor elmondott beszédében sem tagadta meg. (17. számú dokumentum.)

b./ Mindenképp korrekcióra szorul az a megállapítás is, hogy Prohászka „antiprotesztáns” lett volna. A kérdést korábban részletesen vizsgáltuk már, eredményeink³⁶ – és e kötet (52. számú dokumentum) – egészen mást mutat. Természetesen katolikus főpapként bizonyos teológiai és liturgikus határokat nem léphetett át, de a felesleges felekezeti konfrontációkat kerülte. Ezt a protestáns oldal pontosan érzékelte is. Nem véletlen, hogy halála után pár hónappal egy fehérvári evangélikus lelkész találkozó résztvevői testületileg tették tiszteletüket sírjánál.³⁷

c./ Prohászka egyértelműen legitimistának minősíteni is bornírtság ebben a gyorsan változó korban. Az, hogy több legitimista pártocská egymással vetélkedve akarta soraiban tudni, az egész kérdés komolytalanságát illusztrálja.³⁸ Valóban tagja volt haláláig a Magyar Királyság Pártja elnökségének – ám annak minimál-programot megvalósító voltáról a kötet maga is szól. (393. old.) Igaz, hogy a kormánypártból való 1921 februárjában történt kilépésének hátterében is a királykérdésről szóló szavazás volt, melyben a szabad királyválasztók álláspontja kerekedett felül. Ám Prohászka elvi legitimizmusa mellett egyáltalán nem értett egyet IV. Károly hazatérési kísérleteivel; őt tekintette a budaörsi csata halálos áldozataiért felelősnek.³⁹ 1921 novemberétől kezdve reálpolitikusként a kérdés felvetését, feszegetését felelőtlenségnek tekintette. Erről e kötet is tanúskodik. (57–58. sz. dokumentumok.)

d./ Azt a kijelentést is mélyebben megfontolandónak tartom, hogy Prohászka „lelkes híve volt Mussolininak”. Ez egy darabig kétségkívül igaz, hiszen kezdetben az itáliai politikai korporatív társadalomszervezési kísérlete új, a korabeli egyházi elvekhez igazodó, és a marxista osztályharcos szemlélettel szembehelyezkedő alternatívát látszott nyújtani. Ráadásul a gúzsba kötött magyar külpolitika számára is kitörési pont Olaszország. Azonban az olasz politikus még messze nem volt a történelem pellengérére állított diktátor, amikor már megjelent egy furcsa félmondat vele kapcsolatban Prohászka egy, a pécsi egyetemi ifjúság számára tartott lelkigyakorlatos beszédében: „Ha hallok a fasiszta ifjúság himnuszát: a »bellezza« mellett mindig ott látom a rothadást, a csúnya elfajulását a léleknek.”⁴⁰ – mondta a püspök. Ennek a szövegnek még mindig többféle értelmezése lehetséges, magam hajlamos vagyok e mondatokba váteszi képességeket látni.

(E pár kiragadott példa talán érzékelteti azt is, hogy – mint jeleztük korábban – kellően árnyalt álláspontot kialakítani csak akkor tudunk a

³⁶ MÓZESSY GERGELY: Prohászka és a protestantizmus. Bp., 2016. Bővebben: UÓ: Prohászka Ottokár és a protestantizmus. In: Prohászka-tanulmányok, 2015–2017. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2017. 12–35. p.

³⁷ *Néptanítók Lapja*, 1927. május. 16. 26. p.

³⁸ Ld. pl.: *Az Est*, 1920. április 21. 6. p.

³⁹ Naplójegyzetek III. 173. p. – 1921. október 25.

⁴⁰ Boldogemlékű Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök a pécsi Erzsébet Tudományegyetem ifjúsága részére tartott lelkigyakorlati. Szerk.: Vargha Damján. Pécs, é.n. [1927.] 47. p.

„köszereplő Prohászkaról”, ha nem érezzük e kötettel teljességgel „lefedettnek” alakját, és azon túl eső forrásokat is vizsgálat alá vonunk.)

Fentebb azonban stílustalannak is minősítettem Karsai László előszavát. Azzá teszik mindenekelőtt történelmietlen, „mi lett volna, ha” típusú, szükségképpen spekulatív felvetéseibe oltott sugalmazásai. S azzá teszi egy roppant alattomos szóalkotása is, a „keresztény-nemzeti-szocialista” kifejezés, amely anakronisztikus áthallással az egész jobb sorsa érdemes keresztény szociális eszmerendszert támadja – a jelentés mögött meghúzódó érzelmi síkon. Ezt pedig már olyan alpári szintnek tartom, ahol nem látom értelmét és lehetőségét a párbeszédnek.

Összegzés

Egy jobb sorsra érdemes, alapvetően inspiratív forráskiadványt e rosszul megválasztott járulékos elemek (borító, előszó) agresszív pamfletté silányítottak. Kár érte.

Válasz Mózessy Gergelynek*

Fazekas Csaba

Kollégám és régi (valamint, és reményeim szerint, talán jövőbeli) vitapartnerem elismerő szavait köszönöm, amelyeket Prohászka-szövegkiadásom kapcsán megfogalmazott. Talán elfogadható, ha ezekre külön, köszönetnyilvánítást meghaladó mértékben nem térek ki (már csak azért is, mert a „recto”-ban is feltűnt néhány „verso”), beszéljünk inkább a kritikákról.

Például arról, hogy munkámban nem állítottam, hogy én fedeztem volna fel azt, hogy Schütz Antal monumentális *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* (POÖM) című, 25 kötetes kiadása nem az összes műveket tartalmazza. Éppen ellenkezőleg, hangsúlyoztam ezt, használtam a sorozatból kimaradt szövegek közléseit, hivatkoztam azokra, amennyire csak tudtam. Azzal is tisztában vagyok, hogy nem én vagyok az egyetlen, aki elfeledett Prohászka-szövegeket próbált feltárni és ezek kiadásával segíteni a nagy hatású püspök életművének minél teljesebb megismerését. Annyit írtam csupán, hogy a püspök értékelése a legutóbbi időig elsősorban a POÖM-re támaszkodott, a további szövegközléseket (Barlay Ö. Szabolcsét, Mózessy Gergelyét, Klestenitz Tiborét és másokét is) ismertem, idéztem, említettem, ahol arra lehetőség kínálkozott. Itt jegyzem meg, kritikájában Mózessy többször is hivatkozik a Prohászka-naplókiadásokra, amelyeket én is használtam, de mivel jelen munkám célja a nyilvános (köz-) szereplések dokumentálása volt, a püspök magánhasználatra készült feljegyzéseire csak ott támaszkodtam, ahol az szükségesnek mutatkozott. Eszem ágában sincs a forrás fontosságát vitatni, de a privát feljegyzésekben (napló mellett magánlevelekben stb.) tükröződő vélemény és a nyilvános fórumon kifejtett álláspont nyilván eltérő típusú és tartalmú források születését segíti elő. Céloom ezúttal egyértelműen a közszereplések dokumentálása volt, vagyis annak bemutatása, hogy a püspök mit tartott fontosnak a szélesebb körű nyilvánosság tudomására hozni, ezáltal amellett mozgósítani. Az elemző munkához (ld. erről alább) nyilván ez is, az is nagyon fontos.

A kötet sajtó alá rendezését célzó magyarázkodásom (*Bevezetés*) során nem állítottam, hogy kizárólag az általam válogatott és közölt szövegek alapján kellene Prohászka portréját megrajzolni, épp ellenkezőleg, hangsúlyoztam, amennyire csak tudtam, hogy a most publikált dokumentumokat együtt kell értelmezni a POÖM-ben közöltekkel, illetve a további forrásokkal. (A kötet megjelenése óta magam is találkoztam újabbakkal, szóval van munka ezen a téren, nyilvánvaló.)

Nem vettem figyelembe, hogy egy egykorú, például sajtóban megjelent szövegkiadás akár hibás is lehet, írja kritikusom, ebben önmagában nyilván igaza van, minden forrásnál kell a forráskritika, a kérdés viszont az, mekkora erőfeszítést teszünk e potenciális hibák kiküszöbölésére. (Minden

* A tanulmányban ismertetett kutató munka az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

konkrét vitának állok elébe.) Mint írtam, a közszereplés-dokumentálásban három típusból válogattam: cikkekből, interjúkból és beszédekből. Az első kettő esetén szövegromlásról (vagy pláne rontásról) aligha beszélhetünk. A „keresztény-nemzeti” eszmerendszer iránt elkötelezett szerkesztőségek aligha „nyúltak bele” a Prohászka által írt cikkekbe, az interjúkat pedig igyekeztek szó szerint visszaadni. A kötetemben megjelent szövegek valamivel több mint felét kitevő beszédek közlésével kapcsolatos filológiai, szövegkiadási kérdéseket igyekeztem olyan alapossággal körüljárni, amennyire csak tudtam, jóllehet, ennek mértéke nem meghatározható, és mindig a sajtó alá rendező fejére lehet olvasni, hogy „még mindig nem eléggé alapos”. Én azt hiszem, igyekeztem elébe menni a kritikáknak, sejtve, hogy az egyik fő támadási felületet a „Prohászka ezt / így nem mondta / nem mondhatta” típusú érvelések alkotják. Igyekeztem arra is rámutatni, hogy az általam közölt szövegeket szerintem nagyon is mondhatta (a beszédeiben szereplő gondolatokat megfogalmazta publicisztikai írásában, valamint interjúiban is, és viszont), illetve próbáltam összevetni a különböző szövegváltozatokat. Az, hogy egy beszéd nyomán sajtópolémia támad, fontos és érdekes elemzői feladat, de nem teszi feleslegessé a szövegek minél inkább teljességre törekvő közlését. Én e kötetben publikálni próbáltam a dokumentumokat, más vonatkozásban is bizonyítottam már talán, hogy igyekszem azokat minél szélesebb háttér megrajzolásával elemezni is.¹ Ezt azért is hozom szóba, mert távolról sem tekintem önálló corpusnak a valóban válogatott szövegeket, de hát ezt többször is megemlítettem.

Itt is szóba hozom továbbá, hogy ha felmerül a kérdés, hogy hiteles-e (elhangozott-e egykor) ez vagy az a Prohászka-gondolat, akkor azért meg kell nézni, hogy csak azon az adott egy helyen „szólta el” magát, élt valami különös megfogalmazással, vagy következetesnek tekinthető, és máskor is beszélt ugyanarról ugyanúgy. Továbbá meg kell nézni, hogy mire is irányult a sajtópolémia, milyen mértékben és kik kérdőjelezték meg a hitelességet, továbbá, hogyan reagált arra leginkább az érintett. Az 1920-as években már volt lehetősége egy közszereplőnek arra, hogy nyilvánosan keljen saját szavai védelmére, amennyiben azt a sajtó – akár jóhiszemű tévedésként, akár rosszindulatú politikai támadásként – meghamisította, eredeti értelmével ellentétes módon tálalta vagy kiforgatta. Írtam erről a bevezetésben. (Nemcsak magának a közszereplőnek volt ilyen lehetősége, hanem akár munkatársának, hívének, követőjének – Prohászkanak volt utóbbiakból bőven.) Ugyanez a helyzet a 70. sz. dokumentummal kapcsolatosan is. (Meg a másik általam most közölt 80 további beszéd vonatkozásában. Az meg már tényleg csak apró megjegyzés, hogy kötetem előtt Schütz és mások is közöltek már Prohászka-beszédeket, nem tudok arról, hogy ez a hitelességi probléma máskor is ennyire éles formában merült volna fel. De más vonatkozásban is igaz ez: a 19–20. századi történelem számos közsze-

¹ Prohászka közszerepléseinek minél teljesebb elemzését amúgy is fontos kutatói feladatomnak tekintem, a Mózessy Gergely által említettek mellett legutóbbi ilyen próbálkozásaim: FAZEKAS CSABA: Keresztény kultúra és közszereplés Prohászka Ottokár „hattyúdalaiban”. In: Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon. Szerk.: M. Pelesz Nelli. Szeged, 2019. 228–277. p.; UÓ: Prohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In: Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből. Főszerk.: Gecsényi Lajos. Bp., 2019. 140–163. p.

repló – csak nyomtatott sajtó és nem rögzített hanganyag által megörökített – beszédét ismerjük és tekintjük forrásértékűnek, mégsem merül fel valahogy ennyire a hitelesség problémája, mint most Mózesynél az én Prohászka-szövegkiadásom kapcsán.)

Szalay László egyelőre csak Mózesy Gergellyel megosztott, még publikálatlan kutatási eredményeit én nem ismertem és még nem ismerem, de kíváncsian várom.

Az, hogy a 3. sz. dokumentum (Prohászka 1919-es zászlószentelési beszéde) megjelent egy 1927-es székesfehérvári helytörténeti kiadványban is, valóban elkerülte a figyelmem, azokból a sajtótermékekből viszont dolgoztam, melyeket az említett kötet felhasznált.

Vaksággal vagy szándékos oda-nem-figyeléssel vádoltatom „bizonyos összefüggések” figyelembe nem vétele kapcsán. Kritikusom nem kertel, a Prohászka kapcsán leginkább „tematizált” antiszemitizmus-kérdésre tér ki részletesebben. Mielőtt reflektálnék, azt azért előre bocsátom, hogy tényleg érdemes lenne azon elgondolkodni, miért kerül elő ez állandóan, miben van a valódi oka. Ha egy pillanatra megpróbáljuk elhinni, hogy nem a püspök emlékének mindenáron való bepiszkítási szándéka motivált például engem is e kötet összeállítására (merthogy nagyon nem), hanem történeti forráskiadás (merthogy nagyon is), akkor talán komolyabban felmerülne az a lehetőség is, hogy maga Prohászka tartotta ezt és így rendkívül fontosnak. Neki jutottak eszébe a zsidók vagy a zsidóság unos-untalan, ő érezte fontosnak, hogy közszerepléseiben rendszeresen középpontba állítsa zsidóellenes kritikáit, más témák, például szegények melletti kiállás, földreform, lakáskérdés, közellátás, szociális érzékenység stb. mellett. A kötetbe válogatott szövegek kapcsán nem „utaztam” kifejezetten a zsidó témára, nem én tehetek arról, hogy ezek a gondolatok minduntalan szembejöttek.

A lényeg, Mózesy kritikája – azt hiszem, jól értem – arra irányul, hogy azért tartom Prohászka zsidóellenes megnyilatkozásait antiszemitizmusnak, mert szándékosan nem veszek tudomást bizonyos mélyebb történeti összefüggésekről. (Nem akarom ezt azzal elütni, hogy úgy tűnik, ő meg a Prohászka által mondott szövegekről nem hajlandó tudomást venni. Komolyabb kérdés ez ennél, igyekszem ezért a felvetésre válaszolni, nem terelni másra a szót.) Illetve nemcsak én nem látom úgymond a mélyebb összefüggéseket, engem csak valamiféle általános oda-nem-figyelés, az „okok” feltárása iránti, a magyar történettudomány egy szegmensét homályban tartó vagy szándékos érzéketlenség részeként jellemez. Mindig voltak kollégáim, de sosem voltam velük azonos, más is így van ezzel. Ezért érdekes, bár talán nem igazán fontos, hogy kötetem kapcsán miért merül fel a Magyar Zsidó Történeti Intézet által a közösségi médiában kiírt (mint Mózesy is jelzi, egyébként az intézet munkatársaként való rövid szerepvállalásomat megelőzően született) pályázat szövege, vagy miért említi a (körülírtan, név nélkül, de érthetően) Zinner Tibor által úgymond nem kielégítően vizsgált zsidó szereplők 1945 utáni – népbírói perek kapcsán felvetődő – felelősségét. Ez utóbbi egyébként önmagában sem igaz, Zinner (és mások) nagyon is foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, mérlegelhető, hogy milyen alapossággal és sikerességgel, de én ezúttal inkább csak a magam nevében és védelmében beszélnék.

Szó sincs a Mózessy által sugallt semmilyen elhallgatásról vagy kényes kérdések megkerüléséről.² A hazai antiszemitizmus-történetet a magam részéről minden szegmensében vizsgálhatónak tartom, amennyiben történeti kérdés feltevéséről van szó, amelyeket történeti források alapján akarunk megválaszolni. Téved a kritikusom, amikor azt sugallja, hogy én csak becsukott szemmel minősítgetek, de paradox módon, mégis van igazság abban, amit mond, cikke alapján világosan látszik ugyanis, hogy akad közöttünk komoly szemléletbeli különbség. Azok közé sorol ugyanis, akik „a zsidóság tanácsköztársaság alatti szerepvállalását mintha nem akarnák őszintén mérlegre tenni”. Nos, szerintem ezt nem is lehet, illetve nem is kellene. A „zsidóság” illetően kollektív szerepvállalását ugyanis nem lehet mérlegelni (ahogy a „kereszténységét” sem, vagy a „magyarságét” sem), egyes zsidó (vagy zsidó származású, identitású, „háttérű”) személyeket azonban igen, mint ahogy azt is, hogyan éltek meg zsidók és nem zsidók, valamint zsidó és nem zsidó közösségek a proletárdiktatúra időszakát – viszont a zsidóság, mint olyan abban nem vállalt szerepet, a zsidóság nem csinált diktatúrát. Fontos, hogy hogyan kerültek országos átlaguknál nagyobb számban a tanácsköztársaság vezető pozícióiba, milyen társadalomtörténeti folyamatok vagy egyéni motivációk játszottak ebben szerepet – ezt igenis lehet, sőt, álláspontom szerint elfogultságoktól mentesen kell is elemezni, hiszen történeti kérdés, hogy miért érezhette az emancipáció második vagy harmadik generációjában jónéhány figura szükségét annak, hogy ateistává legyen, és a marxi-lenini modellt próbálja erőszakos eszközökkel megvalósítani.

Viszont fontosnak tartom megállapítani, hogy a Mózessy által számon kért megfogalmazás csak akkor volna alkalmazható, ha a tanácsköztársas-

² Magam is úgy gondolom, hogy lehet a Tanácsköztársaság vezetőinek zsidó származásáról beszélni antiszemita felhangok nélkül. Az, hogy tabu volna a téma, az utóbbi időszakban számos publikáció cáfolja. Ld. ilyen elemzésekre: HAJDU TIBOR: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. In: *Rubicon*, 2012. 8. sz. 72–75. p. (Az elemzés apropóját egyébként a 2012-es, számos cikket és nyilatkozatot kiváltó Gerő–Romsics-vita adta, ami önmagában cáfolja, hogy ne lett volna a közelmúltban történelmi körökben a téma vitatéma. Hajdu egyébként azt írja, hogy „[a tanácsköztársaság vezérkarában] a zsidó származásúak vagy vallásúak semmiféle közösséget, érdekcsoportot nem alkottak, és semmiképpen sem képezték le a hazai zsidóság szociális összetételét”. Magam is így gondolom.) Röviden: GONDA LÁSZLÓ: Zsidók a polgári demokratikus forradalomban és a Tanácsköztársaságban. In: *Uo.*, 80. p. (1992-es könyvének vonatkozó fejezete. Ugyanitt egyébként SIPOS LEVENTE újraközölte a Mózessy által is idézett Jászi-könyv témával kapcsolatos fejezetét, *Uo.*, 76–79. p.) A kérdés historiográfiai áttekintésére csak legutóbb: GALI MÁTÉ: A Tanácsköztársaság a magyar történetírásban. In: *Somogy*, 2019. 2. sz. 16–24. p.; CSUNDERLIK PÉTER: A Tanácsköztársaság, mint „zsidódiktatúra”? A kommun antiszemita, asszimilációpárti és cionista értelmezései a korai Horthy-korszakban. In: *Szombat*, 2019. 3. sz. 15–17. p.; VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején. In: *Századok*, 2019. 5. sz. 887–916. p. Stb. De nemcsak a szaksajtóban foglalkoznak a tanácsköztársaság és a zsidók viszonyával, a centenáriumi kapcsán a szélesebb közvéleményben is megjelent a Mózessy Gergely által hiányolt kérdés, pl.: Példátlan volt a Tanácsköztársaság-féle állami erőszak – Bödök Gergely a *Mandinernek*. In: *Mandiner*, 2019. március 21. Online: mandiner.hu – 2020. január. (Szilvay Gergely riportja)

ságot (vagy éppen a későbbi kommunista diktatúrákat) egyértelműen zsidó akcióknak, a zsidóság valamiféle kollektív politikai törekvés-megnyilvánulásainak tekintjük. Ez kiindulópontként és végkövetkeztetésként egyaránt elfogadhatatlan, elfogult és történetileg nem igazolt (nem is igazolható) álláspont, a proletárdiktatúra nem volt „zsidó forradalom” vagy lázadás, a kommunizmust nem „a zsidók” csinálták. Akkor sem, ha sokan gondolták és vallották ezt (köztük Prohászka), s a közvélemény akár 100%-hoz közelítő arányban ekként vélekedett. (Ha egyáltalán. Talán nem érdemes párhuzamokat hozni, milyen sokan voltak meggyőződve a történelem folyamán később tévesnek bizonyult állításokról, gondoljunk csak témánk kapcsán a vérvadásokra.) Ilyen vélemény kialakulását csak az magyarázhatja, ha a zsidókat akarjuk valamilyen mértékben felelőssé tenni az antiszemitizmusért, ahogy egyébként Prohászka is nyilatkozott olykor.

Mózesy logikáját és megfogalmazásait követve történettudományi elemzés tárgyává kellene tenni a „kereszténység” szerepvállalását a fasiszta és nemzeti szocialista rendszerekben, pusztán azon az alapon, hogy ezen autoriter, illetve diktatórikus rendszerek vezetői körében a keresztények (ilyen származásúak, identitásúak, „háttérűek”) a zsidókkal szemben felülreprezentáltak voltak. (100 %-ban.) Nem! A magam részéről ezt ugyanolyan értelmetlen és elfogadhatatlan megközelítésnek tartom, mint ha „a” zsidók nyakába akarnánk varrni a kommunista diktatúrákat. (Arról nem is beszélve, hogy Szálasi bizonyosan „katolikusabb” volt, mint amennyire Kun Béla vagy Rákosi Mátyás zsidó, továbbá a szovjet típusú rendszerek is hajlamosak voltak államilag szervezett zsidóüldözésekre stb.) Számomra akár a kereszténység, akár a zsidóság embertelen diktatúrák forrásaként való megjelölése nem elfogadható történeti kérdésfeltevés, sem nyílt rámutatás, sem burkolt célozgatás formájában.

Az, hogy az antiszemitizmus meghatározóvá vált a közéletben a Horthy-korban, kétségtelen tény (Mózesy sem vitatja), kérdés, hogy lehet-e ezt azzal mentegetni vagy relativizálni, hogy 1919-ben sok népbiztos vagy Lenin-fiú volt zsidó származású. Szerintem nem. Sokan tartották „a zsidók művének” a tanácsköztársaságot? Igen. Ettől még az volt? Nem. Vagyis, ha Prohászka annak tartotta, akkor bizony tévedett, s e téves álláspontjának követésére elég sok közéleti megnyilatkozásban hívta fel szimpatizánsait. Nem én tehetek arról, hogy e tévedése ilyen hosszú és különböző műfajú szövegeiben, hosszú időtávban dokumentálható.

Ezzel függ össze Mózesy következő fontos vádja, miszerint az utókor egyeseknek hajlamos megbocsátani zsidóellenes megnyilatkozásait, Prohászkanak viszont aránytalanul felnagyítva rója fel. Nem erről van szó, véleményem egyszerűen összefoglalható: Ha bárki utólag tévesnek bizonyuló értékítéletet fogalmaz meg (legyen az Jászi Oszkár vagy Prohászka Ottokár) *önmagában* ezért nem kaphat felmentést, nem lehet jutalma a felejtés.

A „sokan kritizálták a zsidóságot, tehát Prohászka sem volt antiszemita” tartalmú és típusú érvelés szerintem nem elfogadható, történelmietlen. (Bocsánat a hétköznapi szóhasználatú kitérőért, de ez kicsit a „ha mások lopnak, én is lophatok” stratégiára hajaz. Nem. Ez nem elfogadható, az ABC-ből elcsent csokoládé vagy a felfegyverkezve csoportosan elkövetett százmillió bankrablás esetén egyaránt, nem a bűnelkövetés ténye, hanem annak súlya, az általa okozott kár – emiatt a „kiszabható büntetés” – az,

ami nagyon is eltérő. Jászi és Prohászka zsidókérdésben elfoglalt álláspontja is nagyjából ilyen arányossággal viszonyítható egymáshoz, akkor is, ha persze „minden hasonlat sántít”.) Az elsősorban Jászi Oszkártól kiemelt egy-egy, zsidósággal szemben kritikus mondat idézése kedvelt fogása általában a Horthy-korszak antiszemitizmusát relativizálni (vagy „mélyebb összefüggéseket feltárni”) akaróknak, sok ilyet hallhatunk, olvashatunk mostanában, e típust képviseli Mózessy hivatkozásában Szőnyi Szilárd *Heti Válaszban* megjelent citációgyűjteménye is. Ha komolyabban belegondolunk, ez a megközelítés egy történeti vagy történetpolitikai diskurzusban nagyon gyenge lábakon áll. A megítélést (egy-egy mondat továbbgondolását) ugyanis arra kell alapozni, hogy a zsidósággal szemben kritikus gondolatoknak (gondolat-foszlányoknak, feltevéseknek akár) milyen súlya van az adott személy közszerepléseiben konkrétan, milyen hatásai voltak, illetve illeszkedik-e egy megrajzolható általános politikai trendbe vagy tevékenységbe. Jászi Oszkár ugyanis – azon kívül, hogy leírta például a Mózessy által idézett és jónéhány hasonló mondatot – nem szónokolt az 1920-as években katolikus, kormánypárti és szélsőjobboldali rendezvényeken (hanem emigrációban volt), nem publikált ilyen irányzatú lapokban, nem tekintett rá kora közvéleménye a keresztény-nemzeti megújulás apostolaként, de közkatonájaként sem, zsidó-kritikája egészen más súllyal és fontossággal jelenik meg közéleti tevékenységében – csak hogy a legkézenfekvőbb különbségeket vessem fel, de a sor hosszan folytatható. Jászi nem csak a megnövekedett zsidó befolyásról írt, hanem arról is, hogy a formálódó Horthy-rendszert „keresztény nemzetihez címzett betyáruralomnak”, a magyar történelem mélypontjának tartotta, amely „a kereszt szimbólumából akasztófát csinált” (Prohászka ugyebár nem így volt ezzel...), és szenvedést hozott a hazai zsidóságra.³ (Prohászka meg erélyesen követelte a numerus clausust, később annak megtartását és kiterjesztését.) Szóval, ha szűklátókörűséggel és elfogultsággal vádoltatom, tőlem méríthetünk nagyobbat Jászi munkásságából is,⁴ de most maradnék Prohászkanál. A püspök közéleti tevékenysége, abban zsidókhoz való viszonya – Mózessy vélekedésével ellentétben – nem Móricz Zsigmond és Jászi Oszkár „sorába illeszkedik”, hanem az 1920-as évek ébredőinek és fajvédőinek, de legalábbis a Horthy-rendszer jobboldali szimpatizánsainak sorába, és ez részemről nem előítélet, hanem következtetés.⁵ A püspök vonatkozó szövege-

³ JÁSZI OSZKÁR: Magyar Kálvária, Magyar Feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Sajtó alá rend.: Veres András. Bp., 1989. (Magyar Hírlap könyvek) (továbbiakban: JÁSZI, 1989.) 161., 155. p.

⁴ Jászi Oszkár sokat emlegetett zsidóellenessége kapcsán leginkább megfontolandónak Hajdu Tibor velős gondolatait tartom, amelyeket a Litván György által sajtó alá rendezett *Jászi Oszkár naplója, 1919–1923* c. kötet kapcsán írt: *BUKSz*, 2002. 2. sz. 180–183. p. Nem akarok hosszas kitérőt tenni, de valóban érdemes elolvasni, miket írt Jászi arról, hogy a fehérterrorra adott reakcióként való beállítás „hebegés” és „nem mentség”. JÁSZI, 1989. 158. p. Terjedelmi okokból nem idézem, de megfontolandónak tartom a kérdés iránt érdeklődők számára a továbbiakat is: 159–161. p.

⁵ További feltételezés, hogy Prohászka is bizonyosan kikérné magának, hogy egy sorba illesszék Móriczral vagy Jászival, utóbbi nevét ő a „Kunok-Kohnok” és más „galileista pribékek” közé illesztette, a sormintát pedig „Magyarország sírásóiként” írta le. (Ld. pl. kötetem 53. sz., vagy 21. sz. dokumentumát.) Prohászka maga inkább a „fajbioló-

inek gondolati konstrukciója – kötetemben, de az *Iránytű* címmel kiadott POÖM XXII. kötetében foglalt dokumentumok tanúsága szerint is – emellett szól. (E gondolati konstrukció többek között nemcsak azt jelenti, hogy szóvá tette egyes foglalkozási ágak és közvélemény-formáló csoportok dualizmus-kori „elzsidósodását”, hanem azt is, hogy a jelenséget közvetlenül ok-okozati elemként kapcsolta a világháborús vereséghez, az összeomláshoz, a forradalomhoz, a tanácsköztársasághoz és Trianonhoz, továbbá azt is, hogy a zsidóságot a magyartól idegen fajnak tekintette, amelynek visszaszorítását szükségesnek tartotta és szorgalmazta. Tetteket, társadalmi és politikai lépéseket kívánt e cél érdekében, amelyet kora szélsőjobboldala bátorításként és útmutatásként értelmezett.)

A *miért?* kérdésére: nem vitatom, hogy beszélni kell arról, hogyan alakult ki az antiszemitizmus (kell bizony!), de érthetővé, elfogadhatóvá, logikus reakcióvá szelídíteni nem lehet és nem is szabad. Abban egyetértek Mózesyvel, hogy a dualizmus korában sokkoló társadalmi konfliktust okozott a modernizáció, annak minden – például sajtóban, tömegkultúrában manifesztálódó – kihívása a konzervatív, keresztény gondolkodás számára. Ez fontos, de bármennyi ellenérzés is tornyosult a magyar társadalomban (a nagytőkés és a kommunista, a vallásos és az ateista, a szépíró és a kabarészervező stb.) zsidókkal szemben, a fehérterrorból, az egyetemi zsidóverésekből, a numerus claususból és sok indulatos nagygyűlésből, antiszemita plakátból és sajtócikkből megrajzolható szélsőséges politikai álláspontra nem adhat elfogadható magyarázatot. Arról nem is beszélve, hogy a Horthy-korban kibontakozó antiszemita közéleti attitűd nem előzmények nélkül robbant ki, nem a Tanácsköztársaság nyomán alakult ki, bizony erősödött az már nagyon is az első világháború időszakában,⁶ épp Prohászka volt, aki már korábban is tematizálta, és 1918-ban új, zsidóellenes tartalmú nemzetfoglalommal kísérletezett.⁷ (Az már tényleg csak vélemény, hogy egy nagy hatású katolikus püspöktől az ember kortársként és az utókor távlatából egyaránt inkább azt várhatná, hogy ne általánosítson, „mint bárki más”, ne érveket adjon az antiszemitizmusnak, hanem fellépjen az ellen és az áldozatok vagy üldözöttek védelmére keljen. Volt erre példa Prohászka katolikus püspöktársai sorában, de felhozható az antiszemitizmust elítélő Baltazár Dezső református püspök is. A tanácsköztársaságban kibontakozó állami erőszakkal szembeni ellenérzések, a vallás- és egyház-üldözés, a tulajdonviszonyok felforgatása logikusan antikommunistává tesznek egy embert, nem antiszemitává. Még egy szó az általánosításról: Mózesy felteszi a kérdést, hogy a „»zsidózás« *valóban általánosítás-e* ebben a korban?”, majd pár sorral lejjebb megértően ír Prohászka általánosításairól. Kitérő bezárva.)

gus” Méhely Lajossal kívánt egy sorban említetni, ld. erről pl.: GYURGYÁK JÁNOS: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp., 2012. 88. p. (Fordítva is igaz: Jász-
inak Prohászka kapcsán azok jutottak eszébe, akik „állandóan bántották a zsidókat, brutális támadásokat intéztek védtelen egyének ellen, [amikor] plakátok és rengeteg demagóg beszéd uszított erőszakra”. JÁSZI, 1989. 212. p.)

⁶ Ld. erről pl. részletesen: BIHARI PÉTER: Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Bp., 2008.

⁷ Ld. pl. e sorok írójától: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. In: *Múltunk*, 2015. 2. sz. 4–34. p.

Nem vitatom, magam is leírtam, hogy Prohászka többször elítélte az erőszakot (ld. erről még alább), tudom, hogy a fehérterror idején nagyon súlyosak voltak a „nem akarunk zsidó Lenin-fiúk helyett katolikus Lenin-fiúkat” szavai.⁸ Épp ezért érdekes, hogy *emellett*, ezzel *párhuzamosan* miért és hogyan képviselte a zsidóság megkülönböztetésével és kirekesztésével azonosítható szélsőjobboldali attitűdöt, ezáltal „keresztény” ideológiai muníciót nyújtva saját kora radikálisainak. Méghozzá nem is egy-egy elszólt vagy kifacsarható véleményben, hanem világosan, és sok szövegében. Legalábbis a dokumentumok (POÖM-ben és recenzált kötetemben) ezt igazolják. Készséggel elhinném a Mózessy által idézett Prohászka-naplórészlet igazságát (miszerint a püspöknek csak az „oros zsidó importtal” volt baja), de mégsem tehetem, mert Prohászka közszerepléseiben nemcsak erről beszélt, hanem visszatérően ostromozta a „magyarul csak beszélő” magyarokat, a „magyar nevű zsidókból” álló kommunista vezetőket (következtesen emlegetve a névmagyarosítás előtti – nem is mindig pontos, de az antiszemita által jól értett – névhasználatukat), a zsidóság negatív (nemzetközi, destruktív stb.) „faji” tulajdonságait, szembeállította az emberi jogok védelmének fontosságát a keresztény magyar társadalom felemelkedésének programjával stb. (Még egy dolog, Mózessy nem hozza szóba, pedig a közszereplés kapcsán nagyon fontos, hogy milyen volt az 1920-as években Prohászka megnyilatkozásainak fogadtatása. Sok beszéde és sajtócikke nem a zsidósággal szembeni mérsékelt konzervatív eszméknek, hanem a szélsőséges radikalizmusnak volt táptalaja, és a püspöknek az esetek többségében nem nagyon volt ezzel problémája. Ha lett volna, aligha lesz belőle az ébredők és a fajvédők vezéréként tisztelt, emblemikus személyisége nemcsak halála után, hanem 1927 előtt is.)

Az 1919 szeptembere előtti előzmények nem kellő feltárásával kapcsolatos kritikára azt válaszolhatom, hogy tisztában vagyok az augusztusi Prohászka-megnyilatkozásokkal, csakhogy az említett püspöki körlevelet Schütz Antal már kiadta, újabb szöveget ebből az időszakból nem találtam. (A bevezetésben mindezt jobban részletezhettem volna – a mindig helytálló megjegyzést persze elfogadom.) Mint Mózessy is megállapítja, hogy az augusztus 20-i beszéde szövegét nem ismerjük, így hát én sem tudtam publikálni, higgye el recenzensem, szívesen mettettem volna. Mózessy Gergely sokat időz ennél a beszédnél, ami 1919 augusztusából szövegközlésben kimaradt (megjegyzem, ehhez képest nagyon keveset azzal a 150-nel, ami benne van...), de igyekszem erre magyarázattal és pótlással szolgálni. Valami elhallgatási szándékot feltételez e beszéd-töredék kihagyásakor – szó sincs róla. Vannak ugyan véletlenek, de ez nem az. A közlés azért maradt el, mert ez a beszéd nem egyszerűen töredékesen maradt fenn a forrásként feltüntetett lapban, hanem annak csak egyetlen nyúlfarknyi töredéke,⁹ ami túl kevés egy önálló szöveggé váló megjelenítéshez. Az összesen 22 soros sajtótudósításból 12 nem Prohászka beszédével foglalkozott, hanem a dunántúli fehérterror eseményeit (vasutasok ellen elkövetett vérengzéseket) részletezte. Ennek kapcsán szomorúan vonta le konzekven-

⁸ További elemzések tárgya lehet, hogy például a Somogyi-Bacsó-gyilkosságot is elítélte, de azért, mert az eseményt „kultúr hírnevünk súlyos veszedelmének” tartotta. Az *Újság*, 1920. február 21. 2. p.

⁹ A szöveghelyre ld. Mózessy Gergely cikke, 26. sz. jegyz.

ciáit a tudósító: „Rettenetes, mennyi vér folyt el, mióta a tiszti csapatok – amelyeket hiába mond a »Reggeli Hírek« álruhás bolsevikieknek – bosszúálló dühvel megérkeztek a Dunántúlra”, és ezt a gondolatot fűzte tovább Prohászka („Székesfehérvár nemeslelkű püspökének” beszédére) történt utalással, aki ugyanezt a következtetést vonta le a fehérterror híreiből. Innentől szó szerint a cikk: „A püspök felháborodással kelt ki a vérengzések ellen, és a következő mondattal fejezte be beszédének erre vonatkozó passzusát: – Elég volt a vérontásból! Ne a bosszú gondolata foglalkoztassa a lelkeket. Nem akarok a zsidó Lenin-fiúk helyén katolikus Lenin-fiúkat látni.” Ez a teljes szöveggel (!) aligha állítja más megvilágításba az általam közölt dokumentumokat vagy azok értékelését, vagyis elég nyilvánvaló, hogy nem sikkadt el semmi fontos, a püspöknek a zsidósághoz és a fehérterrorhoz való viszonyát új megvilágításba helyező részlet.¹⁰

¹⁰ Prohászka 1919. augusztus 20-i beszédének egyébként utánanézttem. Sajnos a szemtanúk inkább a Szent István napi ünnepek külsőségeivel, és azok lelkükre gyakorolt buzdító hatásával kapcsolatos információkat részletezték, nem Prohászka beszédét. De vannak azért még – önálló szöveggé sajnos semmiképp nem összefésülhető – részletek. Pl.: „Püspökünk nagy lelkét láttuk feltárulni a szószéken. Tünelmes gondolatai lángcsóváként hullottak a hallgatók lelkébe. A püspök beszéde kiindulásul Vörösmarty halhatatlan énekét idézte: »a sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül, s az ember millióinak szemében gyászkyöny ül«. Főpásztorunk izzó magyar érzését, szociális világfelfogását, a keresztény világmegújulás sürgetését elragadó hévvel közölte velünk; mesterien egyúttal telehintette a templom légkörét a költészet aranyporával. Feszült figyelemmel, lángragyújtott lélekkel hallgattuk a nagy szónokot, a tudóst, költőt, a magyar főpapot, aki hazáját a végromlástól akarja megmenteni, ezért sürgeti a keresztény alapot, a magyar vértisztaságot, az ősök tradícióit megbecsülő haladást. Az elragadt hallgatóság a lángszavú püspökben apostolt látott, aki misszióját azzal teljesíti, hogy az örvényből nemcsak egyéneket, hanem az egész Magyarországot akarja kiemelni – a keresztel. In: *Fejérmegyei Napló*, 1919. augusztus 22. 1. p. Majd legalább ennyire részletesen leírja a Prohászka püspöki palotába tömegjelenekek körében való visszakísérését, az elragadtatott hangulatú ünneplését, a kalap- és zászlólengető sok ezres tömeget, a lábai elé szórt virágokat. Egy másik tudósító is az elragadtatottság hangján állapította meg, hogy a „magyar nemzeti érzésnek olyan hatalmas revelációját hallottuk ajkairól, hogy méltó lenne az egész beszédet ércbe vésetni. Boldog Fehérvár, mely ily nagy embernek, apostoli léleknek sugárzatát, melegét és fényét élvezheted, s vele töltekezhetel. A megásott sír szélén álló nemzetnek megmutatta a további fönnmaradásnak, s új életre támadásnak föltételeit.” De a felszabadulás érzése, valamint a püspök beszéde általi feltöltekezés élménye mellett sajnos újabb részleteket a beszédből nem közölt: *Székesfehérvári Újság*, 1919. augusztus 22. 1. p. Hogy mégis miről szólhatott még ez a szentbeszéd, arról áttételesen egy másnapi vezércikkből értesülhetünk (A nagytakarítás. In: *Fejérmegyei Napló*, 1919. augusztus 23. 1. p., az „n.-” betűjelű szerzőt nem sikerült megnyugtatóan azonosítani), aki még két nappal később is Prohászka szavainak hatása alatt állt. Lelkesedése kifejezése mellett csak néhány részletre engedett következtetni, pl.: „a legnemesebb hazaszereztől átítatott, minden egyes lelket betöltő, de egyben könnyet fakasztó igazságnak a súlyát, mellyel nemtörődömségünk ijesztő rémét állította szemünk elé, reá mutatva a jövőben egyedül helyes útra. Bár hallotta volna püspökünket minden megtévelyedett, s az internacionálé téveszméitől megkötyagosodott ember is, hogy helyes útra térve tanulja meg azt, »hogy a magyar nemzet színeit többé el nem hagyjuk, inkább meghalunk, mintsem azokat holmi piros ronggyal elcseréljük.«” A cikk további elemeiben nem tudjuk, mi lehetett pontosan, amit Prohászka mondott, és mit gondolt hozzá a szerző. (Például igazoló bíróságok felállítását szorgalmazta, a forradalmakban a „ve-

Mindezt csak azért ilyen alaposan, mert láttatni szeretném, hogy komolyan vettem a szövegközlések kapcsán adódó történeti feladatokat. Például, ha már augusztus és *Pesti Élet*, fontos, hogy a rövid életű – alig egy hónapig megjelent – lap igyekezett minél alaposabban beszámolni a fehérterror során elkövetett rémtettekről, mélyen elítélte azokat, és ebben kapóra jöttek Prohászkanak az erőszakkal szembeni megnyilatkozásai. Pár nappal később például beszámolt arról, hogy Szabó Dezső a székesfehérvári városházán tartott előadását állítólag azzal zárta, hogy „a zsidókat Magyarországon szeretettel ki kell irtani”.¹¹ Ezzel szembeállította, hogy amikor Prohászka (a „legnagyobb magyar pap, a katolikus közvélemény igazi vezetője”) értesült a beszédéről, „megbotránkozásának adott kifejezést, és keményen elítélte a fehér báránybőrbe bújt dühöngők cselekedeteit”.¹² Vagyis tény, Prohászka többször mondott olyat, hogy elítéli a bosszúállást és az erőszakot, már augusztus 13-án is a székesfehérvári városi tanács küldöttsége előtt,¹³ de ősszel is. (Ld. 7., 12., 13. sz. dokumentumok.)

Ha már szóba került, én ezt tartom igazán történeti, elemzői és életrajzi feladatnak, hogy megpróbáljuk megérteni: az erőszaktól elhatárolódó egy-egy megnyilatkozást miért kísérik Prohászkanál ilyen nagy számban a zsidóságot elítélő, felelőssé tevő, velük szemben a szélsőjobbaldalt

zérek” felelősségét, nemtörődömségét és hazafiatlanságát kárhóztatta, melynek következtében „végig kellett szenvednünk – a józanul gondolkodni tudó hitsorsosaik által is megvetett – hitvány, becstelen, profitéhes zsidó gyerekek rémuralmát”, elítélte a csőcselék hatalomra kerülését, a kommunistákhoz álló vagy háttérbe vonuló szociáldemokraták magatartását, de a kizsákmányoló munkaadók szociális érzéketlenségét is. Prohászka kapcsán ír még ilyeneket: „Gerinctelenségéért, elvtagadásáért feleljenek továbbá püspökünk által oly találóan jellemzett »szegény« középosztályunk földi javakban dúskálódó, vagyonos egyénei, kik nyomorult fickók felszólítására nem átalották írásban kiadni gyámoltalanságukról a szegénységi bizonyítványt, s mágnásainkkal egyetemben nem támogatták anyagilag szegényebb társaikat, s nem tették ezzel lehetővé a középosztály kemény ellenállását, hanem örültek annak, hogy szuronyos puszkák között s értelmetlen paprikajancsik felügyelete mellett »tovább szolgáltak«.” A felelősök nyilvános megnevezését követelte, különösen azokat, akik lezüllesztették a hadsereget és a csendőrséget. Prohászka hatására utalhat, amikor így idézte fel beszéde következményét: „Ma nem lehet paragrafusokon nyargalni, ma azokat teljes szigorral és gyorsan kell alkalmazni, ha nem akarunk poltronok [= gyávák] lenni.”)

¹¹ *Pesti Élet*, 1919. szeptember 13. 3. p.

¹² Más kérdés, hogy ezzel kapcsolatosan zavarba hozó a tény, hogy Prohászka nemcsak hallomásból értesült Szabó beszédéről, bizonyosan ott volt ezen a rendezvényen, hosszú naplóbejegyzést szentelt a heves szónoklatnak, amikor Szabó Dezső „szidta a zsidót”, de semmi elítélendőt nem tartott fontosnak ennek kapcsán önmaga számára megállapítani. A heves antiszemita kirohanást tartalmazó szövegrészt egyébként a napló sajtó alá rendezője úgy interpretálta, hogy azok nem Prohászka szavai, hanem a püspök csak idézte Szabó Dezsőtől: PROHÁSZKA OTTOKÁR: Napló. III. köt. 1919–1927. Szerk. Felsővályi Ákos. Székesfehérvár, 2013. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 8.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: ppek.hu 800. sz. – 2020. január. 1320. sz. jegyz. – Lehet, de a bejegyzésnek Prohászka egy-egy nyilvános szövegével való hasonlósága – ld. pl. kötetemben 8. sz. dokumentum – nagyon is szembeütő ahhoz, hogy ez az állítás megkérdőjelezhető legyen.

¹³ „Az igazság győzelme után ne a bosszúállás vezesse tetteinket, ne állítsunk fegyver mellé fegyvert, hanem öleljük keblünkre az igaz embereket.” *Székesfehérvári Újság*, 1919. augusztus 14. 1. p.

mozgósító szövegrészek, mégpedig nem egy-egy mondatban, hanem gondolatfolyamokból álló beszédekben és cikkekben. Vagy: ha már 1919-ben egy-egy alkalommal elítélte a fehérterrort, miért állt később meglehetősen demonstratív módon a fehérterrornak a tényét is tagadó, vagy annak „jogossága” mellett érvelő „ébredők”,¹⁴ például Héjjas Iván mellé. (Továbbá 1919 őszén Prohászka nagyon is kiforrott politikai koncepcióval rendelkezett, melyet bőséges számú megnyilatkozásaiban hozott nyilvánosságra, nemcsak a zsidókérdésben, de abban is, hanem az új politikai berendezkedés, a földreform stb. kapcsán szintén.) Úgy gondolom, hogy a történeti elemzés alapján kijelenthető: bizony ez is, az is Prohászka volt. (Más kérdés, hogy melyik milyen mértékben.)

Kritikusom főleg az antiszemitizmus-vád elhárítását tartotta fontosnak a kötet kapcsán, később beszélhetünk talán másról is. (Már csak azért is, mert mintha figyelmét elfordítaná Prohászka általam sajtó alá rendezett szövegeiről, vagyis magáról a kötet céljáról.) De nézzük a „járulékos elemeket”.

Megütközve olvastam a borítóképpel kapcsolatos kritikát, szó sem volt semmiféle negatív beállítás szándékáról. Tény, hogy a közszereplő Prohászkat megörökítő képet kerestem a címlapra, lehetőleg olyat, ami nem vagy nem nagyon ismert, hiszen sajnos kevés fotó áll a kutatók rendelkezésére, általában ezeket közlik újra meg újra, érthető okokból. Az, hogy egy szónoknak szónoklat közben gyakran nyitva van a szája, nem negatívum, hiszen csukott szájjal nem lehet szónokolni. (Más kérdés, hogy a lendületes szónoklatot megörökítő pillanat-fotó szerintem kifejező és hiteles a köztereken tömegek előtt beszélő püspökről, nagyon is illusztrálja szövegeinek hangulatát.) Kizárt, hogy az egykori sajtótermék azért jelenítette volna meg a püspök utolsó közszereplését ezzel a képpel, hogy valamilyen negatív kontextusba állítsa. Már csak azért is, mert a fotó nem a „revolversajtóban” jelent meg, hanem az *Új Idők* folyóiratban (ld. a belső borítón a pontos hivatkozást), annak szerkesztői pozícióját pedig Herczeg Ferenc töltötte be, aki aligha tekinthető a 21. századi liberális mémgyártók előfutárának, hogy csak a legmeghökkenőbb és leginkább stílustalan ellenérvre reagáljak. (Az író és Prohászka egyébként kölcsönösen tisztelték egymást, 1927. január végén még nagyon is barátságosan beszélgettek a parlament folyosóján.¹⁵ Miért akarta volna Herczeg Prohászkat lejáratni? Nem is értem.)

Sajnálom, de indokolatlannak tartom Mózessy benyomását, miszerint számára Karsai László háromoldalas előszava teljes egészében felülírja a kötet egészét. Az előszót – bár nem én írtam és nem az én szavaimat használja – is meg lehet védeni, hiszen alapvetően pontosan foglalja össze az ismert holokauszt-kutatónak a saját kutatásai alapján, illetve a jelen dokumentumkötet kapcsán megfogalmazódó gondolatait, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen értelme, üzenete lehet a szövegkiadásomnak. Karsai „meggyőződéses rasszista antiszemitának” nevezte Prohászkat, a hármas szókapcsolat első része aligha kérdéses (elkötelezettségéhez nem férhet kétség), a harmadik minősítés is alaposan indokolható (ld. fentebb), ami pedig a középső kifejezést illeti: Prohászka gyakran írta le kora magyar

¹⁴ Vö. 1. sz. jegyz.-ben idézetteket.

¹⁵ *Nemzeti Újság*, 1927. január 30. 7. p.

közéletét két „faj” antagonisztikus küzdelmeként, s ebben az élethalálharcban a zsidóval szemben a magyar (keresztény) „faj” iránti elkötelezettségre mozgósított. (A „faj” pedig idegen szóval ugyebár: „rassz”.) „Fajvédő” volt, annak is tartotta magát és kortársai őt. Mindez azzal együtt fontos, hogy a Horthy-kor első éveiben a „fajvédelem” nem azonos a nácizmussal, s hogy utóbbit Prohászka – kereszténység-ellenes tartalma miatt – elítélte, tény, amúgy Karsai is leírta.

Prohászkanak a pártpolitikához való viszonya valóban összetett jelenség, hiszen egyfelől valóban sokszor mondta és írta, hogy idegenkedik az aktuálpolitika „piszkos” világától, ugyanakkor folyamatosan jogot formált arra, hogy beleszóljon, akár részt is vegyen abban. A politika világától való elfordulás és az annak politikusként közvetlen formálására irányuló egyformán őszinte igénye váltogatták egymást, véleményem szerint e két szerep 1919 és 1922 között folyamatosan konfliktusban állt – e tekintetben inkább bizonytalannak, hullámvónak mutatkozó – személyiségében. Árulkodó, hogy nemzetgyűlési mandátuma lejártakor nyilatkozott úgy, hogy „püspök nem lehet pártember”, pedig nem sokkal korábban nemcsak a pártemberi, hanem a pártelnöki szerepet is vállalta. Ez utóbbiban sikertelen is volt, ezt alighanem maga is belátta, ezért a további „bepiszkolódás” kockázata nélkül igyekezett inkább kizárólag a pártpolitika fölé emelkedő eszmei útmutató pozíciójába helyezkedni. Frenyó Zoltán megállapítása igaz (míserint a püspök 1919 után „csak új alapon, a nemzeti eszme és kereszténység zászlaja alatt tartotta elképzelhetőnek a haza életének folytatását”, és úgy érezte, ebben szerepet kell vállalnia), csak hogy én ezt kiterjeszteném 1922 utánra is: Prohászka ugyanis nem változtatta meg a keresztény-nemzeti megújulás szükségességével kapcsolatos nézeteit, saját szerepvállalásának fontosságába vetett hite sem rendült meg, csupán más, nagyobb sikerrel kecsegtető formákat választott mindennek kifejezésére a közvetlen pártpolitikai pozíció nélkül. Pont a Mózesy által idézett naplórészletek alapján van egy olyan benyomásom is, hogy a hétköznapi politizálás „piszkos” világával kapcsolatos nézeteit a püspök azért is emlegette időről-időre nyilvánosan, hogy híveitől bátorítást nyerjen közéleti tevékenységének hitelesítésére és folytatására. (Az mindenképp elgondolkodtató, amit Karsai ír, hogy 1922-ben nem vállalta volna egy választási versengés kockázatát, hozzáteszem, 1920-ban sem tette, viszont amikor 1927-ben a felsőház tagjaként újra tagja lett a törvényhozásnak, készült e szerepének betöltésére, amiben halála akadályozta meg.)

A protestantizmushoz való viszonya szintén összetett (ezt Mózesy sem vitatja általa említett részletes munkájában), és kétségtelen, hogy Prohászka vonatkozó megnyilatkozásaiából egy olyan politikai kereszténység (a Pannonhalma és Debrecen közötti „szivárványhíd”) képe rajzolódik ki, amely a felekezeti különbségeken felülemelkedve igyekezett a magyar keresztények egységét az ország sebeinek begyógyítása és a nemzet felemelkedése szolgálatába állítani a bomlasztó „idegenséggel” szemben, hogy pontosabb kifejezést – fentiekre tekintettel – ne idézzünk. (Erről szól a kötet 52. sz. dokumentuma.) Amikor Karsai (szerintem is árnyalásra szoruló jelző használatával) „anti-protestánsnak” nevezte Prohászskát, nemcsak a katolikus teológustól nem meglepő, nyilvánvaló dogmatikai különbségekre célozhatott, hanem arra is, hogy a püspök általánosan hangoztatott, keresztény összefogást szorgalmazó véleménye mellett bizony meg-meg-

említette a reformációval szembeni történeti-politikai ellenérzéseit. A reformációt az európai keresztény (katolikus) szellemiséget megbontó áramlatok sorában említette, beillesztve az európai civilizáció általa vizionált – eretnekmozgalmakban kezdődő, majd francia forradalomban, liberalizmusban, szociáldemokráciában és bolsevizmusban folytatódó – hanyatlás-történetébe. (Az 1921-es frankfurti beszédének e kitétele miatt botrány is lett,¹⁶ de az olyan megjegyzései sem voltak hízelgőek a protestánsokra nézve, amikor Loyolai Szent Ignác reformáció-ellenes, harcos katolicizmusát tekintette saját korában követésre méltónak.¹⁷) Továbbá – Mózesy Gergely is publikált erről korábban – Prohászka élesen kikelt a protestáns megújulási mozgalmak, az általa veszedelmes nemzetbomlasztóként aposztrofált „szekták” (baptisták, adventisták stb.) ellen, a megértés vagy a „közös krisztusi alap” elfogadásának leghalványabb jele nélkül. Mindennek alapján úgy gondolom magam is, hogy a református és evangélikus egyházakkal való összefogás Prohászkanál nem teológiai kérdés, hanem az aktuális történelmi helyzetből kiinduló politikai alapozottságú program volt, a magyar nemzet interkonfesszionális kereszténység keretében való egységesítésének és mozgósításának kísérlete. De a reformáció történelmi folyamatait bizonyosan károsnak, egység-bomlasztó, ugyanakkor már vissza nem fordítható jelenségnek tekintette, ezért tartózkodott az „egységes keresztény frontot” megosztó hatású megjegyzésektől, és óvta ettől kortársait. (Tudomásul vette, hogy az eltelt évszázadok eseményei után a felekezeti közti kapcsolatok – közéleti alapon megvalósult – újraértékelése megtörtént, és előre akart tekinteni, alkalmasint utalva vissza csak az „egyedül üdvözítő egyház” tételéből fakadó reformáció-kritikára.)

Nem feltétlenül bornírtság Prohászkat legitimistának nevezni, mert akkor Prohászkat magát is bornírtnak kell minősítenünk, amikor öntudatosan legitimistaként definiálta önmagát. (Vitánkat megnehezíti, hogy kritikusként hol perdöntőnek tekinti Prohászka önmagára vonatkozó minősítéseit, hol nem.) Mózesyvel amúgy itt több ponton egyetérttek, hiszen Prohászka valóban Horthy és a Horthy-rendszer elkötelezett híve volt (erről az ellentmondásos viszonyról Karsai is szót ejt), sok püspöktársával ellentétben nem hullatott könnyeket a Habsburgokért, kárhóztatta a királypuccsokat, és talán mindenki másnál vehemensebb módon háritotta el a „királykérdésben” való állásfoglalást, épp azért, mert a természetlen vitát a szükséges keresztény-nemzeti egységet feleslegesen szétforgácsoló jelenségnek, magát a problémát az aktuális helyzetben mellékesnek tartotta. De a királyság államformájával a tőle megszokott elszántsággal köteleződött el, és – bár ez nem perdöntő a kérdésben – IV. Károly halálakor egyházmegyében ő is gyászistentiszteletet és iskolai szünetet rendelt el.¹⁸ Számára a legitimizmus kifejezés nem elsősorban a Habsburgok államfői székbe való visszatérését, hanem a történelmi tradíciókat megjelenítő magyar királyság államformájának megőrzését fejezte ki, még ha ezt a finom distinkciót nem is hangoztatta például valóban Habsburg-párti legitimista szimpatizánsok körében. E ponton megjegyzem, hogy számomra azért is

¹⁶ Ld. pl.: *Nemzeti Újság*, 1921. november 11. 3–4. p.; *Fejérmegyei Napló*, 1921. november 16. 2. p.

¹⁷ *Nemzeti Újság*, 1927. március 8. 6. p.

¹⁸ *Nemzeti Újság*, 1922. április 5. 4. p.

izgalmas a politikus Prohászka tevékenységével való foglalatzkodás, mert azt következetesen képviselt elvek és következetlenségek, vagyis (akár korábbi önmagának is ellentmondó) álláspontok egyaránt jellemezték. Utóbbiak esetében nyilvánvaló, hogy gyakran azt mondta, amit aktuális közönsége tőle hallani akart, ami nem veszélyeztette, hanem éppen elősegítette, hogy minél szélesebb körben a közélet apostoli küldetésű szerepkörében maradjon.

Prohászkanak Mussolinihez és az olasz fasizmushoz való viszonya szerintem sokkal egyértelműbb, mint amivé Mózessy szövegében bonyolódik. A püspököknek több szövege tanúskodik arról, hogy nem pusztán a magyar külpolitika számára mutatkozó kitörési pontként tekintett az 1922 utáni új olasz államra, hanem elvi alapon lelkesedett a „csodálatos és örvendetes felébredésként” (79. sz. dokumentum) aposztrofált fasizmusért, abban a keresztény és nemzeti elvek Magyarország számára is követhető, kívánatos harmóniáját, valamint a bomlasztó tényezők (szociáldemokrácia) sikeres kiszorítását látta. Elég gyakran hangoztatta ezt ahhoz, hogy ne lehessen félreérteni. Amikor 1927 márciusában, a Mózessy által idézett pécsi lelkiyakorlatos beszédében azt mondta, hogy „ha hallom a fasiszta ifjúság himnuszát: a »bellezza« mellett mindig ott látom a rothadást, a csúnya elfajulását a léleknek”, elég egyértelmű, hogy a rothadást és a lélek csúnya elfajulását nem a fasiszta mozgalomban, hanem azzal – mint pozitívummal – szembeállítva saját országában diagnosztizálta. (Miközben „hallotta” a dalt ugyebár.) Elég egyértelművé teszi ezt, hogy e beszédét követően alig két héttel később, miközben bámullattal adózott Mussolini történelmi teljesítményének, a „Giovinezza” kezdetű indulóban nem éppen valamiféle „rothadást”, hanem ellenkezőleg és félre nem érthetően, a „nemzeti öntudat hatalmas akkordjainak megszólalását” méltatta. (150. sz. dokumentum.) De korábban is mindig lelkes, félre nem magyarázható azonosulással kommentálta a fasiszta ifjúság himnuszát (ld. 84. és 94. sz. dokumentumok), bizonyára nemcsak dallamossága miatt nyerte el szimpátiáját, vagyis mondhatjuk, hogy Prohászkanak tetszett a jövő romlatlannak vélt nemzedékét a „valódi” nemzeti célok szolgálatába állító fasiszta dal szövege, idézett mondatának így aligha beszélhetünk többféle értelmezéséről, vagy a fasizmus későbbi szörnyűségeitől való megóvás látnoki képességéről.

Újszerű és meghökkentő lehet Prohászka „keresztény-nemzeti-szocialista” minősítése Karsaitól, de indokolható. Egyértelmű, hogy e három összekapcsolt kifejezés mindhárom tagja igaz volt Prohászka számára külön-külön (maga is önérzetesen vallotta mindhármát, a szocialistát is), és így együttesen is. (Nyilván nem szabad benne csak a „nemzeti szocialistát” észrevenni, szerintem Karsai írhatott volna „nemzeti-keresztény-szocialistát” is, az eredmény ugyanaz.)

„Összegzésként” Mózessy azt írja, hogy a járulékos elemek (előszó, borító) következtében munkám „agresszív pamfletté silányult”. A szóhasználat akár sértő is lehetne, engem az érzelmi háttérű megfogalmazásnál jobban zavar, hogy téves, és kritikusom még a műfaji besorolásokkal sincs tisztában, vagy rosszul használja azt. „Pamflet” ugyanis (vö. például bármelyik értelmező szótár vagy lexikon vonatkozó szócikkével¹⁹) valamely köz-

¹⁹ Elég, ha csak a „pamflet” és „gúnyirat” szavak magyarázataira hivatkozom: *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VI. köt. Főszerk.: Bárczi Géza – Országh László. Bp.,

életi témáról szóló, gúnyos és/vagy támadó hangvételű, rövidebb terjedelmű, néhány lapos íromány. Ebbe a kategóriába forráskiadványt beleérteni nem szokás, sőt hiba, „agresszív pamfletekben” nem majd száz évvel ezelőtti dokumentumszövegeket szoktak közzétenni, ráadásul bő terjedelemben. A minősítések kialakításakor Mózesy Gergely (és talán mások is) szem elől tévesztik, hogy e 400 oldal túlnyomó többségét azért nem a sajtó alá rendező és az előszó szerzője írta, hanem Prohászka Ottokár szónokolta, nyilatkozta és publikálta 1919 és 1927 között. (De úgy tűnik, Mózesy Gergely nem elsősorban ezeket elemezte, és nem ezekről vitatkozunk.) Kár érte. Ha nem tudjuk vagy akarjuk a püspöknek ezeket a szövegeit észrevenni, elolvasni, életműve egészébe illeszteni és a korát megismertető történelmi forrásokként kezelni, arra én is csak annyit mondhatok: sajnálom, hogy még mindig itt tartunk. (A párbeszédet feladni nem akarom, ellenkezőleg, csak szomorúan regisztrálom, hogy most is a kiindulópont körül toporgunk.)

A pataki diák esete az „üzletemberrel”, avagy Losonczi István volt királyhelmei iskolamester panaszlevele

Amint azt a korábbi kutatások, így többek között a 2015 és 2018 között lezajlott Reformáció MNL projekt forrásfeltárásai is megmutatták, a világi levéltárak, így Zemplén Vármegye Levéltára is igen gazdag tárházai a korai újkor protestáns, és benne a református egyháztörténeti forrásoknak. Ezek közül most egy 1660-as évekbeli pataki alumnus és korábbi királyhelmei iskolamester, Losonczi István panaszlevelét mutatjuk be, mivel nem csak szép fogalmazású magyar nyelvű levél, de egyben érdekes adatokat szolgáltat a bodrogi mezőváros, Királyhelmei 17. századi református iskolatörténetéről és a pataki kollégium particula-hálózata működéséről.

Losonczi István, a „Pataki Schola egyik alumnusa”, azaz a Sárospataki Református Kollégium bentlakó ösztöndíjas diákja,¹ egy keltezetlen panaszlevélben számolt az őt ért sérelmekről – a megszólításból („Nagyságtoknak s kegyelmeteknek”), a levél tartalmából és őrzési helyéből következtethetően – Zemplén vármegye közönségének. Losonczi leírta, hogy az elmúlt évben, amikor királyhelmei iskolamester volt, felkereste a Zemplén vármegyei Czékén² lakó Pap alias Buzinkai István egy üzleti ajánlattal, amely szerint természetbeni fizetségül kapott kevés borait megveszi tőle és eladja. Úgy tűnik, hogy a borokat nem vette át teljes egészében készpénzért, hanem elvitte azokat, és úgy állapotodhattak meg, hogy az értékesítést követően fizeti majd ki a vételárból a Losonczinak járó részt. Pap alias Buzinkai István, aki a borokat eladta, így 87 – feltehetően magyar – forinttal maradt adósa az iskolamesternek, amelyről kötelezvényt is adott. Amikor aztán iskolamesterünk kérte tőle az adósság megfizetését, ő nem pénzzel, hanem „cantio”-val, azaz ilyen „mesével” rukkolt elő, addig is, amíg a pénzt nem tudja megadni, átadja neki – zálogként – a kövesdi hegyen³ fekvő szőlőjét, amely megterem 18, de legalábbis 12 hordó bort, és így a szőlőért cserébe visszakérte Losonczitól a kötelezvényt. Az iskolamester, aki korábban nem ismerte „üzletemberünket”, elhitte szavait és elfogadta az ajánlatot, aztán mikor mondta, hogy megbízható emberekkel járják meg a szőlőt, hogy szabályosan a birtokába kerüljön, Pap alias Buzinkai István Bártfára ment, ahonnan azóta sem jött vissza a szőlőt megmutatni. A szőlőről ráadásul kiderült Losonczi szerint, hogy nem igazán értékes, és 10 forintot sem adna érte, ráadásul közösen birtokolta Pap alias Buzinkai István az öccsével. Losonczi ezután már az adósságot kérte, amire az volt a válasz, hogy a kezében van a szőlő, holott a megnevezett, kövesdi hegyen fekvő szőlő nem került Losonczi birtokába, amit tanúkkal is igazolni tud, sőt ezután már nem is kellett Losonczinak a szőlő.

Losonczi ezek után fordult azzal a vármegyéhez, hogy tegyen igazságot és fizettesse meg a nagy kárát Pap (Buzinkai) Istvánnal, mivel azt halotta, hogy minden itteni jószágát el akarja adni és Bártfára akar költözni,

¹ DIENES DÉNES – UGRAI JÁNOS: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013. 26–27. p.

² Ma: Cejkov, Szlovákia.

³ Ld. erről 6. sz. jegyz.

mivel pedig ő visszamegy a pataki kollégiumba, nem tud az ügyével foglalkozni. Panaszlevele végén arra kérte a megyét, találjon módot arra, hogy mihamarabb megfizettesse Pap (Buzinkai) Istvánnal a kárát, ha pedig a megye nem tudja sérelmét orvosolni, írjon az érdekében Bártfa város főbírájának, mivel az adós javainak nagyobb része ott van, hogy a főbíró szorítsa rá tartozása megfizetésére.⁴

A levél alapján tehát egy korabeli élelmes „üzletember,” a feltehetően köznemesi származású Pap (Buzinkai) István uram⁵ felültette és megkárosította a panaszlevelet író pataki diákot 87 forinttal, ami ekkor nem volt kis pénz, mivel például a 17. század közepén egy tehén ára 6 forint körül, míg egy vágósertésé 3 forint körül járt, egy hordó bor ára pedig 5–12 forint között mozgott, ugyanakkor 1667-ben például „egy bödön Boroncza Túró” azaz brindza ára négy forint, egy font borsó 1 forint 60 dénár volt, 1668-ban egy hordó káposzta 3 forintba került, az 1670-es években egy jó vágóökor ára 12–16 forint volt a korabeli hadellátási nyugták szerint. A kárösszeg nagyságát mutatja az is, hogy a kisebb mezővárosi gimnáziumok tanárainak készpénzbeni fizetése évente mintegy 30–60 forint között mozgott, és ehhez járult a természetbeni (borban és gabonában kiadott) juttatás. A borjövedelem a szőlőtermő vidékeken nagyobb mértékben növelhette az iskolamesterek jövedelmét, mint például a zempléni Bodroghközben, ahol az ártéri síkságból kiemelkedő vulkáni eredetű magaslatokon jelentősebb szőlőtermelés folyt.⁶ (Összehasonlításképpen Zemplén vármegye Csicsva várában szolgáló gyalogjainak havi fizetése pedig 1677–1678-ban 3 magyar forint volt.)⁷

⁴ Ld. Dokumentum.

⁵ Az 1666. május 4-én kezdődött sedrián rögzítették vitézlő (egregius) Buzinkai alias Pap István ünnepélyes ellentmondását. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhegyi Fióklevegtár (továbbiakban: MNL BAZML SFL) IV. 2001/a. (= Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 / 1937). Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek 1558–1786. Prot. 9. Protocollum Comitatus Zempleniensis 1664–1669. Buzinkai alias Papp Stephanus respectu Tutelae Susannae Petri Veres Filiae protestatur. 355–356. p.

⁶ Ilyen vulkáni eredetű dombok a Felső-bodroghközi szigethegységhez tartozó, Bodrogszerdahely (ma: Streda nad Bodrogom, Szlovákia), Kiskövesd (ma: Malý Kamenec, Szlovákia) és Nagykövesd (ma: Veľký Kamenec, Szlovákia) határában fekvő Tarbucka csoportja, valamint a Helmei-magaslatok és annak legmagasabb pontja a királyhelmei Nagy-hegy. Ld. erről: MNL BAZML SFL IV. 2005/a. (= Zemplén vármegye adószedőjének iratai, 1553–1850 / 1852). Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok – Acta perceptoria et commissariatica, 1553–1777. C. Loc. 114. No. 89. Conscriptio totius Comitatus pro Cassa Contributionali deserviens 1715.; BOGOLY JÁNOS – OLÁH TAMÁS – BOROS LÁSZLÓ – TAMÁS EDIT: Folyók közén. Szerk.: Bogoly János – Oláh Tamás – Tamás Edit. Királyhelmei/Királovský Chlmec, 2009. 6–7., 44., 55–57. p.; BOGOLY JÁNOS – OLÁH TAMÁS: Otthonok. (A Felső-Bodroghköz képeskönyve.) Szerk.: Kovács Eleonóra – Oláh Tamás. Királyhelmei/Királovský Chlmec, 2010. 8., 23–24., 37–38. p.; MILAN BELEJ – EVA MICHAELI – PETER KÓNYA – MARTIN MOLNÁR – MARIÁN VIZDAL: Dejiny Kráľovského Chlmca. – Királyhelmei története. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2013. (továbbiakban: KÓNYA, 2013.) 154–155. p.

⁷ MNL BAZML SFL IV. 2001/p. (= Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 / 1937. Vegyes közgyűlési iratok 1560–1849 / 1898.) Mondy Miklós által rendezett iratok. 8. cs. No.

A kérelem a konkrét jogi ügyön túl iskolatörténeti szempontból is érdekes, mivel bizonyítékul szolgál a bodrogi Királyhelmece és a Sárospataki Református Kollégium kapcsolatára. Királyhelmece az 1500-as évek második felétől fokozatosan dominánssá vált a reformáció kálvini irányzata, és ennek hatására jelentős református gyülekezet jött létre a településen, amely zavartalanul működött egészen a település földesurának, II. Rákóczi György özvegyének, Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek az 1661-es rekatolizációjáig, illetve a Wesselényi-összeesküvés és a belőle kinövő 1670. évi felső-magyarországi felkelés leverését követő, a Rákóczi-birtokokon, így Helmece is végbement erőszakos templomfoglalásokig, amelyek jelentősen megnehezítették a református hitélet gyakorlását. Királyhelmece egyébként a reformátusoktól maga I. Rákóczi Ferenc foglalta el fegyveres erővel a templomot 1671. július 12-én.⁸

Helmece a református egyház létrejöttével a mezővárosi iskola is a reformátusok kezére került, a 17. században része volt a pataki kollégium particula-hálózatának, és nevesítve szerepel a zempléni, abaúji, borsodi és ungi református egyházmegyék 1648. évi egyesült zsinata azon, a tananyag szerkezetével és felépítésével, valamint a Tiszáninnen református iskolahálózatának tagolódásával is foglalkozó iskolaügyi határozatában, amely a korábbihoz képest négy csoportra osztotta fel a Sárospatak vonzáskörzetébe, particula-rendszerébe tartozó iskolákat, amelyekbe így Patakról kerül-

486. – No. 487. No. 487. Megyei számadási nyugták, 1661–1683. A zempléni vármegyeháza építési iratai. Benne: „Dominik Ursulin Zemplén Vármegye Zempléni Háza építómestere” nyugtája arról, hogy a kőművesek, apróművesek, ácsok konvenciójára vett fel Barankó Sándor szolgabírótól három font borsót. Zemplén, 1667. szeptember 27/28?, Czecei Fekete Zsigmond elismervénye arról, hogy a zempléni vármegyeháza építése idején vitézlő Dobozi Pál négy forintért vett „egy bödön Boroncza Túrót”. Lasztóc, 1667. október 10., A Zemplénben lakó Magyar István elismervénye a Jászai Miklóstól kapott 8 köböl lisztről és három hordó káposztáról. 1668. június 19., továbbá Palai István elismervénye. Lelesz, 1677. április 8., Palai István elismervénye, arról, hogy amikor de la Borde sárospataki commendáns Szatmárról Patakra ment és megszállt Leleszen mintegy másfélezred magával, akkor Kantha János két jó ökröt vett 32 forintért Palaitól. Lelesz, 1677. augusztus 19.; Leleszi Varga István elismervénye, hogy Kantha János szolgabírónak 12 forintért eladott egy ökröt, amelyet a vármegye parancsából ajándékba küldtek de la Borde sárospataki commendánsnak. Lelesz, 1677. szeptember 13., Balka István, gróf Esterházy Mária csicsvai porkolábja nyugtája a várban lévő négy Zemplén vármegyei gyalog fizetéséről. Csicsva, 1677. július 4., Balka István, gróf Esterházy Mária csicsvai porkolábja nyugtája a várban lévő három vármegyei gyalog fizetéséről. Csicsva, 1677. december 4., Balka nyugtája a várban lévő három vármegyei gyalog fizetéséről. Csicsva, 1678. február 4.; DIENES DÉNES: Mint-hogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon, 1596–1672. Sárospatak, 2000. (Acta Patakina IV.) (továbbiakban: DIENES, 2000.) 16–17., 146–148. p.; Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század. Szerk.: Dienes Dénes. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 332–333. p.

⁸ KÖNYV, 2013. 131–135., 137–139., 153–157. p.; Dokumentumok az MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárából. Szerk., vál., jegyz. ell.; életrajzi adattár és rövidítésjegyzék: Oláh Tamás. Bp., 2018. (Forrásaink a reformációról) 13–16., 74–77., 91–105. p.; Teleki Mihály levelezése. Szerk.: Gergely Sámuel. Ötödik kötet: 1670–1671. Bp., 1910. (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára.) 577–579. p.

tek a tanítók. Az első csoportba azon falusi és mezővárosi kisiskolák tartoztak, ahol elemi latin nyelvtanon és irodalmon kívül mást nem tanítottak, és növendékei csak a helybeliek közül kerülhettek ki. A második csoport (Tolcsva, Erdőbénye, Mád, Zemplén, Gálszécs, Királyhelmece, Szerencs, Sajószentpéter, Hejce, Nagykapos, Bodzásújlak) iskoláiban (kisgimnázium) már a latin nyelvtan, mondattan és irodalom mellett poétikát, valamint alapszintű retorikát és görög nyelvet is oktattak, és itt már nem csak helybeliek tanulhattak, hanem néhány bentlakásos növendéket, azaz alumnust is képesek voltak eltartani. A harmadik csoportot a nagyobb mezővárosok algimnáziumai (Miskolc, Rimaszombat, Szikszó, Tállya, Abaújszántó, Ungvár) alkották, ezekben a „tanuló ifjúság nagyobb gyülekezete” számára a latin nyelvtanon, irodalmon és poétikán kívül retorikát, görög nyelvet, logikát is oktattak. A negyedik csoportba pedig a pataki gimnázium közvetlen alárendeltségébe tartozó „partikuláris iskolák” következtek, mint a gönci, tarcali, tokaji, keresztúri, liszikai és újhelyi iskolák, amelyekben az alsóbb szintű tudományokon kívül magasabb szintű, elméleti és gyakorlati logikát és görög nyelvet tanították, de itt már esetleg filozófiai és teológiai tanulmányokat is folytathattak. Ezekről az iskolákról kimondta a zsinati végzés, hogy a belőlük kikerülő diákok a bölcséleti és teológiai tanulmányokban való előmenetelt a pataki gimnáziumban szerezhetik meg. A harmadik és negyedik csoportba tartozó iskolák (nagygimnázium) közös jellemzője, hogy itt már nagyobb számú, nem helybeli alumnus tanult.⁹

Losonczi levele bepillantást enged annak az oktatási rendszernek a működésébe, hogy a pataki kollégium valóban a particulák számára képzett tanítókat, akik egyébként a kollégium felső, akadémiai tagozatának növendékei közül kerültek ki, amely az 1648-as zsinati határozat szerint három osztályra tagolódott: 1. latin és görög nyelvi osztály, 2. költészeti és logikai osztály, 3. hittudományi és bölcsészeti osztály. Losonczi István is ilyen akadémistaként mehetett tanítónak Királyhelmece, hogy aztán visszatérjen „az Nemes Pataki Scholaba”, azaz az alább közlésre kerülő levél Patak és a particulák közötti kétirányú kapcsolat meglétét bizonyítja az 1660-as évekből, vagyis a pataki kollégium arra alkalmas diákjai kimentek az alsóbb iskolákba tanítónak, hogy aztán egy-két év múlva ismét a kollégiumban folytathassák tanulmányaikat.¹⁰

A 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a sárospataki diáknevsorok egyébként igazolják a kollégium és Királyhelmece kapcsolatát.

⁹ DIENES, 2000. 14–15., 25. p.; DIENES DÉNES: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig. Sárospatak, 2017. (továbbiakban: DIENES, 2017.) 254–271. p.; A Zempléni Ref. Egyházmegye anyakönyvéből. Az 1648-iki tanrendszer. Közli: Hegedűs László. In: *Sárospataki Füzetek*, 1862. 445–448. p.; HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777. Sárospatak, 1998. (továbbiakban: HÖRCSIK, 1998.) 31. p.; KÖNYA, 2013. 135. p.; MAKKAI LÁSZLÓ: A kollégium története alapításától 1650-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp., 1981. 17–58. p.; RÁCZ LAJOS: Comenius Sárospatakon. Bp., 1931. (továbbiakban: RÁCZ, 1931.) 26. p.; SZINYEI GERZSON: A Sárospataki főiskola Comenius előtt és idejében. II–III. In: *Sárospataki Lapok*, 1892. 15. sz. 325–327. p.; 16. sz. 359–363. p. (továbbiakban: SZINYEI, 1892.)

¹⁰ A tanítókat ekkor általában egy, legfeljebb három évre fogadták fel iskolarektornak. DIENES, 2000. 17. p.; DIENES, 2017. 259. p.; RÁCZ, 1931. 23–26. p.; SZINYEI, 1892. 325–327., 360–362. p.

Losonczi István előtt és közvetlenül az ő távozása után, a kollégium 1671-es elüldözéséig a következő királyhelmecei iskolamesterek kerültek Patakról a bodrogházi mezővárosba: 1617 után:¹¹ Joannes S. Tségényi, 1620: Joannes M. Göntzi, 1623: Gregorius Báthori, 1624 után: Emericus N. Újhely, 1625 után: Paulus Lisztai (Lisztkai), Benedictus Czeglédi(?), Johannes Baraczi, 1629: Martinus M. Papai, 1633: Joannes S. Kaposinus, 1635 után: Joannes Korláti, 1636 után: Paulus K. Toronyai, 1637 után: Andreas Rozgóni, 1639 után: Martinus P. Diósadi, 1641 után: Paulus Mandi, 1642 után: Michael Mikolai, 1645 után: Stephanus P. Uyheli, 1649: Stephanus M. Uyvari, 1649 után: Emericus P. Tarczali, 1653 után: Nicolaus Oplius Pataki(?), 1654 után: Andreas Kolbásai, valamikor 1655 után: Gregorius Papai, 1660: Joannes T. Szendrei, 1661 után: Michael Rozgónyi,¹² 1663. január 25.–kb. 1664 nyaráig: Losonczi István, valamikor 1666 után: Joannes Halmagyi, 1667. január 11.–1668: Bereti János, 1670 januárja előtt: Matthias Nyárádi,¹³ 1670. január–1671 január: Stephanus Farnadi/Farnády István.¹⁴

Közülük a panaszlevelet író Losonczi Istvánról a következőket tudjuk: A Sárospataki Református Kollégium diákja, 1660. április 25-én írta alá a Kollégium törvényeit, vagyis ekkor lett a felsőbb tudományok tagozatába, azaz „akadémiai” tagozatba lépő diák (subscribens vagy togatus) és vált az iskolai önkormányzat (coetus) teljes jogú polgárává. A Kollégium particula-hálózatához tartozó, annak második kategóriájába sorolt királyhelmecei „kisebb mezővárosi iskola” rektora 1663 januárjától. Losonczi kérelme arra is rámutat, hogy tanulmányait megszakította azzal, hogy iskolamester lett, ami nem volt ritka jelenség. Egy 1664-es adat szerint nem csak Pap (Buzinkai) Istvánnal szemben volt követelése, de a helmecei gyülekezettel szemben is. Egy egyházi feljegyzés szerint ugyanis arra panaszkodott, hogy a helmecei nem adtak meg neki egy bizonyos köbölnyi bort, amivel tartoztak neki, mire az a határozat született, hogy mondják meg a „mostani” iskolamesternek, ne szolgáljon addig, amíg Losonczi „nem contentálják”, azaz követelését nem elégítik ki, vagyis ez az adat azt igazolja, hogy 1664-ben változott az iskolamester személye. 1664 nyarától lehetett ismét a pataki kollégium diákja, ekkor alumnus, azaz bentlakó ösztöndíjas diák, vagyis anyagi állapota miatt nem tudta önmaga finanszírozni a tanulmányait.¹⁵

¹¹ Ahol ilyen formában adjuk meg azt, hogy valaki Királyhelmeceen tanított, az azért van, mert csak azt tudjuk róla jelenleg, hogy mikor írta alá a pataki kollégium törvényeit, lett ezzel subscribens (togatus) és került a felsőbb tudományok tagozatába / „akadémiai” tagozatba, de annak a dátuma pontosan nem ismert, hogy mikor került Királyhelmece. A helmecei iskolamesterek felsorolása, ezért nem biztos, hogy időrendileg pontos. Farnadi István például 1663-ban lett subscribens, de csak 1670–1671-ben volt királyhelmecei rektor, míg az 1664-ben beiratkozott Bereti János 1667–1668-ban volt iskolamester. Ld. 14. sz. jegyz.

¹² Az ő esetében nem derül ki, hogy 1661 után pontosan mikor került Királyhelmece, Losonczi István előtt vagy után.

¹³ Talán azonos lehet azzal a Nyárádi Mátyással, aki 1666. február 4-én írta alá a kollégiumi törvényeket. HÖRCSIK, 1998. 105. p.

¹⁴ DIENES, 2000. 146–148. p.; HÖRCSIK, 1998. 11., 47., 55., 57., 59., 62., 65., 69., 72–73., 76–77., 81., 85–87., 90., 96., 102–103., 105. p.; Zempléni vizitációk, 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései. Szerk.: Diénes Dénes. Sárospatak, 2008. (Acta Patakina XXI.) 54., 292., 378., 395. p.

¹⁵ DIENES, 2000. 147. p.; HÖRCSIK, 1998. 8–10., 30–32., 45., 96. p.

Végezetül következzen a forrásközlés, amely bepillantást enged egy bodrogközi református iskolamester nem minden problémától mentes 1660-as évekbeli hétköznapjaiba:

DOKUMENTUM¹⁶

Szolgálatomnak ajánlása után.

Az minden jóknak megadójától mind üdvösséges Lelki és testi jókat kívánok. Nagyságtoknak s kegyelmeteknek, egyen egyen.

Nagyságtokat s kegyelmeteket ez alázatos Supplicatiom¹⁷ által kelleték megtalálnom ilyen dolog végett, hogy én az elmúlt esztendőben Királyhelmezi (K. Helmezi) Mester lévén, az mi kevés borbéli fizetésem jámbor szolgálatom után volt, tehát hozzám jöven Czékén lakozó Pap István, alias, Buzinkai István, azoknak az én kevés boraimnak megvételére, az melyeket meg is árult tőlem, elvívén azért tőlem az borokat, maradott adósa flo. 87.¹⁸ az melyről albat¹⁹ adott. Az után én nem tudom micsoda lélektől viseltetvén, midőn az adósságot kértem volna tőle, élt ilyen cantioval,²⁰ hogy ő énnekem az Kövesdi Hegyen olyan szőlőt ad addig kezemben míg az pénzt megadhatja hogy megterem 18 hordó bort, legalább 12. hanem az albat visszakérte tőlem; Én annualvan²¹ az ő kegyelme sok esküvésének, annak előtte nem ismervén, ilyen módon, hogy járjuk meg a szőlőt emberséges emberekkel, és ha én szeretem, legyen úgy, ő kegyelme akkor aztán fel fogta magát, mindjárt Bártfára (Bártphára) ment, azóta oda volt, és így nem jött ki az szőlőt megmutatni, az mely szőlő olyan, hogy tíz forintot sem adnék érte, más az hogy nem is magáé csak, hanem az öccsével is köz. Immár hogy az adósságot kérem tőle, azt mondja hogy kezemben a szőlő, holott énnekem kezemben nem adta, (noha, úgy írta az levelet) az melyet comprobalok²² akkoron ott lévő becsületes emberekkel, énnékem ne is adja szőlőjét, mért én bizony soha hozzá nem nyúlok ha ott vész is. Minek okáért alázatosan folyamodom Nagyságtokhoz s kegyelmetekhez, hogy Nagyságtok s kegyelmetek találjon módot ilyen nagy káromnak megorvoslásában, és fizetessen meg véle. Mivel az mint hallom itt minden jószágát el akarja adni, és Bártfára (Bártphára) akar menni lakni, én pedig mivel ismét az Nemesi Pataki Scholaban vissza mentem/megjöttem²³ nem leszen módodom mindenkor az utána való járásban. Azért Nagyságtokat kérem az Istenért is hogy találjon módot és mediomot²⁴ benne hogy énnekem fizetessen meg véle mentül hamarabb. Melyet ha cselekeszik Nagyságtok s kegyelmetek, én is minden Isten előtt való könyörgésemmel, s mind vékony szolgálatommal, meg igyekezem Nagyságtoknak s kegyelmeteknek szolgálni; Ha pedig itt nem remedealhattya²⁵ Nagyságtok s kegyelmetek, bár csak az Bártfai Bírónak írna mellettem, (mivel ott van minden jova²⁶ többire) hogy ő kegyelme őt contentaltana.²⁷ Ezek után

¹⁶ MNL BAZML SFL IV. 2001/p. Lajstromozatlan, évredezett vegyes közgyűlési iratok. 13. csomó. 16–18. század. 17. század. Losonczy István, volt királyhelmezi rektor, „az Pataki Scholának egyik Alumna” kérelme feltehetően Zemplén vármegye közönségéhez. é. n. [1664 nyara körül] Az irat keltezésében köszönöm Dienes Dénes szíves segítségét.

¹⁷ supplicatióm (supplicatio, lat.): kérvényem, kérelmem

¹⁸ (lat.) 87 forint

¹⁹ albat (alba, lat.): kötelezvényt

²⁰ cantioval (cantio, lat.): énekkel, itt inkább ironikus értelemben mesével, magyarázattal

²¹ annualván (annuo, lat.): helyesvén, engedvén, ráhagyván

²² comprobalok (comprobo, lat.): igazolok, bebizonyítok, megmagyarázok

²³ bizonytalan olvasat, javított, átírt szó a szövegben

²⁴ mediomot (medium, lat.): módot, eszközt

²⁵ remedealhatja (remedeor, lat.): orvosolhatja

²⁶ java

Isten tartsa és éltesse Nagyságtokat s kegyelmeteket számos esztendőig kedves jó egészségben.

Nagyságtoktól²⁸ s kegyelmeztől bizodalmas választ vár az Pataki Scholanak egyik Alumnosa²⁹

Losonczy István mp.

Hátírat:

Alázatos Supplicatiom Nagyságtokhoz s Kegyelmeztokhez

1700 kör.³⁰

Alázatos Supplicatiom Nagyságtokhoz s Kegyelmeztokhez

1700 kör.

Losonczy István

(Oláh Tamás)

²⁷ contentáltatna (contendo, lat.): rákényszerítetne, rászorítottatna; megelégtetne

²⁸ a szó vége javított, átírt

²⁹ alumnusa (alumnus, lat.): bentlakó ösztöndíjas diák

³⁰ Feltehetően Dongó Gyárfás Géza volt vármegyei főlevéltárnok kézíratos jegyzete.

BESZÁMOLÓK

A kapcsolatok hálójában. A magyar–lengyel együttműködés ezer éve Budapest, 2019. október 2–4.

A konferenciára a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete Jelenkortörténet témacsoportjának, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának és az MTA Magyar–Lengyel Történelem Bizottságának közös szervezésében került sor az MTA székházában.¹ A szervezők példás együttműködéséhez támogatóként csatlakozott „a magyar–lengyel barátság és együttműködés további elmélyítése” céljából létrehozott Waclaw Felczak Alapítvány és a budapesti Francia Intézet is. Ez utóbbi a konferencia nyitányaként egy kerekasztal-beszélgetésnek is helyt adott francia, lengyel és magyar történészekkel *Felvilágosodás és frankofónia. Francia, magyar és lengyel nemesi emigrációk a 18. századi Európában* címmel.

A kétnapos konferencián szinte kivétel nélkül érdekes és színvonalas előadások hangzottak el. Sajnos az ilyen jellegű rendezvényekre általában jellemző csúszás, amely az idő előre haladásával egyre tetemesebbre nőtt, rányomta bélyegét a programokra. Szomorúan konstatáltam továbbá, hogy az MTA Dísztermének széksorai mindkét nap meglehetősen foghíjasak maradtak, egy ilyen jellegű rendezvényt sokkal nagyobb figyelemnek és érdeklődésnek kellett volna öveznie. Különösen hiányoltam a hallgatóságból a fiatalokat, az egyetemista korosztályt, akik csak kevesen képviselték magukat. A szervezők helyében megkértem volna az ELTE BTK és más egyetemek történelem és lengyel szakjain oktató kollégákat, hogy hallgatóikkal együtt vegyenek részt a rendezvényen. Viszont a jelenlévők között szép számmal foglaltak helyet vezető történészek, diplomaták, szakértők is (például Jeszenszky Géza is figyelemmel követte az előadásokat).

Jó érzés volt nyugtázni, hogy milyen sokoldalúak, élénkek és mélyrehatóak a magyar-lengyel történész kapcsolatok. Bár nem voltam jelen végig, mindkét nap során jó pár előadást meghallgattam, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy a jól szervezeten és olajozottan működő, évszázados múltra visszatekintő együttműködés nagyszabású rendezvénnyel gazdagodott. Az előadást tartó történészek és a rokonszakmák képviselői (irodalomtörténészek, régészek stb.) sokszor teljesen friss, úttörő jellegű kutatási eredményeiket ismertették, amelyek számos esetben új alapokra helyezték az adott korszak vagy esemény vizsgálatát. A szekciók kronologikus sorrendben követték egymást, az államalapításoktól a 1980-as évekig taglalták a két nemzet és ország közös történelmét. Külön elismerés illeti Mitrovits Miklós történészt, polonistát, a konferencia főszervezőjét. A konferencia nyelve magyar és lengyel volt, amelyet – sokszor bravúros teljesítményre képes – szinkrontolmafcok tettek követhetővé és élvezhetővé (például nem volt könnyű dolguk az időzavarba kerülő és ezért hadaró előadók esetében).

A program 2019. október 3-án FODOR PÁLnak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatójának és JERZY SNOPEKnek, Lengyelország rendkívüli és meghatalmazott budapesti nagykövetének a köszöntőjé-

¹ A beszámoló elkészítéséhez felhasználtam: A kapcsolatok hálójában. Magyar-lengyel történészkonferencia. 2019. október 2-4. Budapest. Programfüzet.

vel kezdődött. Majd ezt követően szekciókra tagolva folyt tovább a rendezvény. Az alábbi előadások hangzottak el:

Az *Államalapítások* elnevezésű szekcióban RYSZARD GRZESIK *Attila különleges karrierje – Isten ostorától a pomeránok első királyáig* c., PAWEŁ ŻMUDZKI *Harcosok, vezérek és szerepük a lengyel és a kijevei állam kialakulásában* c., TAPOLCAI LÁSZLÓ *Hatalmi-területi változások a X. századi Kelet-Közép-Európában* c. és végül ZÁGORHIDI CZIGÁNY BERTALAN *Magyar jelenlét a X–XI. századi Lengyelország területén? Régészeti leletek és lehetséges interpretációk* c. előadásai.

A *Középkori kapcsolatok* elnevezésű szekcióban ADAM LUBOCKI *Magyar–lengyel kapcsolatok a kora középkorban (X–XII. sz.) – barát vagy ellenség?* c., BÁLING PÉTER *Árpádok és Piastok genealógiai kapcsolatai* c., LESŁAW SPYCHAŁA *Észrevételek az Árpád-ház és a sziléziai Piastok közötti lehetséges utak kérdésében a XIII. század első felében* c. és végül BAGI DÁNIEL *Jan Dhugosz magyar vonatkozású adatainak vizsgálati lehetőségei* c. előadásai.

A *Politika és diplomácia a XVI–XVIII. században* elnevezésű szekcióban OBORNI TERÉZ *A Szapolyaiak keleti Magyar Királysága – országépítés lengyel segítséggel, 1541–1571* c., SZYMON BRZEZIŃSKI *Közvetítők – Lengyel diplomácia és Magyarország a XVI. század közepén* c., HORN ILDIKÓ *Konfliktusos királytűkrök – Báthory István uralkodói ars poeticája és a lengyel királyeszmény* c. és végül GEBEI SÁNDOR *Rákóczi mint lengyel királyjelölt* c. előadásai.

A *Krakkó magyar szemmel* elnevezésű szekcióban KELÉNYI BORBÁLA *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen a középkorban* c., VINKLER BÁLINT *Újabb adalékok a Tokaj-hegyaljai borok krakkói exportjához a XVI. és XVII. század fordulóján* c., PETNEKI ÁRON: *A „lengyel nemzet hajdani fényétől” a „szilvamoslék-léggörig”. A XIX. századi magyarok Krakkó-képe* c. és végül KISS GY. CSABA *Jókai Mór műveinek lengyelség képezhez: Krakkó és környéke A jövő század regényében* c. előadásai.

A *Magyar–lengyel főúri kapcsolatok a XVI–XVIII. században* elnevezésű szekcióban MARTA PIBER-ZBIERANOWSKA *Magyar–lengyel uralkodókörök házasságai a XVI. század elején* c., ADAM PERŁAKOWSKI *Magyar nemesek lengyel arisztokrata udvarokban a Nagy Északi Háború idején* c., ADAM SZABELSKI *Magyar emigráció Lengyelországban 1711 után* c., FILIP WOLAŃSKI *A magyar és a lengyel nemesség kapcsolatainak története a XVII. századi régi lengyel történeti és földrajzi írásokban* c. és végül TÓTH FERENC *Magyar és lengyel kapcsolatok a XVIII. századi francia emigrációkban* c. előadásai.

A *Magyar–lengyel katonai kapcsolatok a XVIII–XX. században* elnevezésű szekcióban Tomasz Ciesielski *Lengyel–magyar katonai kapcsolatok a 18. században* c., KOVÁCS ISTVÁN: *„Egytestvér a magyar és a lengyel...” Lengyelek az 1848/49-es magyar szabadságharcban, magyarok az 1863/64-es lengyel szabadságharcban* c. és végül MARIA ZIMA: *Magyar katonák és a varsói felkelés* c. előadásai.

A konferencia másnapján, október 4-én az első, *Az első világháború és a lengyel függetlenség kivívása* elnevezésű szekcióban TEFNER ZOLTÁN *A lengyelkérdés az Osztrák–Magyar Monarchia politikájában a Nagy Háború idején* c., ANDRZEJ KOWALAK *Tadeusz Stamirowski szerepe a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatfelvételben* c., VARGA E. LÁSZLÓ *Ma-*

gyar segélyszállítmány a lengyel–bolsevik háborúban c. és végül EWA JĘDRAS *Lengyelország és a trianoni békeszerződés* c. előadásai.

A *Magyar–lengyel politika és Csehszlovákia elnevezésű* szekcióban ÁBRAHÁM BARNA *Magyar–lengyel barátság szlovák kérdőjelekkel a századelőn* c., JERZY M. ROSZKOWSKI *A szepesi és árvai területek Lengyelországhoz csatolása 1918–1920 c.*, JANEK ISTVÁN *Szlovák–magyar–lengyel tárgyalások Szlovákia hovatartozását és államformáját illetően 1938–1939-ben* c. és végül DARIUSZ DĄBROWSKI *Közös magyar–lengyel határ 1939-ben. Az elképzelés megvalósítása és következményei a közeledő háború szempontjából* c. előadásai.

A *Közép-Európa a történetírásban* elnevezésű szekcióban TOMASZ WIŚLICZ *A magyar és lengyel medievisztika a nemzetközi tudományos életben* c., RING ÉVA *Oskar Halecki Európa felosztására vonatkozó felfogásának recepciója a magyar történetírásban* c. és végül MACIEJ JANOWSKI *Marceli Handelsman Közép-Európa-víziója* c. előadásai.

A *két háború között* elnevezésű szekcióban GERENCSÉR TIBOR *Érdek vagy érték? Az 1934-es magyar–lengyel kulturális egyezmény és annak háttere* c., SERES ATTILA *Egy elveszett kitüntetés nyomában. Márton Áron lengyel állami elismerésének kérdése 1939-ben* c., MOLNÁR IMRE *Esterházy János és Lengyelország* c. és végül MAREK KORNAT *Magyarország helye József Beck miniszter koncepciójában az Intermarium („Harmadik Európa”) létrehozására irányuló törekvésekben 1937–1939 között* c. előadásai.

A *Magyar–lengyel együttműködés a második világháború alatt* elnevezésű szekcióban JÁMBOR ORSOLYA ILONA *Érdek és/vagy értékelvű menekültpolitika a II. világháború alatt. A lengyel menekültek ügyeinek belügyi kezelése* c., LAGZI ISTVÁN *A lengyel katonák evakuációja Magyarországról* c., KAPRONCZAY KÁROLY *Lengyel oktatásügy Magyarországon a II. világháború alatt* c. és végül WOJCIECH FRAZIK *Magyarország és a lengyel konspirációs összeköttetés a második világháború alatt* c. előadásai.

Az utolsó, *Ellenkultúra és emlékezet 1945 után* elnevezésű szekcióban TADEUSZ KOPYŚ *A hetvenes évek magyar–lengyel kapcsolatainak főbb kérdései* c., JERZY KOCHANOWSKI *A lengyel „merkanturizmus” és a magyarok, vagyis a lengyel–magyar gazdasági turizmus a hatvanas–nyolcvanas években* c., LAGZI GÁBOR *Lengyel–magyar kapcsolatok az emigrációban – Jerzy Giedroyc magyar köre* c., MITROVITS MIKLÓS *Ellenzék és ellenkultúra a magyar–lengyel kapcsolatokban* c. és végül ANDRZEJ SADECKI *Emlékezetpolitika Magyarországon és Lengyelországban* c. előadásai.

Az elhangzott 48 előadásból azt a hármat választottam ki – az absztraktok alapján – részletesebb ismertetésre, amelynek témái valamelyest egyháztörténeti jellegűek is:

TAPOLCAI LÁSZLÓ (ELTE BTK, Kelet-Európa Története Tanszék) *Hatalmi-területi változások a X. századi Kelet-Közép-Európában* c. előadásában felvázolta, hogy a „kelet-közép-európai régió X. századi történetének első legfontosabb állomása a Morva Birodalom felbomlása és a romjain sarjadó új hatalmi központok létrejötte. A század első felében a magyar törzsek szállásterületei stabilizálódtak a Kárpát-medencében, a Bécsi-

medencében és a Morva-medencében, valamint a Kárpát-medencén kívül, a későbbi Lengyelország területén, a San folyó mentén, valamint a Kárpátoktól keletre húzódó területek némelyikén. A Cseh-medencében több fejedelmi dinasztia küzdött a hatalom minél erősebb koncentrációja eléréseért, közülük a legsikeresebb a Přemysl-dinasztia volt, a század nagy részében a Vřš-dinasztia pedig kemény, néha kegyetlen eszközökkel próbálta hatalma elvesztését megállítani. A Lech-mezei csata után a magyarok szálásterületei leginkább a Kárpát-medencére korlátozódtak, a korábbi morva területek nagy részére, így a San folyó, valamint Krakkó környékére a cseh fejedelmek terjesztették ki hatalmukat. A Warta folyónál megerősödött Piast-dinasztia ekkor ért meg arra, hogy a délről fenyegető csehekkel és a nyugatról fenyegető szászokkal szemben megalapozza a későbbi lengyel területek fölötti hatalmát. A század második felében, a kereszténység terjedése és az önálló érsekségek (Prágában »csak« püspökség) felállítása után, az ezredfordulóra a térségben három állam alakult.”²

LESŁAW SPYCHAŁA (Wrocławii Egyetem, Történeti Intézet) *Észrevételek az Árpád-ház és a sziléziai Piastok közötti lehetséges utak kérdésében a XIII. század első felében* címmel tartott előadást: „Az előadás címében említett két dinasztia esetében a kapcsolatok meglétének előfeltételét a tágabb értelemben vett dinasztikus kapcsolatok jelentik. A magyar és sziléziai Piast udvar házassági kapcsolatok révén is összeköttetésben állt. II. András és Szakállas Henrik két lánytestvért vett feleségül, Gertrúdot és Szent Hedviget, ezzel rokonságba kerültek a merániai Andechsekkal. Ebben a létező kapcsolatban nemcsak azok a nehezen megfogható közvetlen összeköttetések játszottak döntő szerepet, aminek egyik eredménye lett, hogy Szent Hedvig ápolta Árpádházi Szent Erzsébet kultuszát, hanem mindenekelőtt az a tágan vett geopolitikai szerep is, amely ez a két nővér bátyjához, Egbert bambergi püspökhöz köthető. Ebben az összefüggésben két fontos eseményre kell felhívni a figyelmet, amelyek szerepet játszottak Közép-Európa történetében. Az egyik a Német Lovagrend átköltözése az erdélyi Barcaságból Lengyelországba a XIII. század húszas és harmincas éveinek fordulóján, valamint a Magyarországot és a dél-lengyel, valamint sziléziai területeket ért mongol támadás 1241-ben.”³

Végezetül egy 20. századi témára is kitékintve, SERES ATTILA (MTA BTK Történettudományi Intézet és Magyar Nemzeti Levéltár) *Egy elveszett kitüntetés nyomában. Márton Áron lengyel állami elismerésének kérdése 1939-ben* c. előadásában leszögezte, hogy „Tadeusz Stapiński kolozsvári lengyel alkonzul 1939. június 20-án értesítette a bukaresti lengyel konzulátust Márton Áron erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspök lengyel állami kitüntetésére irányuló előterjesztéséről. A lengyel diplomata az egyik legrangosabb polgári kitüntetés, az ún. Polonia Restituta adományozását javasolta Márton Áron számára. Ennek az iratnak a léte eddig nem is volt ismert, arra sem a lengyel, sem a magyar történeti irodalom nem hivatkozik, ezért az utókor, a lengyel és magyar közvélemény, továbbá az erdélyi magyar katolicizmus képviselői számára a kitüntetési előterjesztés, tehát a Márton Áron kitüntetésére irányuló diplomáciai kezdeményezés sem vál-

² Uo.

³ Uo.

hatott ismertté. Igaz, a kitüntetés adományozására, illetve annak átadására Márton Áron számára az illetékes lengyel állami szervek részéről végül nem is került sor. A további, a »nyomozás« izgalma sem nélkülöző kutatómunka során igyekeztek a kutatók kideríteni, hogy végül miért hiúsult meg a kitüntetés adományozása. Seres az előadásában igyekezett körbejárni azt is, hogy milyen közvetett (pl. Márton Áron és a lengyel diplomáciai hírszerzés közötti kapcsolat) és közvetlen (a lupényi lengyel katolikus egyházköztség ügye) járultak hozzá a kitüntetési előterjesztés megtételéhez.⁴

Örömteli tény, hogy a lengyel-magyar történész együttműködés töretlenül fejlődik, számos új, közös projekt indult a közelmúltban, sok kutatás folyik számos területen. Napjainkban is igaznak tűnik a régi mondás: „Lengyel-magyar két jó barát, együtt harcol, s issza borát!” „Polak, Węgiel, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki.”

(ism.: *Udvarvölgyi Zsolt*)

⁴ Uo.

MIHALIK BÉLA VILMOS: Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében. (1670–1699) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 384 old.

Mihalik Béla Vilmos PhD-értekezésének átdolgozott változatát jelentette meg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének sorozatában. Ahogy a szerző munkája előszavában elárulja, egyetemi tanulmányai és családi kötődése révén jutott el témájához, amelyet többéves kutatómunkát követően érlelt doktori disszertációjává, majd köteté. A munka számára méltó megjelenési formát adó rangos sorozatban, igényes szöveggondozással, apparátussal ellátva (bibliográfia, mutatók, térképek) jelent meg. Ugyanakkor épp a monográfia – alább említendő – értékeire tekintettel nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy az *Open Access*-re vonatkozó előírások ellenére a kötet *online* sajnós hozzáférhetetlen.

A bevezető historiográfiai alfejezete részletesen ismerteti a konfesszi-onalizáció elméletének külföldi és hazai eredményeit, s rámutat az elmélet magyarországi alkalmazásának sajátosságaira is. Több olyan munkát is idéz az elméletet övező, immár több évtizedes tudományos diskurzusból, melynek recepciója eddig nem történt meg a hazai historiográfiában. Jelenleg Mihalik Béla áttekintése a kurrens magyar szakirodalom e különleges történettudományi elmélet ismertetésében, melyet egyedül egyik megalkotója, Wolfgang Reinhard budapesti előadása, és annak mindeddig csupán magyar nyelven megjelent tanulmányváltozata (*Collectanea Studiorum et Textuum* III/1) egészíti ki érdemben.

A forrásokat ismertető alfejezetből és a kötetvégi tételes felsorolásból megtudhatjuk, hogy a szerző az egyházmegyei, megyei levéltárak (a hevesiben található az egri káptalan hiteleshelyi archívuma) iratanyaga mellett különösen a Szepesi Kamara Levéltárának (az Országos Levéltárban őrzött) dokumentumait hasznosította kutatásai során. Aki kutatott már a szepesi kamarai állagokban, az tudja igazán, micsoda kihívás a hihetetlenül gazdag, és kiváltképpen a kamarai kiadványok latin fogalmazványai esetében komoly paleográfiai kihívást jelentő anyag megszólaltatása. A monográfia külön erénye, hogy rálátást nyújt arra, miszerint a kora újkori kamarai fondoknak az iratképző hivatalok kormányzati, végrehajtói szerepe miatt nemcsak gazdasági, pénzügyi, hanem például komoly egyháztörténelmi értékük is van. Áll ez a megállapítás az Udvari Kamarának a *Hofkammerarchiv*-ból szintén nagy számban hasznosított dokumentumaira. A szerző a bécsiek mellett vatikáni forrásokat is felhasznált munkája megírásához. Ezt követően rövid áttekintést kapunk az egri egyházmegye 1596 és 1670 közötti történetéről, amely a kötetben vizsgált korszak közvetlen előzménye volt.

Mihalik Béla vizsgálata a történelmi visszatekintés után az egri egyházmegye katolikus klérusa felé fordul, bemutatva a helyi egyházi társadalom mind a négy fő csoportját: a püspököket, a kanonokokat, az alsópapságot, valamint a szerzeteseket. Az első csoportnál külön figyelmet szentel a karrierutak fontosságának, míg a „középréteg” bemutatásánál a konfliktushelyzeteket elemzi, betekintést engedve ezzel a korabeli pozícióharok jellemzőibe. Mivel ezt a csoportot országosan még nem vizsgálták, az itt

ismertetett eredmények különleges jelentőséggel bírnak, lehetővé téve az összehasonlítást a korábbi regionális vizsgálatokkal. Az alsópapság vonatkozásában kiemelendő a kegyúri viták ismertetése, egy olyan jelenségé, amely ma már ismeretlen, de a korszakban alapvetően meghatározta a helyi egyházi közösségek mozgásterét. Emellett felhívja a figyelmet arra a már korábbi, szintén regionális vizsgálatokból kirajzolódó képre, hogy a 18. századi katolikus konfesszionalizáció legnagyobb akadályá az elképesztő méretű paphiány volt. A szerzetesrendek közül különösen a jezsuiták plébániai szolgálatát, a pálosrend megújulásának helyi jellegzetességeit és a ferencesek központi szerepének bemutatását kell kiemelnünk.

Erénye a kötetnek, hogy részletesen kitér a katolikus–protestáns el-
lentétekre és a központi hatalom által támogatott, de sokszor a helyi egyházi szervek kezdeményezésére véghezvitt protestánsellenes intézkedésekre is, kilépve ezzel a felekezeti történetírás kereteiből. Egyúttal árnyalja is a kérdést, rámutatva az 1670-es és 1680-as évek eljárásai közti alapvető különbségekre. A vizsgálat ezt követően kitér a vallásgyakorlat helyi megnyilvánulásaira is, bemutatva a trienti program hatására bekövetkező változásokat a protestáns lakosság körében szervezett missziós és konverziós gyakorlatától az ortodox keresztény (más néven görögkeleti) egyházi közösségekkel folytatott uniós mozgalmakig. A házassági perek tárgyalásakor a konfesszionalizáció elmélete mellett a szintén német eredetű „*Sozialdisziplinierung*”-megközelítésre is támaszkodik, amely a felekezeteknek a társadalom diszciplinárizálására (messze elégtelen magyar kifejezéssel: „megfejelmezésére”) irányuló törekvéseit vizsgálja.

A munka az eddig tárgyalt fejezetekkel kerek egészet alkot. Feltétlenül fel kell arra hívni a figyelmet, hogy a szerző tulajdonképpen közelebbi módszertani modell nélkül írta meg munkáját. Lényegében magának kellett a forrásanyag alapján monográfiája struktúráját meghatározni, és ezzel a feldolgozás kereteit kialakítania. Tudniillik nem szorosabban vett egyházmegye-történetről van szó munkájában, hanem a katolikus felekezetszerveződés kibontakozásának, térben, időben lehatárolt bemutatásáról, folyamatának megértéséről és megértetéséről. A megfelelő metódus és szerkezet önálló megtalálása, kialakítása minden időtálló, egyszóval „klasszikus” történettudományi alkotás sajátos kihívása, az újszerű és a megismerhetőség határaiig valós eredményeket céloz elérni. A szerzőnek ez sikerült. Monográfiájának szerkezete egyenesen követendő mintául szolgál hasonló vizsgálatok számára. Például a korabeli Felső-Magyarország esztergomi főegyházmegyéhez tartozó részein végbemenő felekezeti változások bemutatása esetében. Egy ilyen kutatás arra is választ adna, vajon egyházmegyenként más-más főpásztori attitűd, netalán udvari befolyás esetében mutathatók-e ki lényeges különbségek a folyamatokban. Az alkalmazott szerkezet és módszertan alkalmas lehet továbbá arra is, hogy modellezhessük korábbi időszakok konfesszionális erőterének változásait, melyekről jórészt csak sporadikus tapasztalásaink lehetnek a messze kedvezőtlenebb forrásadottságok miatt.

Ide, a módszertanhoz kapcsolódik viszont egyetlen érdemi kritikai meglátásunk. Mint az imént említettük, rendkívül fontosnak tartjuk, hogy a történész az általa feltárára érdemesnek gondolt, tehát alapértelmezésben előtte nem kutatott, s így ismeretlen forrásanyaghoz maga alkossa meg a feldolgozás kereteit, irányát, azzal a szükséges átlátóképességgel és rend-

szerezéssel, mely nélkül tudományos erudícióról történészi értelemben aligha beszélhetünk. Emellett a divatos, ám sokszor rövid életű elméletek mellett akadnak alkalmazásra érdemes, követendő modellek is. Ilyen például a konfesszionalizáció elmélete, bemutatásának a szerző nem véletlenül szentelt megfelelő teret. Ennek ellenére számos tekintetben mégis a korábbi, jedini paradigmát vette alapul a feldolgozás során. Szándéka szerint a „vallási polgárháborúba sodró erőszakos ellenreformációt éppúgy, mint a katolikus egyház belső megújulásának jelenségeit” (p. 19) mutatja be. Márpedig mindezen jelenségek bátran vagy pontosabban bátrabban értelmezhetők lettek volna a konfesszionális paradigma koordinátáin is, akár az „egy állam, egy felekezet”, akár az új típusú intézmények/jelenségek kategóriái mentén. Ezáltal s egy konvergens fogalomhasználat által a történészi szemléletben, szemléltetésben még egyértelműbbé vált volna, hogy szó sincs „REkatolizációról,” vagyis arról, hogy bárhová is „VISSZA”-vezettek, készítettek volna ekkorra már legkevesebb 5 emberöltő óta erősödő konfesszionális önazonosságban élő protestáns generációkat. Hanem sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy immanenciáját tekintve egy hasonlóan újszerű, ezúttal versenyelőnybe kerülő kora újkori felekezet, a tridentánus katolicizmus erőterébe kerültek. Azaz katolizáltak. Nem visszatértették, hanem áttértették őket! Visszatérésről, rekatolizációról egyedül teológiai megközelítésben, például szentségtani értelemben lehet beszélni. Ahogy a kor szereplői is tették, és tette az egykorú felekezeti propaganda is. A teológiai szemlélet azonban nem szerepel a kötet aspektusai között. Nagyon helyesen, hiszen nem teológiai, hanem bölcsészettudományi jellegű.

Ennek a középkori vallási viszonyokhoz képest a 17. századra – friss barokk attitűdjének köszönhetően – az alapvetően még humanista erudíciójú, a protestantizmushoz képest is sokkal újszerűbb katolicizmus terjeszkedési terepmunkájának részletei kerülnek bemutatásra a kötet utolsó nagyobb tematikus egységében. A monográfiát még izgalmasabbá teszi a történészi látószög e váltása, mely három esettanulmányba foglalt elmélyült narratívában jelenik meg. A szerző először Kassát vizsgálja, amely az oszmán hódítás korában Jászó mellett a püspökség másik központjának és egyben Felső-Magyarország fővárosának tekinthető. Az itt lezajlott templomfoglalásokat új megközelítésben, a szakrális tér átalakításának szemszögéből tárgyalja, ezzel új szempontokat adva a téma feldolgozásához. A központi hatalom lépéseit a katolicizmus helyi hegemoniája megteremtése irányában pedig a kassai magisztrátus katolikus tagokkal megvalósult feltöltésének példáján mutatja be.

Ezt követi a nagybányai katolikus térhódítás ismertetése. Itt már csak azért is más mintázatok figyelhetők meg, mint Kassa esetében, mert a katolikus misszió megszervezésekor a városban a beköltözött kamarai tisztviselőknél kívül egyetlen katolikus sem élt. E helyen egy, a korszakban máshol sem ismeretlen jelenségre is felfigyelt a szerző: az egyes szerzetesrendek (jelen esetben a jezsuiták és a minoriták) közötti konfliktusra, amelyek kifejezetten megnehezítették a missziós munkát. Az esettanulmányokat a régi-új püspöki székhely, Eger zárja. A kötet lapjairól megtudjuk, hogy az itteni helyzet sok szempontból eltért a korábban olvasottaktól. Az oszmán jelenlét ugyanis alapvetően befolyásolta a város felekezeti és etnikai képét: kevesebb volt a protestáns, viszont jelen volt a nem magyar etnikumú ortodox keresztény és muzulmán réteg is. Másrészt azonban a katolikus val-

lásgyakorlat kiépülése Egerben is a kassaihoz nagyon hasonló módon ment végbe, így a város már Telekessy István püspök beköltözése előtt katolikus központtá vált.

Legvégül a monográfia összegző fejezete először összeveti a vizsgálat eredményeit a korábbi hasonló kutatásokéval (Győr, Kalocsa, Pécs, Veszprém), majd ausztriai példákat hoz a protestantizmus visszaszorítását célzó kezdeményezésekre. Így helyezi közép-európai kontextusba kutatásának végkövetkeztetéseit.

A munka erényei közül kiemelendő még, hogy bár a téma középpontjában a katolikus megújulás áll, a hasonló vizsgálatoktól eltérően ezt nem csak a katolikus intézményrendszer kiépítésére, hanem az ezzel járó felekezeti ellentétekre és a nem katolikus lakosság helyzetének változására is kiterjesztette. A szerző jelentős mennyiségű forrásanyagot mozgatott meg munkája megírásához, ennek ellenére a kötet nem válik adattárrá: a szerző biztos kézzel vázolja fel a 17. század végi katolikus konfesszionalizációnak az egri püspökségre vonatkozó történetét, bár a kötet terminológiájában sokszor inkább a régebbi szakirodalom szókészletét használja, mint már a módszertan kapcsán szóltunk róla.

Összegezve kijelenthetjük, hogy Mihalik Béla munkájával a magyarországi bölcsészeti háttérű egyháztörténet-írás újabb fontos lépést tett a kései 17. századi katolikus felekezetszerveződés folyamatának és struktúrájának feltárása felé. A szerző e fontos lépést olvasmányos stílusban, követhetőn, a magyar múlt számos pillanatmozaikjának képbe rendezésével tette meg. Recenzióinkban az izgalmas képkockából most nem idéztünk. Az olvasó saját örömeire válogathat majd bennük, ha a kötetet kézbe veszi. És ha igazán kíváncsi a 17. század végének egyháztörténetére, nem fogja tudni egykönnyen letenni azt.

(ism.: *Forgó András – Tusor Péter*)

Újfalvi Imre pere és műveltsége.

Tanulmányok és szövegközlések. Szerk.: Oláh Róbert.

Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019. 199 old.

A recenzált kötet azokat a Szilvásújfalvi Anderkó Imre működésével kapcsolatos írásokat gyűjti egy csokorba, amelyek – kettő kivételével – előadás formájában 2018. április 5-én hangoztak el a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának konferenciáján. Az emlékülés előadásai csak és kizárólag a 16–17. század fordulóján élt református esperes-lelkész perének körülményeivel és a műveltségével kapcsolatos forrásokat járták körül, különös tekintettel az általa 1602-ben kiadott énekeskönyv szövegeire és azok hatásaira. A tanulmánykötet alapvetően két nagyobb egységre tagolódik, melyek közül az első Újfalvi perét tárgyalja, s főként a történettudomány módszereit alkalmazza, míg a második Újfalvi műveltségét veszi górcső alá és inkább az irodalomtudomány felől közelít. A tanulmánykötet a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények sorozat hetedik köteteként jelent meg 2019-ben, melynek szerkesztői munkálatait OLÁH RÓBERT végezte el.

Szintén ő, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának tudományos igazgatóhelyettese jegyzi a kötet első tanulmányát, ami Újfalvi

lásgyakorlat kiépülése Egerben is a kassaihoz nagyon hasonló módon ment végbe, így a város már Telekessy István püspök beköltözése előtt katolikus központtá vált.

Legvégül a monográfia összegző fejezete először összeveti a vizsgálat eredményeit a korábbi hasonló kutatásokéval (Győr, Kalocsa, Pécs, Veszprém), majd ausztriai példákat hoz a protestantizmus visszaszorítását célzó kezdeményezésekre. Így helyezi közép-európai kontextusba kutatásának végkövetkeztetéseit.

A munka erényei közül kiemelendő még, hogy bár a téma középpontjában a katolikus megújulás áll, a hasonló vizsgálatoktól eltérően ezt nem csak a katolikus intézményrendszer kiépítésére, hanem az ezzel járó felekezeti ellentétekre és a nem katolikus lakosság helyzetének változására is kiterjesztette. A szerző jelentős mennyiségű forrásanyagot mozgatott meg munkája megírásához, ennek ellenére a kötet nem válik adattárrá: a szerző biztos kézzel vázolja fel a 17. század végi katolikus konfesszionalizációnak az egri püspökségre vonatkozó történetét, bár a kötet terminológiájában sokszor inkább a régebbi szakirodalom szókészletét használja, mint már a módszertan kapcsán szóltunk róla.

Összegezve kijelenthetjük, hogy Mihalik Béla munkájával a magyarországi bölcsészeti háttérű egyháztörténet-írás újabb fontos lépést tett a kései 17. századi katolikus felekezetszerveződés folyamatának és struktúrájának feltárása felé. A szerző e fontos lépést olvasmányos stílusban, követhetőn, a magyar múlt számos pillanatmozaikjának képbe rendezésével tette meg. Recenzióinkban az izgalmas képkockából most nem idéztünk. Az olvasó saját örömeire válogathat majd bennük, ha a kötetet kézbe veszi. És ha igazán kíváncsi a 17. század végének egyháztörténetére, nem fogja tudni egykönnyen letenni azt.

(ism.: *Forgó András – Tusor Péter*)

Újfalvi Imre pere és műveltsége.

Tanulmányok és szöveggözlések. Szerk.: Oláh Róbert.

Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019. 199 old.

A recenzált kötet azokat a Szilvásújfalvi Anderkó Imre működésével kapcsolatos írásokat gyűjti egy csokorba, amelyek – kettő kivételével – előadás formájában 2018. április 5-én hangoztak el a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának konferenciáján. Az emlékülés előadásai csak és kizárólag a 16–17. század fordulóján élt református esperes-lelkész perének körülményeivel és a műveltségével kapcsolatos forrásokat járták körül, különös tekintettel az általa 1602-ben kiadott énekeskönyv szövegeire és azok hatásaira. A tanulmánykötet alapvetően két nagyobb egységre tagolódik, melyek közül az első Újfalvi perét tárgyalja, s főként a történettudomány módszereit alkalmazza, míg a második Újfalvi műveltségét veszi górcső alá és inkább az irodalomtudomány felől közelít. A tanulmánykötet a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények sorozat hetedik köteteként jelent meg 2019-ben, melynek szerkesztői munkálatait OLÁH RÓBERT végezte el.

Szintén ő, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának tudományos igazgatóhelyettese jegyzi a kötet első tanulmányát, ami Újfalvi

perét historiográfiai szempontból vizsgálja. Írása nyomán képet kaphatunk arról, hogy melyek voltak az első dokumentumok, amelyek a tárgyalt ügyvel kapcsolatosan előkerültek, illetve arról is, hogy a 18. században Debreceni Ember Pál és Bod Péter munkásságának köszönhetően hogyan formálódott az Újfalviról kialakított kép. A tanulmány kitér a 19. és 20. századi említésekre, de külön fejezetet szentel annak is, hogy a marxista történetírás hogyan próbálta a saját történelemszemléletéhez igazítani a per addig ismert részleteit, továbbá felvázolja az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit is.

FEKETE CSABA, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának fél évszázada állományban lévő könyvtárosa két tanulmánnyal is hozzájárult az Újfalvival kapcsolatos ismeretek gyarapításához. Az első írás a per köztörténeti és teológiai összefüggéseit igyekszik feltárni, felhívja a figyelmet a töredékes forrásbázisra, és az abból fakadó kutatási nehézségekre. Ezzel egy időben pedig vizsgálja az Újfalvi-énekeskönyv szerepét a per történetében, a korabeli egyháztörténeti-egyházszervezeti kontextusba való ágyazás pedig egészen új perspektívát nyit a jogvita kérdéseinek fejtegetésében. A második tanulmány olyan forrásközlemény, ami részben latin, részben pedig magyar nyelvű szövegrészleteket, főként leveleket közöl, s a szerző az első néhány bekezdésben – a könnyebb olvashatóság kedvéért – rövid magyarázattal látja el, így a koraujkori latin és magyar nyelvezetben kevésbé jártas olvasó is kaphat támpontokat a közölt forrásokkal kapcsolatosan.

SZABADI ISTVÁN, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója magasabb egyházpolitikai szemszögből közelít a témához, ugyanis a Báthori Gábor erdélyi fejedelem közvetlen környezetében lévő személyek és az Újfalvi-per közötti összefüggéseket igyekszik feltárni. Következtetéseit az írásba ékelt primer és szekunder forrásokból vett idézetekkel támasztja alá, szemléletesebbé téve ezzel kutatási eredményeit. GÖMÖRI GYÖRGY irodalomtörténész az addigi tanulmányokhoz képest egészen új perspektívát nyit, ugyanis nemzetközi kontextusba helyezve árnyalja tovább Újfalvi Imre ügyét, amelyről egy korabeli angol kiadványban is említést tett. A tanulmánykötet első felét zárja PÁLFI JÓZSEFnek, a Partiumi Keresztény Egyetem rektorának tanulmánya, ami – mondhatni – a kötet egyik kulcsfontosságú írása. Annál is inkább, mivel olyan kéziratot tesz közzé, ami talán az eddigi eredmények közül a legteljesebb képet adja Újfalvi működéséről és mentalitásáról. A kötet szerkesztése szempontjából – az egyébként sem egyszerű jogvita könnyebb megértése miatt – talán célravezetőbb lett volna, ha ezzel az írással korábban találkozik az olvasó. Meglátásom szerint erre azért lett volna szükség, hogy a különböző szemszögből, különböző adalékokkal szolgáló tanulmányokat – a Major Huba Zsolt-kézirat nyomán Újfalvi látásmódjáról szerzett előismeretek segítségével – könnyebben átláthassuk. Természetesen a mozaikok utólagos összerakására való sarkallás semmit sem von le a kötet kiemelkedő értékéből, ugyanis a kézirat összefoglalásaként is értékelhető az addig olvasottaknak.

Az általam második részként aposztrofált Újfalvi Imre műveltségéről és énekeskönyvéről szóló tanulmányok sorát SZABÓ ANDRÁS irodalomtörténész írása nyitja, ami az első nagyobb egységből Gömöri György írásával rokonítható. Értelemszerűen nem módszerét és még csak nem is tematikáját illetően állítható párhuzamba a két mű, csupán a nemzetközi kontextus be-

emelése tekintetében képvisel hasonló pozíciót a második egységben, ugyanis Újfalvi Imrének a korabeli witembergi magyar „diáktársaságban” betöltött szerepét vizsgálja. Ettől merőben eltér POSTA ANNA és PÉNZES TIBORC SZABOLCS sokkal inkább irodalomtörténeti munkája, amelyek az eddigiekhez képest egész más módszerekkel, egészen más szemszögből, egészen más oldalát vizsgálják az Újfalvi-életútnak. Posta Anna az esperes-lelkész neolatin költeményeit veszi górcső alá oly módon, hogy közli az öt verset eredeti nyelven, majd – egészen magas szintre emelve írását – azok saját fordítását és a hozzá fűzött rövid elemzést interpretálja. Péntes Tiborc Szabolcs, a Károli Gáspár Református Egyetem irodalomtörténésze egy olyan rövid költeményt és annak hatásait vizsgálja, amit Újfalvi-jóslatként is emleget a szakirodalom, és aminek szimbólumrendszerével néhány évtizeddel később is foglalkozott a korszak értelmisége. A vers tulajdonképpen magát az apokalipszist vetíti előre, így a szerző a költeménnyel összefüggésben a világvége-várását és bekövetkezésének időpontját elemzi nagyon precízen a bibliai igékkel és számításokkal alátámasztott négy módszerrel.

Újfalvi műveltségének elemzésében kiemelkedő szerepe van az 1602-ben megjelent énekeskönyvének és a kiadvány hatásvizsgálatának, így a tanulmánykötet utolsó két írása is ehhez kapcsolódik. H. HUBERT GABRIELLA, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Rendszeres Teológiai Tanszékének tudományos tanácsadója elsősorban az Újfalvi-énekeskönyv keletkezésének körülményeit és szerkesztésének mikéntjét járja körül a kétrészes gyűjtemény első részére, a gyülekezeti énekeskönyvre fókuszálva. Ezt azonban nem önmagában teszi a vizsgálat tárgyává, ugyanis a szerző a tanulmány táblázataiban összehasonlítást végez a Huszár Gál-féle és a Gönci György által szerkesztett énekeskönyvvel, mindemellett pedig megjegyzéseket is fűz az egyes szövegrészekhez. HEVESI ANDREA, aki a doktori értekezését a 17. századi unitárius gyülekezeti énekeskönyvek énekanyagának vizsgálatáról írta, tanulmányában ezeknek az Újfalvi-énekeskönyvvel való korrelációját elemzi, összehasonlítva szerkezetüket, tartalmukat, de kitér a nótajelzések és kolofon használatának változásaira is. A tanulmánykötet az Újfalvi-per kapcsán oly sokat emlegetett Hodászi Lukács püspök egyik fennmaradt írásának bemutatásával zárul, amelyben az 1610-es váradi zsinaton elhangzottakat foglalta össze 16 tételben az egyházi hatalomról, s amit Oláh Róbert hasonmás formájában közöl.

Újfalvi Imre alakja a magyar református egyháztörténet eddig kevésbé ismert – s amennyire ismert –, negatív színben feltüntetett esperes-papja volt. Egy olyan korszakban próbált egyházszerkezeti változásokat végrehajtani, amikor – mondhatni – az még meg sem szilárdult teljesen, így ennek és az Újfalvival kapcsolatos forrásbázis hiányosságának köszönhetően komoly kihívást jelent a perével kapcsolatos állásfoglalás. Annyi azonban bizonyos, hogy személyének „forradalmár” attitűdje és műveltségének hagyatéka okán nem maradhat el Újfalvi Imre rehabilitációja. Ebben a folyamatban pedig hatalmas előrelépést jelent a tanulmánykötet megjelenése, melynek egyedisége abban áll, hogy eddig nem ismert, Újfalvi perére és műveltségére is kiterjedő vizsgálati anyagokat tár elénk, jelentősen bővítve ezzel az esperes-lelkészről szóló tudásbázist és árnyalva a róla alkotott képet

(ism.: *Dezső Kinga Julianna*)

**Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Országos Levéltárából. Szerk. Künstlerné Virág Éva.
Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018. 332 old.**

A Magyar Nemzeti Levéltár 2017-ben, a reformáció 500. évfordulóján huszonegy kötetes forráskiadás-sorozatot indított. A jubileumhoz kapcsolódó sorozatcím egy kicsit becsapós: a források valójában a magyarországi protestantizmus történetét mutatják be a 16. századtól a huszadik századig, s nem a reformáció történetét. A két éve egymás után megjelenő kötetek közül eddig csak a Zala megyei volt a kezemben,¹ s azt szakszerűnek találtam. Ezek után nagy érdeklődéssel vettem kezembe a budapesti kötetet, amely azonban csalódást okozott. Itt olvasható recenziómban ezért többségében a bírálat fog dominálni.

Az egész sorozatra vonatkozik, hogy nincs benne mutató, arra hivatkozva hagyták ki, hogy digitálisan is hozzáférhetővé lesz a teljes anyag. A személynévmutató, helynévmutató ugyanakkor már részben értelmezés is (például elkülöníti az azonos nevű személyeket vagy a hasonló helységneveket), ha elkészült volna az egyes kötetekhez, az a digitális feldolgozást is megkönnyítette volna. Jelzem, hogy mind a mai napig (2020 januárjában írom ezeket a sorokat) nem érhető el az interneten forráskiadások szövege. Azt is el kell mondanom, hogy hatalmas lehetőséget szalasztott el a levéltáros-szakma, amikor az évfordulós támogatásokat ilyen gyorsan és belterjesen előállított kötetre költötte el. A bővebb 16. századi anyagot is tartalmazó archívumok esetében lehetőség lett volna összefogni a korszak kutatóival, s valóban a reformáció történetére koncentrálni. Ha mégis a több évszázados áttekintés mellett döntöttek volna, akkor azoknak a koroknak is megvannak a szakemberei, akik jól ismerik a forrásokat. Ez az egyes kisebb levéltáraknál talán működhetett, az Országos Levéltárnál biztosan nem, s ennek súlyos következményei lettek. Megjegyzem: én magam is hosszú listát tudtam volna adni az Országos Levéltár protestáns vonatkozású kiadatlan, 16. századi iratairól, s ugyanez vonatkozik más kollégákra is.

Lépünk közelebb a budapesti kötethez, amely a sorozatszerkesztő, Kovács Eleonóra előszavával kezdődik. Ezt követi a szerkesztő, Künstlerné Virág Éva bevezetője, amely félreérti a feladatát, s az egész reformációt és több évszázad protestáns egyháztörténetét megpróbálja néhány oldalban bemutatni, csak éppen hiányzik belőle az utóbbi 60–70 esztendő hazai és külföldi szakirodalmának ismerete, s időnként vaskos elfogultságok is megjelennek. Így lesz a reformáció a skizma utáni legnagyobb csapás a keresztény egyházra (10. old.), s a szerző Kálvint is elítéli, mert a kezét beszenyeyezte Servet vére (11. old.). A korabeli európai helyzet nem ismeretére utal, hogy a 16. századi Lengyelországot többségi katolikus országnak tartja (12. old.), s szerinte a reformáció-kori Magyarországra a cuius regio eius religio elve volt a jellemző (13. old.). Az utóbbi harminc esztendő kutatásai és forráskiadásai után elképesztő kijelentést olvashatunk a Kádár-korszak egyházpolitikájáról is: „az állam egyre inkább szövetségest lát az egyházi vezetőkben, s az egyházak belső életébe semmi esetre sem kíván beleavatkozni.” (15. old.) A válogatás által is közölt iratok (pl. az 1970-es évekbeli

¹ Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Zala megyei levéltárából. Szerk.: Kulcsár Bálint. Bp., 2018.

Éliás József-ügy) alapvető félreértése ez: az akkori rezsim egy diktatúra volt, amely a titkosszolgálaton, az Állami Egyházügyi Hivatalon és az együttműködő lelkészekon keresztül valójában az egyházak felszámolására törekedett. Célszerű lett volna ezt a bevezetőt egy egyháztörténezzsel, mondjuk Csepregi Zoltánnal megíratni, de – ahogyan már mondtam – a szakértőket teljesen kihagyták a kötet elkészítéséből.

A forrásközlések sem hibátlanok, s főként hiányosak a jegyzeteik. Már önmagában az a tény, hogy a könyv négyszáz évet fog át, s a felhasznált irodalom jegyzéke kétoldalas, sokat elárul. Melanchthon leveleit egy heidelbergi kutatóközpont lajstromozza és adja ki kritikai kiadásban, erre ez a kötet nem hivatkozik. Felületesen ismeri a 16. századi és későbbi magyar szereplőket: a humanista műveltségű Péchy Gáspár vagy Csáky Mihály kancellár nemesi előnév nélkül, erősen hiányos adatokkal szerepelnek, de id. Kármán Józsefről sem tudja, hogy élete végén püspökké választották. Tévesen állítja, hogy Melius Péter (s nem Méliusz, ahogyan a könyv nevezi!) „a Nádasdyak sárvári udvarában ismerkedett meg a lutheránus vallással”, s természetesen nem volt „a magyarországi református egyház megszervezője” sem, ugyanis ilyen szervezet akkor még nem létezett, csak önálló egyházkerületek és egyházmegyék laza szövetsége az ország keleti felében. Ha volt is szervező, azt inkább Szegedi Kis Istvánnak hívták. Kapitális melléfogás a Károlyi Gáspár levél, ugyanis két egykorú Károlyi Gáspárt ismerünk, s a nagybányai keltezés mutatja (meg a kézírás is nyilván), hogy ez nem a bibliafordító levele. Ez a Károlyi Gáspár deák 1568-ban a nagybányai bányákat felügyelte (curator fodinarum Rivuliensium),² 1577-ben és 1580-ban a város főbírója volt,³ de 1583. szeptember 9-én már mint elhunytat említik.⁴ Elég lett volna megnézni a frissebb szakirodalmat a tévedés kiküszöböléséhez. Hogy igazságos legyen, hozzátesszem, ezt a Forgách Pálnak írott levelet már Bártfai Szabó László is említette a Forgách családról írt monográfiájában, s ő is a bibliafordítónak tulajdonította: A szöveget nem ismerve korábban én is lehetségesnek tartottam, mivel a gönci prédikátor kapcsolatban állt később Forgách Imrével, azonban a keltezés és a levél tartalma eldönti a kérdést.

Visszatérve Melius Péterre, Melith Ferenchez írott levele már régóta ismert, először Lukcsics Pál közölte 1929-ben, együtt egy Melith Györgyhöz intézett episztolával⁵ – ez azonban a forráskiadás jegyzeteiből egyáltalán nem derül ki. Másutt is hiányosak a jegyzetek: Rákóczi Zsigmond levele Ernő főhercegnek szintén évtizedek óta kiadott, jelen sorok írója fordította le magyarra még 1984-ben, s természetesen itt sincs szakirodalmi utalás, az sem derül ki a szélesebb nagyközönség számára, hogy milyen harcok voltak ebben az időben a naptárreform körül. Az már csak apróság, hogy Rákóczi ekkori tisztségének helyes megnevezése egri főkapitány, s nem „kapitány”. Alvinczi Péter levelénél Rákóczi Györgyhöz a szöveg az úrva-

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL.) E 254. (= Szepesi Kamara levéltára), Repraesentationes, informationes et instantiae, 1. cs., 1568 augusztus, No. 18. és 35.

³ MNL OL. E 254. 5. cs., 1577 február, No. 19. – 10. cs., 1580 január, No. 13.

⁴ MNL OL. E 211. (= Magyar Kamara levéltára, Lymbus) 2. cs., f. 490.

⁵ LUKCSICS PÁL: Meliusz Juhász Péter a nagyváradi hitvitáról és Debrecen feldúlásáról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929. 461–464. p.

csora kérdéséről beszél, de a latin szavak lapalji magyarázatából világosan látszik, hogy a közreadónak fogalma sincs, miről szól az egész, s milyen kényes helyzetben volt Alvinczi református lelkészként a kassai evangélikus egyház kötelékében. Szintén hiányzik a kommentár a Bethlen Kata Önéletírásának kiadásával kapcsolatos iratnál, nem kapunk magyarázatot arra, miért kellett tanúvallatást tartani a könyvről.

Mindezek után azt is el kell mondanom, hogy az átírás sem tökéletes (vagy csak a sajtóhiba?), hibajegyzék helyett álljon itt csak egy példa: Páldi Székely István kolozsvári nyomdász a fenti tanúvallatás során azt mondja: „typographus legényem”, ez a forráskiadásban úgy jelenik meg: „typographus légyenem”. Több irat is tárgyalja a református templomok ülésrendi és székvitáit, de a bevezető sugalmazása ellenére ezek nem az egyházi hierarchiáról szólnak, hanem a 18–19. századi feudális társadalom rendjének leképeződéséről a templomok terén belül. Ugyanakkor óriási hiányok is vannak: egyetlen irat sem szól például a gyászévtized üldöztetéseiről és a gályarab lelkészekről. Nem jelennek meg (vagy csak futólagos utalásként vannak jelen) a protestáns egyházakon belüli különböző irányzatok, a puritanizmus, a pietizmus, a racionális (liberális) teológia, a 20. századi ébredések.

Összegzésként csak a sajnálatomat tudom kifejezni, hogy a kellő tudományos együttműködés hiányában az Országos Levéltár munkatársai egy olyan feladatot vállaltak magukra, amelyhez valójában nem értettek. Könyvük az elmondottak ellenére sem értéktelen, de jelen formájában túl sok hibát tartalmaz. A sorozat többi húsz kötete remélhetőleg javít az összképen, s az internetes megjelenítés alkalmával a hibákat ki lehet javítani, s a hiányosságokat még pótolni lehet.

(ism.: Szabó András)

FRAUHAMMER KRISZTINA: Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019. (A vallási kultúrakutatás könyvei, 42.) 249 old.

Az imakönyvek az utóbbi két-három évszázadban kulcsszerepet töltöttek be a vallásosságban, az analfabétizmus nagyarányú csökkenésével az egyéni és közösségi hitélet egyik legfontosabb eszközévé válva. Az imakönyvekben található imák, énekek és egyéb szövegek erősen befolyásolták a vallásgyakorlás formáit, szokásait, csakúgy, mint az egyes kultuszok elterjedését. Ezáltal kihatottak a társadalom általános vallásosságára, sőt, szélesebb körben, a kor irodalmi életében és oktatási-nevelési jellemzőiben is éreztették hatásukat. Ebből adódóan az imakönyvek megkerülhetetlen forrásai a vallástörténeti és néprajzi kutatásoknak: sok jelenség és folyamat miértjére csak a korabeli imakönyvek elsárgult lapjain találhatjuk meg a választ, ennek ellenére mind ez ideig ezek tartalmi és formai jellemzőit nem vonták mélyebb vizsgálat alá. Jelen kötet a magyar vallástörténet és vallási néprajz ezen komoly hiányosságát orvosolja, bemutatva a 19. és a 20. század első felének populáris áhítati irodalmát.

csora kérdéséről beszél, de a latin szavak lapalji magyarázatából világosan látszik, hogy a közreadónak fogalma sincs, miről szól az egész, s milyen kényes helyzetben volt Alvinczi református lelkészként a kassai evangélikus egyház kötelékében. Szintén hiányzik a kommentár a Bethlen Kata Önéletírásának kiadásával kapcsolatos iratnál, nem kapunk magyarázatot arra, miért kellett tanúvallatást tartani a könyvről.

Mindezek után azt is el kell mondanom, hogy az átírás sem tökéletes (vagy csak a sajtóhiba?), hibajegyzék helyett álljon itt csak egy példa: Páldi Székely István kolozsvári nyomdász a fenti tanúvallatás során azt mondja: „typographus legényem”, ez a forráskiadásban úgy jelenik meg: „typographus légyenem”. Több irat is tárgyalja a református templomok ülésrendi és székvitáit, de a bevezető sugalmazása ellenére ezek nem az egyházi hierarchiáról szólnak, hanem a 18–19. századi feudális társadalom rendjének leképeződéséről a templomok terén belül. Ugyanakkor óriási hiányok is vannak: egyetlen irat sem szól például a gyászévtized üldöztetéseiről és a gályarab lelkészekről. Nem jelennek meg (vagy csak futólagos utalásként vannak jelen) a protestáns egyházakon belüli különböző irányzatok, a puritanizmus, a pietizmus, a racionális (liberális) teológia, a 20. századi ébredések.

Összegzésként csak a sajnálatomat tudom kifejezni, hogy a kellő tudományos együttműködés hiányában az Országos Levéltár munkatársai egy olyan feladatot vállaltak magukra, amelyhez valójában nem értettek. Könyvük az elmondottak ellenére sem értéktelen, de jelen formájában túl sok hibát tartalmaz. A sorozat többi húsz kötete remélhetőleg javít az összképen, s az internetes megjelentetés alkalmával a hibákat ki lehet javítani, s a hiányosságokat még pótolni lehet.

(ism.: Szabó András)

FRAUHAMMER KRISZTINA: Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019. (A vallási kultúrakutatás könyvei, 42.) 249 old.

Az imakönyvek az utóbbi két-három évszázadban kulcsszerepet töltek be a vallásosságban, az analfabétizmus nagyarányú csökkenésével az egyéni és közösségi hitélet egyik legfontosabb eszközévé válva. Az imakönyvekben található imák, énekek és egyéb szövegek erősen befolyásolták a vallásgyakorlás formáit, szokásait, csakúgy, mint az egyes kultuszok elterjedését. Ezáltal kihatottak a társadalom általános vallásosságára, sőt, szélesebb körben, a kor irodalmi életében és oktatási-nevelési jellemzőiben is éreztették hatásukat. Ebből adódóan az imakönyvek megkerülhetetlen forrásai a vallástörténeti és néprajzi kutatásoknak: sok jelenség és folyamat miértjére csak a korabeli imakönyvek elsárgult lapjain találhatjuk meg a választ, ennek ellenére mind ez ideig ezek tartalmi és formai jellemzőit nem vonták mélyebb vizsgálat alá. Jelen kötet a magyar vallástörténet és vallási néprajz ezen komoly hiányosságát orvosolja, bemutatva a 19. és a 20. század első felének populáris áhítati irodalmát.

A kötet szerzője a vallási néprajz elismert kutatója, a nagy múltú szegedi vallási néprajzi műhely munkatársa. Tudományos munkásságának fókuszpontjában a különféle vallási szövegek elemző feltárása áll, mely témában számos jeles publikációt jegyzett.

Jelen kötet egy évtizedes, rendkívül alapos és elhivatott tudományos kutatás összegző eredményeit tárja az olvasó elé. Bár a szerző saját bevallása szerint alapvetően nem a teljesség igényével törekedett az imakönyvek sajátosságainak bemutatására, hanem „csak” az ilyen tárgyú korábbi előadásait és tanulmányait gyűjtötte egy tematikus kötetbe, ennek ellenére valójában egy igazi monografikus feldolgozást tarthatunk kezünkben, mely kiterjed a téma minden jelentősebb aspektusára.

A mű forrásbázisát a szerző többéves kutatómunkával összeállított háromszáz darabos imakönyv-gyűjteménye képezi, melyet széles, hazai és nemzetközi néprajzi, vallás-, egyház-, irodalom-, társadalom- és kultúrtörténeti szakirodalmi kontextusba ágyaz.

A kötet logikusan felépített tematikus csoportosításban tárja elénk az imakönyvek létrejöttének és kiadásának kérdéseit, tartalmi és formai jellemzőit, valamint a társadalom vallásosságára és értékrendjére gyakorolt hatását.

Az első, bevezető jellegű fejezetben bemutatásra kerül a téma magyar és nemzetközi kutatástörténete és szakirodalma, majd a szerző a vizsgált korszak vallási és könyvkultúráját tekinti át. A második fejezet megismerteti az olvasóval az imakönyv-kiadás sajátosságait, a jellemző szerzői csoportokat – név szerint kiemelve a legfontosabb írókat –, valamint meghatározza a korabeli imakönyvek fő típusait: a barokk vallásosságot átörökítő régi írások új kiadásait, az egyes jól körülhatárolható csoportok – a nők, a gyermekek és fiatalok, illetve a katonák – számára készült rétegiadványokat, valamint a liturgikus mozzanatok latin nyelvű egyházi szertartásokban való aktív részvételt segítő köteteket. A harmadik fejezet az imakönyvek és az olvasási kultúra kapcsolatát tárja fel a 18. századtól kezdve, illetve ezek az anyanyelv ápolásában és az írás-olvasás oktatásában betöltött szerepét elemzi, rámutatva, hogy a 19. században az imaszövegeknek kiemelt szerep jutott az említett területeken.

A kötet következő három fejezete a fent említett három speciális rétegimakönyv-típus részletes elemzését tartalmazza. A különösen a 20. század első felében, a katolikus reneszánsz időszakában nagy népszerűségnek örvendő gyermek- és ifjúsági imakönyvek elsősorban a vallás-erkölcsi nevelés céljával íródtak, gyakran egy-egy hitbuzgalmi társulathoz – elsősorban a Mária-kongregációkhoz és a Szívárdához – kapcsolódóan. Ezeket forgatva jól rekonstruálható a vallásos gyermek és a tiszta életű ifjú korabeli ideálja, amelynek kialakításához kívántak elsősorban segítséget nyújtani a kiadványokban található imák, erénygyakorlatok, lelkiismeretvizsgálatok és egyéb szövegek.

A 19–20. század fordulóján a fellendülő egyházi könyvkiadás egyik újdonságának számított, hogy az imakönyvek közül sok már kimondottan a női társadalom számára készült. Az előbbi kategóriához hasonlóan ezek is egy, a kötetben részletesen elemzett ideális női viselkedési modellt tükröztek és annak elérését célozták. A téma kapcsán a szerző részletesen kitér a külföldi szakirodalomban elterjedt nézetre a vallás 19. századi feminizálódásáról, illetve ismerteti ennek a magyar kutatásokban szórványosan meg-

jelenő párhuzamait is. A szerző a kötetben elsősorban katolikus imakönyveket és imaszövegeket vizsgál, azonban ezen fejezet végén a katolikus női imakönyveket párhuzamba állítja a hasonló izraelita irodalommal, mely némi protestáns kitekintéssel „megfűszerezve” egy izgalmas és tanulságos összehasonlításra nyújt lehetőséget az olvasónak.

A katona-imakönyvek vizsgálata az első világháború időszakára koncentrál. A szerző ismerteti ezen speciális élethelyzethez kapcsolódó katolikus, protestáns és izraelita művek jellemző sajátosságait, kitérve a könyvek tematikájára, hitéleti tartalmára, az erkölcsös, a háború borzalmai közepette is emberségét megőrző katona ideáljára, a szenvedések idejére írt buzdításokra, valamint a bajelhárító imákra. Érdeemes lenne a jövőben ezeket a kutatási eredményeket összehasonlítani a második világháború idején készült hasonló kiadványok jellemzőivel.

Az utolsó előtti, vegyes tematikájú fejezetben az imakönyvek egyes néprajzi vonatkozásait vizsgálja a szerző, elsősorban a hiedelmekre és babonákra helyezve a fő hangsúlyt. Az első tanulmány azokkal az általában középkori vagy barokk eredetű imaszövegekkel foglalkozik, amelyeket a 19. századi felvilágosodott szellemű papság már egyértelműen babonaságnak titulált. A klérus sokféle módon próbált küzdeni ellenük – például az újabb kiadások alkalmával ezen szövegeket „kigyomlálták” a korábbi imakönyvekből –, de ez szélmalomharcnak bizonyult: ezen vallási képzetek és szövegek a vallási ponyvákban és a szóbeliségben a következő évszázadban is tovább éltek. A fejezet második tanulmányának tárgya, Pongrátz Eszter grófnő *Arany Korona* című 18. századi imádsággyűjteménye túlmutat ugyan jelen munka választott időhatárain, de teljes mértékben illeszkedik a kötet tematikájához. A harmadik rész a 19. századi imakönyvekben fellelhető gyógyító imákkal foglalkozik, melyek szoros kapcsolatban álltak a korabeli szentkultusszal, elsősorban szent Rókus, szent Vendel, Pádúai szent Antal és szent Anna személyével.

A kötet utolsó fejezetében két lelkiségtörténeti vonatkozású írás kapott helyet. Az első a katolikus misztika a népi kultúrában való megjelenését mutatja be Martin von Cochem *Gertrudenbuch* című (magyar fordításban *Mennyei követek, Len kötelecske, Jó illatú rózsáskert* címen), sok kiadást megélt imakönyvén keresztül. A másik az eucharisztikus kultuszhoz kapcsolódó imakönyveket és -füzeteket veszi vizsgálat alá, melyek elsősorban a szentségimádáshoz és a szentséglátogatáshoz nyújtottak segítséget a híveknek. A tanulmány részletesen kitér azokra a külföldi és magyar szerzőkre is – Ligouri Szent Alfonzra, Iso Walserre, Varga Mihályra és Halász Pálra –, akiknek áhítati munkássága alapvetően meghatározta az eucharisztikus vallási irodalmat.

A kötet végén egy igen gazdag, hazai és külföldi műveket egyaránt felvonultató bibliográfia kapott helyet, valamint a forrásként felhasznált hetven imakönyv és mintegy harminc korabeli újságcikk teljes bibliográfiai leírása segíti a további tájékozódást. Jól kiegészíti a kötetben található tanulmányokat a néhány korabeli illusztráció is, különösen érzékletes a címlapon látható régi imakönyves „csendélet”.

Jelen munka tudományos jelentősége kiemelkedő, mivel egy alapvető fontosságú, de mind ez ideig méltatlanul mellőzött forráscsoportra irányítja a kutatók figyelmét. Sőt, ennél jóval többet tesz. Mindazt a tudásanyagot is közli, amely lehetővé teszi ezen források „értő olvasását”: egyrészt a meg-

felelő korabeli kontextusba helyezi őket, másrészt leszűri belőlük a vallási, társadalmi és kulturális életre vonatkozó következtetéseket, sok új eredménnyel gazdagítva a történelem- és néprajztudományt. Így ezen kiváló kötet számos tudományterület kutatóinak érdeklődésére számot tarthat: mind a vallás-, művelődés-, könyv-, irodalom-, és neveléstörténet, mind a néprajz kutatói haszonnal forgathatják.

(ism.: *Tengely Adrienn*)